

klobouky stárků. Dovysoka se rozvinuly kytice na kloboukách koledníků při masopustní obchůzce v j. Čechách; kostru takové kytice tvořil spirálový drát, který se ovinul květinami. V odvedenecké kytici (*vojanské péro, štrajlsle*) býval do 1. světové války mj. barvotiskový obrázek císaře Františka Josefa I., vějířek z žíněných, později skelných vláken, cedulka s nápisy, postříbřené dubové listy, paví péra, po r. 1918 národní trikolóra. Odvedenci nosili kytice na oděvu na prsou a za kloboukem. Vonice zhotovovaly dívky pro své mládence, kupovaly se u vyhlášených *věničárek* či *kytkařek*, na trzích a v obchodech ve městě. Zvláštní ozdobou a součástí vonice byla ocasní ptačí péra (bílý kohout, jeřáb, páv, sojka, pštros, volavka aj.). Do 21. stol. se udržela jako ozdoba svátečního klobouku na j. Moravě, kde se vonice nazývají *kosířky* či *kosárky*. Byla znakem jinochovy dospělosti, odvahy a síly. – Zvláštní pozornost se věnovala vonici ženicha a svatebních obřadníků, mládenců a družbů. Sestávala z jedné, někde i více větvíček rozmarýnu nebo barvínku, obvykle vysokých, hustých, popř. pozlacených (*popěncých*), ovázaných různobarevnými stužkami, k nimž se podle krajových zvyklostí přidávaly kupované ozdoby, stuhy, péro aj. Pentle na ženichově kytici měla být nejdelší. Na Břeclavsku a Luhačovicku se kdysi uplatňoval pozlacený stvol lnu. Ve vztyčené poloze udržovala kytici kostra z drátu nebo

dřívko. Ženichova vonice se po svatbě uschovávala spolu s nevěstínským věncem do skříňkových obrazů, zašívala do peřiny, *aby láska vytrvala*. Vonice byla znakem mládenecké poctivosti a kdo si ji nezachoval, nesměl už ozdobu nosit. – Jako znak svatebčanů se dosud uplatňuje malá vonička z ratolesti stálezelených dřevin, jako rozmarýnu, myrty, buxusu, převázaná bílou stužkou. Připíná se na oblečení, dřívě též mužům na klobouk. V některých krajích (např. na Horácku, na Brněnsku) se nazývala *roucho, rúcho*. Bílá stužka označovala

svobodné, červená ženaté a modrá někde ty, kteří drželi smutek. – Při pohřbu svobodného děvčete nebo chlapce měli mládenci na kabátě připjatou větévku rozmarýnu nebo myrty s bílou pentličkou, kterou pak házeli do hrobu. Místy na jihových. Moravě sestávala taková vonice z větvíčky buxusu, konvalinek a růžového poupěte, jež svazovala bílá stužka. – Rozmarýnové, často buxusové snítky se stužkou se na Moravě uplatňují jako znak stárků a stárek i účastníků hodových zábav. – Víra v moc některých rostlin určovala skladbu svazků *zv. palma, ráhno, berany, košťata* aj., přinášených k posvěcení na Květnou neděli, i kytici z devatera kvítí, která se dávala na j. Moravě na vrchol vinařského znamení (*hora*). Kytici z rostlých květů upevněnou na tyči nesla mládež v průvodu k zábavě *zv. kytka* na Poličsku.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny kroje v zemích českých II.* Praha 1893, s. 427–428; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy.* Praha b. r. [1949], s. 75–76; J. Dostál: *Der „kosírek“ genannte Kranichfederschmuck an den Hütten der Männertracht von Podluží (Südmähren).* Ethnographica 1, 1959, s. 91–99; M. Ludvíková: *Obřadní kroj na Brněnsku.* ČMMZ 44, 1959, s. 151–162; I. Vojancová: *Průvody spojené s tanečními zábavou zvanou „Věneček“ na Hlinecku.* In: Slavnostní průvody. Uherské Hradiště 1994, s. 111–115. [ev]

L

lajbl viz kabátek

láska, vrcholná dimenze náklonného citu, vrozená člověku. Tradice české lidové kultury jsou bohatým pramenem projevů l. k zemi (rodné obci, kraji, domovu, půdě), k přírodě (domácím zvířatům, včelám, ptákům, k vegetaci), k člověku i k Bohu. Úcta a l. k zemi vycházejí z lidové víry, že život ze země pochází, země (půda) člověka živí; odtud a z praktických potřeb zachování života a rodu se formoval kult země, projevující se zvl. při svátečních a obřadních příležitostech počátku jara a nového hospodářského roku (líbání země, dary zemi). L. k člověku je v rodině a společnosti podle křesťanského pojetí l. k bližnímu ideálem i reálnou normou spolunažívání. L. chlapce a dívky dokládá lidová kultura jako *němý cit*, který podle J. Herbena nemá frazeologii. L. v tradicích lidové etiky je skrývaná, dlouho utajovaná, zprostředkovaně sdělovaná (prostřednictvím kamaráda, kamarádky a zvl. obdarování). Vypovídají o tom též společné zálety mládenců, konané podle tradice

ve středu (někde ve čtvrtek) a v sobotu; zpočátku ani sama dívka nevěděla, který z chlapců má o ni zájem. Většinou teprve sváteční příležitosti (zvl. Velikonoce) a taneční zábavy (výběr do tance, taneční só-

lo) umožňovaly prozrazení i závazné projevení l. v rodině a na veřejnosti. Na jihových. Moravě, Českomoravské vysočině a v j. Čechách vylévali nebo vysypávali mládenci v noci z Bílé soboty na Boží hod velikonoční (též z velikonoční neděle na pondělí, před 1. májem a Božím hodem svatodušním) *chodníčky lásky*: značili cesty mezi domy milenců řezankou, pazdeřím, slámou, pískem, vápnem apod.; ve 2. polovině 20. stol. se v některých obcích potají malují na vrata srdce s monogramem. Veřejnou chválou dívky a vyznáním l. bylo postavení máje pod jejím oknem. Významnou příležitostí k vyznání l. byla pomlázka; závazným projevem l. byla nejen návštěva a šlehání vyvolené, ale zvl. akt obdarování. Dívky darovaly svým milým malovaná, hl. červená vejce a kraslice ve větším počtu (na Chodsku podle J. F. Hrušky 24 kusů), většinou je vázaly do šátku. Tento *uzel* má řadu krajových variant, *malovna* na Horácku dala název celé obchůzce o Velikonočním pondělí. Závazný milostný vztah se projevil i darem oděvní součástky (na Slo-

váčku vyšívaného šátku). *Poslíčkem* němého citu se pak staly texty: nápisy vyšívané na šátku nebo vyškraabané na kraslicích, vyjadřující celou škálu milostných projevů. Šátek vyšívaný dívkou měl v některých krajích význam zásnubního prstenu; kdo jej nosil, dával najevo vážnou známost. Pomocí darů lásky na principu výměny se mezi milenci rozvinul celý komunikační řetěz: dívka obdaruje chlapce po poslední masopustní taneční zábavě, chlapec jí oplácí o Květné neděli (v j. Čechách jí daruje *lívovány*, tj. šátek, látku na šaty nebo prsten), pomlázka o Velikonočním pondělí je zase darem dívky chlapci, on jí na oplátku kupuje o svatodušních svátcích či o pouť perníkové srdce atd. V krajích s tradicí velikonočních jízd do polí byla znakem mládence obdarovaného z l. kytice z umělých květin a věnec z klasů, jablek a ořechů, připevněné při obřadu na levém rameni. Vyznání l. evokovalo projevy estetické, zvl. zdobené (je doloženo i ozdobování milostných dopisů). Ve venkovském prostředí podléhala l. sociální kontrole lokálního společenství a kritice (snaha domácích chlapců zabránit vztahům dívek s přespolními, adresné texty zveřejňující l. nebo názor na ni při jízdě králů, *súdná stolica* starších vdaných žen na tanečních zábavách), l. ovlivňoval tlak sociálně motivovaných norem výběru manželského partnera. L. a erotika je předmětem milostné magie dívek. Nejbohatším projevem i zdrojem poznání l. ve všech jejích podobách jsou lidové milostné písně.

Lit.: V. Frolec: *Prostá krása*. Praha 1984. [vf]

Laško a Laši, umělé, zřejmě novodobé označení oblasti a obyvatelstva v pásmu ležícím mezi Kravařskem, Valašskem a těšínským Slezskem, na severu se prostupujícím s oblastí osídlenou Vaspoláky. Jméno Lachů bylo sice použito už 1775 v těšínském urbáři pro obyvatele nížinné oblasti na Těšínsku, avšak z této ojedinělé zprávy neplyne, zda anebo jak je chápal nebo používal místní lid. Většina autorů prací o obyvatelstvu Moravy z přelomu 18. a 19. stol. ještě Lachy neuvádí a při zmínkách o území, které bylo později spojováno s jejich výskytem, charakterizuje místní obyvatele jinak, např. K. J. Jurende připisuje tuto oblast až po Místek Valachům a na soutoku Odry, Opavy a Ostravice slovanským Slezanům. Jméno Lachů nepojal do mapy Moravy a Slezska ani J. Bayer, ačkoli jiné etnografické skupiny i s náznamem jejich rozšíření uvedl. Teprve v práci A. Maniaka (1839) jsou zmíněni jako Lachové, slezští Slované žijící na malém okrsku a tvořící přechod od Moravanů k Polákům. Od Moravanů se lišili nářečím,

výslovností, v kroji se prý blížili Němcům z Kravařska. V téže době vyslovuje jejich pojmenování bez jakýchkoli podrobností též P. J. Šafařík. Historiku B. Dudíkovi však Laši splynuli s Vaspoláky z blízkého Slezska. Mladší zmínky nasvědčují spíše tomu, že jméno Lachů nebylo obecně rozšířeno, a pokud se vyskytovalo, připisoval se mu spíše pejorativní význam a užívali je podle všeho jen obyvatelé horských oblastí Moravskoslezských Beskyd pro lid v nížinách horního povodí řek Visly, Olše, Ostravice a snad později též Odry. Z toho, že se staví vedle sebe, popř. proti sobě obyvatelstvo horských oblastí Beskyd, Górali (horalé) a obyvatelstvo nížin, Laši, usuzuje se někdy, že obě pojmenování vznikla a šířila se v souvislosti s tzv. valašskou kolonizací v záp. Karpatech. V rozporu je s tím však okolnost, že ti, kteří byli svými sousedy označováni za Lachy, se sami více považovali za Valachy, tedy za lid přínáležející zčásti ke karpatským osídlencům. Ještě na počátku 20. stol. píše Č. Ostravický, že *vědomí kmenové není u moravských Lachů valně vyvinuté, Lach všeobecně nazývá řeč svou řečí moravskou a sebe zve prostě Moravcem, a když už, tedy se prohlásí spíše Valachem než Lachem, zato však rád svého bližního nazve Lachem, což pak vždycky příhanou vyzní*. Zmínky o kmenovosti Lachů, které jsou běžné i v souvislosti s jinými skupinami obyvatelstva na Moravě ve vlastivědné produkci 19. stol., zesílily naposled ještě v meziválečném období a doznívaly i po 2. světové válce, a to hlavně v pracích zavilého propagátora Lachů J. Vochaly, autora archaického názvu *Lachy* (znějícího podobně jako Čechy) pro Laško a zastánce ideje samostatného lašského národa na rozlehlém území. Pod vlivem jeho četných knižních i časopiseckých prací se zapomnělo na původnější, realističtější pojetí moravského a slezského Laška jako nevelké oblasti kolem Koprivnice, Příbora, Frýdku a Místku, Ostravy, Frýdlantu n. Ostravic a částečně i v sousedství Štramberka a Frenštátu p. Radhoštěm na přechodu k Valašsku. Název Laško se vynořuje teprve s vlastivědným zájmem na přelomu 19. a 20. stol. Jde o oblast, která se částečně lidovou kulturou a především nářečím odlišovala od Valaška na jihu a hlavně od poněmčeného Kravařska na západě. Podle J. Vochaly ovšem zabíralo *kmenové* území Lachů celé území východně od Sudet a severně od Karpat až po horní Povislí, ostatně v souladu s některými staršími zprávami až po malopolské Krakovsko a Sandoměřsko, tedy území osídlené snad na úsvitu slovanských dějin Holasici, s nimiž Vochala ztotožnil novodobé Lachy. Jeho spekulace dovedl až k absurdní ideji

lašského národa E. Goj, známější pod básnickým pseudonymem Ondra Łysohorský. V průběhu vývoje snah o vymezení etnografické skupiny Lachů a etnografické oblasti Laško komplikovala situaci ještě okolnost, že v 19. stol., hl. kolem jeho poloviny, zaměňovali někteří autoři, zvl. němečtí, Lachy s tzv. Vaspoláky, což se ovšem vztahuje spíše k území slezských, popř. polských Lachů. Pokud by se vůbec přistoupilo na to, že se Laši zformovali ve svébytnou etnografickou skupinu, bude ze zřetele národopisné rajonizace č. zemí případnější chápat je jako část českého živilu usedlou zčásti na Frenštátsku, Štrambersku a Koprivnicku, na Příborsku a Frýdecko-Místecku, popř. ještě na Ostravsku, v době před přílivem etnicky cizích elementů v důsledku těžby uhlí a industrializace kraje. Je to ta část českého obyvatelstva severových. Moravy a přilehlé části těšínského Slezska, která se kulturně ocitá na hranici Hané, popř. Záhoří, a Valaška, ale též národnostně smíšeného Kravařska a která nezdělala ani si sama od sebe nevypěstovala etnografické povědomí vzájemnosti a kulturní jednoty. Znalec Místecka A. Přecechtěl ještě v r. 1934 usoudil, že *Laško se opozdilo kulturně za ostatní Moravou. Přispěla k tomu tuhá germanizace na jedné a polonizace na druhé straně (Těšínsko), takže lašský lid nevěděl nakonec, čím je. Zde vzniklo ono pověstné: My nejsme sú Slovani, my nejsme sú Němci, my jsme sú Místečani*. V etnografické skupině Lachů, vlastně uměle odvozené, je pak možno vyčleňovat různé lokální skupiny podle rázu jednotlivých složek lidové kultury, hl. tradičního kroje. Jím se např. obyvatelé Frenštátska odlišují od lidu na ostatním Lašku a přibližují se víc k Valachům na Rožnovsku. Vymezování Lachů podle nářečních kritérií může platit v dialektologii, nemůže být však závazné pro národopisné úvahy: hranice dialektů a kulturních jevů se nezřídka značně liší. Retrospektivně se tedy Laško jeví jako příklad literární mystifikace na základě neoprávněného předpokladu existence historicky neprokazatelného kmene Lachů a jeho území, která ještě na konci 20. stol. doznívala v obecném povědomí. Tato fikce se zrodila z několika komponent, souvisejících spolu jen velmi volně: z posměšného či hanlivého pojmenování Lach, z lidové mluvy označené dialektologií 19. stol. za lašské nářečí, resp. za laštinu, z některých regionálních rysů lidové kultury, ale hlavně z politicky motivovaných snah o ovládnutí českého Slezska a severovýchodní výspy Moravy jedním ze tří národních živilů, které v této oblasti sídlily. Proti polskému úsilí prokázat, že těšínské knížectví ještě i po rozpadu

rakousko-uherského mocnářství a po rozdělení bývalého knížectví mezi následnické státy zůstává polským etnickým územím, a proti německé tendenci tzv. šlonzáctví, těžící z nevyvinutého národního uvědomění všech etnických složek obyvatelstva, živili čeští nacionalisté především ideu Lašska a Lachů. V přítomnosti se tato pojmenování užívají také pod sto let působícím vlivem jejich popularizace uměleckými díly, např. *Lašských tanců* od Leoše Janáčka, která je zbavují někdejšího pejorativního příděchu. Lit.: K. J. Jurende: *Grundrisse zur Ethnographie Mährens*. Moravia 1815, s. 58, 81; A. Maniak: *Grundlinien zur Darstellung der mährischen Slavenstämme*. Moravia 1, 1838 (1839), s. 61–62; B. Dudík: *Catalog der nationalen Hausindustrie und der Volkstrachten in Maebren*. Brünn b. r. [1873], s. 48–49; M. Václavek: *Laši a Lašsko*. In: Lidová čítanka moravská. Telč b. r. [1907], s. 410–414; A. Přecechtěl: *Památky města Místku a jeho lašského okolí*. Místek 1934; J. Vochala: *Lachy. Jméno lidu, řeči a země národopisného Lašska*. Frýdek-Místek 1955; R. Jeřábek: *Ethnische und ethnographische Gruppen und Regionen in den böhmischen Ländern (17.–20. Jahrhundert)*. ES 19, 1987 (1988), s. 154–157; R. Jeřábek: *Národopisné oblasti a skupiny na Moravě v díle Františka Bartoše*. ČMM 106, 1987, s. 240–246; Z. Vachová: *Lašsko z pohledu etnografa*. Práce a studie Muzea Beskyd 8, 1993, s. 48–57; R. Jeřábek: *Počátky národopisu na Moravě. Antologie prací z let 1786–1884*. Strážnice 1997, s. 229, 232–233, 239, 354; R. Jeřábek: *Etnografická diferenciacie*. SČHK, s. 199–200; R. Jeřábek: *Etnické a etnografické skupiny a oblasti*. In: LKM-VM, s. 9–29; R. Jeřábek: *Lašsko, Kravaňsko a Hřebečsko – národopisné oblasti na etnických a kulturních rozhraních*. NR 2002, s. 5–15; EAČMS IV, s. 58–60. [rj]

lašský kroj, lidový oděv z okolí Orlové, Lazů a Bohumína, rozšířený až k Frýdku-Místku. Typ kroje rovinného, na jehož formování měla vliv původní rolnická kultura i hospodářský a společenský vývoj na konci 19. stol., spojený s industrializací kraje. – Spodním oděvem žen a dívek asi do r. 1900 byla košile s krátkými rukávy a rozparkem u krku, který se zapínal na knoflíčky. Náprsenku zdobilo sámkování. Tato spodní košile sloužila také jako noční prádlo a v létě jako pracovní oděv. Svrchní košilka (*ka-botek*) se šila z tenkého plátna, z rovných dílů. Svým střihem se odlišovala od rukávů jiných slezských krojů. Rukávy košilky sahaly po loket a stahovaly se protaženou tkanicí. Přes rukávy se převazovala hedvábná stužka stejné barvy jako u stuhu v pase a na čepci. Přední díl košilky byl někdy rozstřížen, jindy opatřen pouze rozparkem.

Zdobilo jej sámkování a bílá dírková výšivka. Starší košilky měly úzký stojatý límeček, bíle vyšívány, mladší malý nařasený krejzlíček zdobený výšivkou nebo krajkou. Na košilkou se oblékal měkký, plátnem podložený živůtek (*lajbik*), sešitý s dlouhou sukní ze stejného materiálu. Požadovanou šířku sukní zajišťovalo tři až pět plátěných naškrobených a nažehlených spodnic. Živůtek i sukně se zhotovovaly z batistu, z látek vlněných i bavlněných, světlé barvy, potištěných drobnými rostlinnými motivy. Nosily se i živůtky tmavé, sametové nebo soukenné, které nebyly se sukní sešity. Sukni chránila zástěra ze stejného materiálu nebo bílá plátěná či barevná hedvábná. Zdobnými prvky l. k. byly bílý plátěný nebo tylový šátek a vyšívány čepce. Šátek se vázal zkřížený na prsou s předními cípy zasunutými za pasovou stuhu. Zadní cíp, bohatě vyšívány rostlinnými motivy, splýval vzadu na zádech až do pasu. Čepce se nosily pod šátkem (*čopka ulizlo*), ale i bez něho (*čopka rulkovano*). Šátek se vázal na čepce třeba při cestě do kostela nebo do města. Bez šátku jej žena nosila v týle ozdobený stuhou, např. k tanci nebo při významných obřadních příležitostech. Ženy si kladly čepce na hladeč učenanou hlavu s pěšinkou uprostřed tak, aby vlasy nad čelem bylo asi na tři prsty vidět. Mladé dívky, které měly hodně vlasů, nosily cop volně spuštěný na zádech, ale starší ženy jej stáčely v týle do uzlu a čepce pod ním zavázaly tkanicí. Čepce se skládal z dýnka a náčelku, bíle vyšitých řetízko-vým stehem, někdy doplněným kovovým

flitrem a korálky. Kolem tváře byl zdoben bílou paličkovanou krajkou, poskládanou (narolovanou) do drobných záhybů, a podobně formovanou barevnou hedvábnou stužkou (*ganěrunek*). Svatební čepce měly stuhu bílou. Kroj doplňovaly bílé bavlněné punčochy a nízké černé střevíce nebo šněrovací botky, vysoké do půli lýtek. Ženský l. k. se nosil do počátku 20. stol., kdy začal vlivem blízkých průmyslových měst i důsledkem expanze těšínského kroje mizet. – Mužský kroj, než jej nahradil běžný městský oblek, se podobal kroji těšínskému. Mužské košile se šily z plátna. Rukávy byly pološíroké a rovné, později se v zápěstí zužovaly. Košili zdobil úzký vyšívány límeček. Kolem krku si muži vázali šátky *lipščunky*. Vesta (*bruslek*) neměla límeček a byla zhotovena z fialové červeného, modrošedého nebo černého sukna, vzadu s faldy (*šosky*). Vestu lemovala po jedné straně řada knoflíků, které se zapínaly do obšíványch a střapečky zdobených dírek. Zapínalo se pouze pět spodních knoflíků, zbytek vesty se nosil rozevřený. Na vestu se oblékal krátký soukenný kabátek (*špenzr*). Nejdražší a nejslavnostnější kabát byla *župica*. Kalhoty (*galaty*) se šily úzké z modročerného sukna, na všední den plátěné. Po pravé straně měly rozparek. Kalhoty se zasouvaly do holínek. V létě nosili muži černý kulatý klobouk zdobený černou hedvábnou šňůrou, vzadu se střapcem. Později ho vystřídal klobouk podobný nízkému cylindru. Z užívání vymizel mužský kroj v 2. polovině 19. století.

Lit.: J. Vluka: *O bývalém kroji mužském a ženském na Frýdecku*. ČL 8, 1899, s. 276–278; J. Janča: *Příspěvky k lidovědě slezské*. ČL 8, 1899, s. 362–365; J. Vyhřídál: *Naše Slezsko*. Praha 1903, s. 191–197; R. Tyršová: *Lidový kroj v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha 1916; J. Králová: *Svatební čepce na Orlovsku*. RZ 7, 1957, s. 82–86; J. Králová: „Čopky rulkovane“ na Orlovsku. Těš. 3, 1958, s. 276–278; J. Králová: *Všední a jiné druhy čepců na Orlovsku*. RZ 8, 1958, s. 40–44; J. Králová: *Košile a rukávce na Orlovsku*. RZ 11, 1961, s. 83–85; Z. Vachová: *Národopisné sbírky Slezského muzea*. Ostrava 1962, s. 97–99; J. Veselská: *Nejstarší publikované popisy krojů Frýdecka a Místecka*. Práce a studie Okresního vlastivědného muzea ve Frýdku-Místku 5, 1984, s. 37–53; Z. Vachová: *Lidová kultura Slezska. Etnografický obraz*. In: Slezsko. Opava 1992, s. 152–159. [ms]

látka, textilní výrobek sloužící oděvním, bytovým a jiným účelům. Je pořizována různými technologiemi: a) tkaním na tkalcovském stavu, tkalcovské destičce, stávkou na popruhy či karetece; b) pletením na prstech, drátech, formě, rámu nebo pletacími

stroji; c) paličkováním; d) moderními způsoby výroby strojových krajk; e) metodami netkaných textur (plstěním, Arachne, Art protis). Látky se hotoví z různých textilních přízí původu rostlinného (len, konopí, bavlna), živočišného (vlna, hedvábí, žíně) nebo chemického (nylon, silon a další).

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 82–110; J. Staňková: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III, s. 7–9. [jst]

lavice, stolice – druh sedacího nábytku pro dvě a více osob. Nář. se nazývá *lajce*, *lava* nebo *lavka*. Bývá považována za nejstarší nábytek. Sloužila jako sedadlo všech společenských vrstev. V lidovém obydlí měla více funkcí: spalo se na ní i pracovalo, kladly se na ni nádoby, nářadí, stával na ní misník a koutní skříňka. Vývojově nejstarší (sahající do pravěku) jsou nepohyblivé lavice podél stěn místnosti, jejichž sedák z hrubé desky nebo půleného kmene nesou pilířky z cihel (kamene), špalky nebo kůly zaražené do země; ojediněle přetrvaly v obytných prostorách až do 20. stol. Vznikaly se stavbou domu; ve srubových staveních býval sedák zasazen přímo do stěny. Z desky podepřené špalky se vyvinula l. na deskových nohách. V obrazových dokladech je doložena (i s charakteristickou vlnovkovou profilací noh) z pozdně středověkého městského prostředí, odkud se rozšířila na vesnici. V lidovém domě měla obvykle místo při stěnách a při peci. Rohová l., sestávající ze dvou částí sbíhajících se v rohu místnosti, se v průběhu vývoje

opatřovala opěradlem, buď plným deskovým, nebo rámovým, vyplněným různě tvarovanými příčkami. Předcházelo mu prkno napevno přibité na stěnu. Ve starší době byly rohové lavice rezné, většinou tesařsky provedené. S růstem reprezentační funkce stolového koutu dostávaly jednobarevný nátěr; obecně se kladl důraz na výzdobu opěradla, a proto byla jejich výroba zadávána truhláři. Přidáním deskových nástavců ke krajním nohám se vytvořily plné boky. Bezopěradlová l. při peci zůstávala rezná, někdy měla vespuđu poličku. Ve světnici i mimo ni se uplatňovaly menší, přenosné lavice, od jednoduchých, zhotovených podomáčku, až po řemeslné truhlářské kusy. Některé lavice napodobují pohovku měšťanského empíru (např. v esovitém prohnutí noh, bočních opěrek, v tvarování příček, natřených na černo). Až do 20. stol. byla součástí vesnického domu také přenosná l. na čtyřech hůlkových rozbíhavých nohách, začepovaných šikmo přes svlaky do deskového sedáku. Tento velmi starý konstrukční způsob se uplatňoval také při výrobě stoliček a židlí, ale i podstavců pod některá pracovní nářadí (strouhací stolice). Lavice tohoto typu se přistavovaly k volné straně stolu, k posteli, někdy se na nich i jedlo, sloužily k pracovním úkonům; pro větší stabilitu se na nich sedělo také obkročmo. Opatřovaly se někdy rámovým opěradlem, pevným nebo překlopným na kloubu, což umožňovalo sezení z obou stran. – V některých krajích byla rozšířena truhlářská l., sestávající z nízké hranolové bedny s opěradlem (*zikle*, *žigla*). Sloužila k ukládání potravin a jiných předmětů, např. lůžkovin.

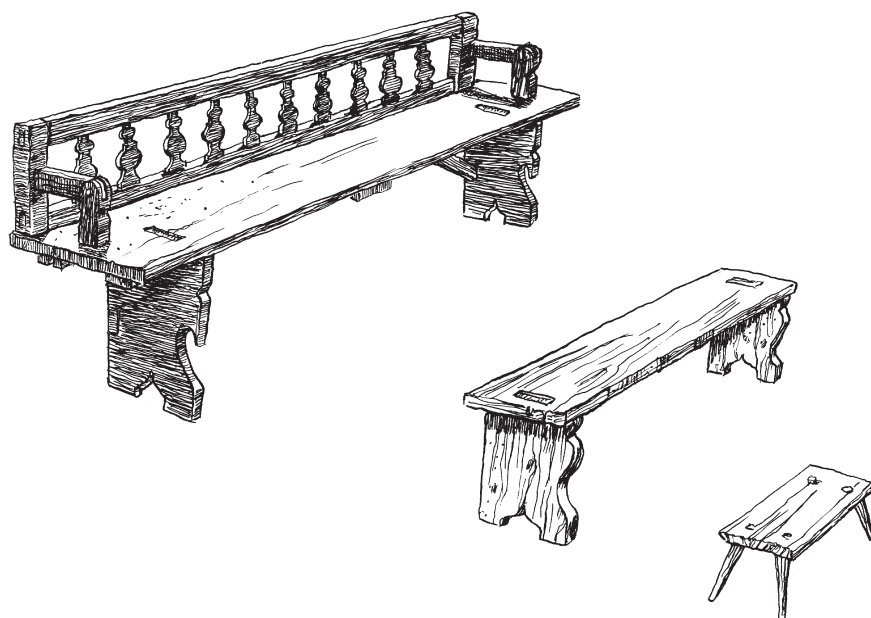
Někdy byla uzpůsobena tak, že se dala rozložit, přičemž sedací deska tvořila jednu z postranic nízké postele pro děti (kanape, *kanabél*). Truhlářská l. je doložena v pozdním středověku z měšťanského interiéru, odkud se přenesla do lidového prostředí.

Lit.: Z. Winter: *V měšťanské světnici starodávne*. Praha 1895; J. Kulczycki: *Praformy mebli na obszarze Europy*. Archeologia 1, s. 1947, s. 43–91; V. Husa – J. Petrář – A. Šubrtová: *Homo faber*. Praha 1967, obr. 56, 59; H. Johnová: *Historický vývoj lidového nábytku. Typy lidového nábytku*. In: *Lidový nábytek v českých zemích*. Praha 1983, s. 7–64; J. Vařeka – L. Petráňová – A. Plessingerová: *Mobiliář vesnického domu v Čechách od konce středověku do počátků národního obrození*. ČL 75, 1988; M. Turnský: *Lidový nábytek z českých zemí*. ESMR II, s. 17–21; E. Večerková: *Lidový nábytek na Moravě*. Brno 1994.

[ev]

lázeň viz koupel

léčení lidí, lékařství (uzdravování) lidí – úkony, které směřují k obnově integrity lidského organismu, k vyrovnání změn v těle způsobených nemocí; základní potřeba člověka vyplývající z pudu sebezáchovy (na úrovni stravy, oděvu, obydlí) a rozšířená také o pomoc blízkým osobám ve smyslu zachování rodu a sebereprodukce. – Utvářejícími činiteli při l. l. jsou vlivy endogenní a exogenní. Endogenní činitelé vycházejí z vnitřního prostředí, z psychiky. Instinkt sebezáchovy vede již u nejnižších živočichů k projevu strachu z bezprostředního ohrožení, k úniku či útěku, u vyšších druhů k obranné reakci a ke snaze ochránit především nejbližší členy vlastního rodu. U člověka se pocit strachu prodloužil až v déle trvající pocity obavy či úzkosti, která se již promítá i do budoucnosti. Jednou z forem obrany proti nemoci je léčebný úkon a vyhledávání pomoci. Lidská vůle k přežití je determinována temperamentem a emocionalitou, což silně a dlouhodobě ovlivňuje celou obrannou akci; např. pomohou překonat nebo naopak zvýšit pocit bolesti. Z jiných determinant je to osobní zkušenost a fenomén víry utvářený tradicí (tedy již činiteli exogenními), dále tzv. schopnost imaginace, představivosti, fantazie, jež u člověka vytváří v mysli tzv. mentální obrazy, ve vjemu zaměnitelné za skutečnost, tedy např. sny. Snů jsou schopny také nejvyšší druhy zvířat, ale pouze člověku (spolu se schopností pamatovat si) poskytují novou látku a podněty. Bez logické zkušenosti spojovat objektivně hledanou příčinu s následkem vznikají při utváření úsudku různé parapsychické výtvořky, které při meditačním soustředění pozornosti ve-

Překlápěcí lavice, lavice ke kammům a dětská stolička. Valašsko

dou k paranormálním jevům: ke změnám vědomí, k extázi nebo transu (šamanismus). Mylnou asociací lze pak dojít k nelogickým závěrům; tímto způsobem jsou stanoveny i zákonitosti, platné ovšem jen v okruhu osob stejně smýšlejících, např. v tradičním společenství: *zákon dotyku či participace* (celek přejímá některou vlastnost od druhého předmětu pouhým dotykem a tato část může znamenat a zastupovat celek, *pars pro toto*, část za celek); *zákon podobnosti, analogie* (léčení tzv. prostředky sympatetickými či sympatickými, *similia similibus curantur*, podobně se pojí s podobným). Na tomto principu je založeno celé magické myšlení a magie vůbec (kontaktní a sympatetická). Na to navazuje i jedinečná schopnost lidského mozku myslet v symbolech, totiž sdružovat, asociovat představy, které spolu nějakým znakem souvisejí, a pak je těmito symboly nahrazovat (podobně řeč, písmo). Tzv. myšlení intuitivní (úsudek vytvářený vcítěním) je vytváření úsudku z nezdůvodnitelného podnětu intuicí; pochází patrně z podvědomých oblastí mozku a je podobné instinktům. – Exogenními činiteli při l. l. jsou vlivy prostředí. Možnost užívání léčebných surovin určuje klima, flóra, fauna a druh půdy. Autoritou a hodnotou zajišťující člověku určité epochy bezpečí je soudobý světový názor, náboženství či jiná ideologie, dále předchozí historický vývoj, minulost a vůbec názory starší generace, tedy tradice; ta sice léčebné představy stabilizuje, ale současně je opožďuje za stavem současné kultury. – Migrace jednotlivců i celých skupin, tj. přesuny sezonních pracovníků (krajáci, zedníci, sekerníci, ženci, miškáři), různých prodejců (olejkáři, prodavači bylin či svatých obrázků), cikánů a žebráků, pobyt ve vojenské službě, účast na trzích a procesích, školní nebo církevní výuka a jiná osvětová činnost, oficiální zdravotní péče, veřejná nařízení apod., to vše vytváří v určité lokalitě ucelený kodex vědomostí o l. l. K tomu se připojují i znalosti získávané od jiných kulturních celků, zejm. z nejbližšího sousedství. Filiace převzatých praktik je těžko zjištělná, jde o kulturní výtvořiny snadno sdělitelné a pro život zcela nezbytné. Existují i překvapivé shody mezi etniky vzájemně velmi vzdálenými; rozhodovaly patrně obdobné místní podmínky, nezbytnost a obdobná zkušenost. – Lidové léčitelství bývá sice zařazováno do tzv. alternativní medicíny, ale jeho rozsah je mnohem větší, zahrnuje i praktiky směřující k získání prospěchu, lásky či přízně, k hledání a navrácení ztracených věcí, dokonce i k opaku, totiž přivodit neúspěch, nemoc i smrt zneprátené osobě (oblast tzv. černé magie). – V l. l. lze nalézt prvky starých náboženských

představ: víru v existenci neurčité síly přítomné v přírodních jevech i v předmětech, které člověka na primitivním stupni obklopují (manismus, fetišismus, animismus, démonismus i pozůstatky starověkého a středověkého mysticismu). Aktuální léčitelství ve smyslu domácí tradice je také založeno na víře v sílu určitých osob i v sílu dotyku různých předmětů (zejm. sakrálií), v sílu mluveného či psaného slova apod. Požadovanou složkou takové léčby je sugestibilita nemocného a sugestivita výkonu (event. používá léčitel hypnózu či sugesci). Vzhledem k silnému vlivu tradice dochází i v nové době k návratům starých léčebných praktik (aby nový prostředek nezklamal, zdvojuje se jeho účinnost paralelním použitím prostředku dřívějšího, a to nejen při selhání nového léčiva). – Historickým vývojem vznikly územní zvláštnosti v léčebných praktikách, takže lze mluvit např. o léčitelství českém, středoevropském, čínském, indickém, popř. i moravkoslováckém či chodském. Jde tedy o kolektivní výtvořiny celého společenství, o obřadní konání apod. – Rozšiřováním novodobé zdravotnické péče a osvěty a zlepšením ekonomických podmínek se lidové léčení podstatně mění, avšak stále trvá i důvěra k lidovým léčitelům; ti se patrně vždy odlišovali od vzdělanějšího lékařského (dříve kněžského) stavu. Překotná obliba léčitelství, jež nastala v č. zemích po r. 1989, představovala spíše přechod k léčebným metodám cizím, zejm. orientálním. – Ve všech epochách vývoje lidstva byl zájem o léčení veden dvěma cíli: něco zajistit a něčemu zabránit. K tomu byly a jsou používány prostředky reálné (přirozené, racionální) a nereálné (nadpřirozené, supraracionální, supranaturalistické); z hlediska člověka splývalo všechno v jedinou rovnoměrně platnou realitu. – Nereálné l. l.

zasahuje do oblasti magie. Z hlediska léčitelství ji lze definovat jako soubor představ a úkonů, které usilují o dosažení určitého výsledku nadpřirozeným způsobem, protože jiná cesta k tomu není možná. Z hlediska ezoterismu (okultismu) je to umění užívat možností, které byly člověku dány, aby do určité míry upravoval běh věcí. Ani magickým praktikám v l. l. nelze upírat jistou empirii, hl. v důsledku jejich sugestivity, rozhoduje však většinou nahodilost (tj. opak logické stavby příčina/následek). Doplnkem magie slova (zaříkávání, zažehnávání, zaklínání, vyhánění nemoci) byla i příslušná, někdy velmi názorná gesta, dále i magický význam různých předmětů (talismany, amulety, sakrálie). Magická síla některých osob či jiných živých tvorů souvisí s vírou v možnost přenosu této síly na jinou osobu, zvíře, rostlinu či předmět. V tom se uplatňují zákonitosti magického myšlení: kromě zákona dotyku a podobnosti i prostředky antipatické (*contraria contrariis curantur*, opak se pojí s opakem), např. uhranutí se léčilo naruby obrácenou košilí, modlitba se měla odříkávat pozpátku. Magicky očišťující význam měla i jinak zcela reálná léčba vodou. Také léčebné masáže a napravování mívaly svůj magický výklad, pokud je prováděla osoba obdařená zvláštní léčebnou mocí; tato prastará léčebná metoda je užívána i v novodobé psychotronice a je dokonce vysvětlována objektivní zákonitostí. – Mnohé z prostředků reálného l. l. byly převzaty také do vědecké medicíny. Patří sem léčba rostlinami, různými živočišnými substancemi a mineráliemi, vodou (koupele v minerálních pramenech, parní lázně, teplé i studené obklady, potní kúry, obkládání bahnem či hlínou), klysmata, drobné chirurgické zákroky (extrakce zubů, úprava ran, odstraňování močových kamínků, pouštění žilou), úkony určené ženám a jejich ošetřování v těhotenství, při porodu a v šestinedělí spolu s péčí o děti raného věku (babičtví). K tomu patřily i zásady správné životosprávy šířené od 16. stol. tištěnými zdravotními kalendáři. – Odevzdanost do boží vůle a důvěra v osud nezabránily všemožným snahám poznat budoucí vývoj nemoci či prognózu celého léčebného úkonu. Za rozhodující byl považován první den onemocnění: nejhorší bylo onemocnět v pátek, za nejlepší byla pokládána doba, kdy ubýval měsíc. Ostatní dny byly děleny na dny zlepšení a zhoršení: opakují se zde čísla 3 a 7 nebo dvakrát 5 či 9. Délka nemoci určovala i dobu pravděpodobné rekonvalescence: *Jak dlouho nemoc trvá, tak dlouho jde dolů!* Kýchání v průběhu nemoci předpovídalo brzké uzdravení, naopak velká úleva v bolesti nebo pohyby,

při nichž nemocný jako by hledal v lůžku nové místo, věstily smrt. Tu oznamovalo i zavytí psa pod oknem, hlas tuhýka či sýčka, klovnutí ptáka do okna, zastavení hodin, pád obrazu a všechny nezvyklé zvuky v domě. Předzvěst smrti znamenaly také sny (o bílém koni, praní prádla, trhání zubu), někdy i chování rostlin v domácnosti (uvadání, opadání květu, např. myrty, *Myrica gale*) aj. – Znalosti l. l. se šířily zprvu ústní tradicí a sahají k počátkům lidské existence. Z oblasti antické kultury se přenesly postupně do celé středověké Evropy. Stalo se tak především prostřednictvím klášterů, v nichž se nejen opisovaly staré texty, ale byly tam také pěstovány léčivé rostliny, vyráběly se tam léky a pečovalo o nemocné, a později prostřednictvím zakládaných univerzit. Tak vznikl i léčebný kodex tzv. salernské školy (založena v Itálii koncem 8. stol., na pololaickém základě), která měla po staletí zásadní vliv na středoevropské léčitelské. – Od doby slovanského osídlení docházelo v č. zemích k střetu různých kulturních proudů také v oblasti léčitelské. Svědčí o tom zejm. společné slovanské názvosloví tělesných částí, různých chorob, léčivých rostlin apod. Písemné zprávy svědčí o etniku zdravém, silném a odolném jakékoliv nepřízni, např. byzantský historik Prokopios (asi 500–560) o podunajských Slovanech uvedl: *Také podobou těla neliší se navzájem, neboť jsou všichni vzrostlí i křepcí, a pokud se pleť i vlasů týče, nejsou ani příliš bílí nebo plaví, aniž naopak zase zcela černí, nýbrž všichni jsou rusí. Vedou život drsný jako Massageté, a nečistoty, jako tito, jsou stále plní.* Z jiných zpráv o Slovanech je patrné, že již znali parní lázně, dovedli se dobře pohybovat ve vodě, dokonce v boji používali plavání pod vodou. – Rostlinné i jiné léky přiváželi do střední Evropy cizí kupci. Kanovník Kosmas (asi 1045–1125) vypráví o Krokově dceři kněžně Kazi, že dovedla léčit bylinami a písní (*herbis et carmine*). V legendě o sv. Prokopu ze 13. stol. jsou ze země vyháněni démoni zařikáváním zcela podobným zařikadlům zapsaným ještě v 19. stol. Proti léčebným pověrám (*bobonkům*) psal ve 2. polovině 14. stol. Tomáš ze Štítného; z téže doby pochází odborné rukopisné latinské dílo o správné životosprávě. Pro širší vrstvy byla ovšem určena teprve díla tištěná (od počátku 16. stol.): zdravotvědy, spravovědy, spravovny, tělovědy, regimenty zdraví, herbáře i kalendáře. Zpočátku to byly překlady, v pozdějších dílech je již uváděno mnoho z domácí tradice. 1595 vyšla u Daniela Adama z Veleslavína *Apotéka domácí proti všelijakým neduhům lidského těla, nedostatům hovědským* atd. Z té doby pocházejí i první kalendáře, které

přinášely kromě populární tematiky různé rady k léčení lidí i s astrologickými relacemi. Na počátku novověku měl pro neoficiální praxi v l. l. i v č. zemích velký význam léčitel a snad i lékař Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus v. Hohenheim, zv. Paracelsus (1493–1541), jenž při svých toulkách Evropou pobyl nějakou dobu i na zámku v Moravském Krumlově. Cenné údaje o léčitelských praktikách a prostředcích jsou obsaženy v tzv. černých či smolných knihách. Mnoho zpráv o lidovém l. l. zachovali protireformační misionáři: 1685 bylo prý v kraji vltavském odňato lidu mnoho cedulek kouzelných a pověřených proti střelám a ranám, v kraji kouřimském k zamezení zimnice apod. – Každé období mívalo i své módní léky: v 17. stol. byl vyhledáván prach z hrobů křesťanských světců, popel z mumii, roh jednorozce apod., další staletí dávala přednost např. dovážené chininové kůře, což obohacovalo zejm. šarlatány, mastičkáře a jiné obchodníky s lidským zdravím patrně již od raného středověku. Teprve v 19. stol. se probudil zájem o lidové l. l. u národopisných sběratelů: jejich zápisky byly publikovány v různých populárních a odborných časopisech a později i jako samostatné kapitoly v národopisných monografiích. O vlastní problematice pojednal teprve J. Matiegka, soubornou tematiku shromáždil J. Čižmář a po stránce historické Č. Zíbrt. Srovnávací studium zahájili O. Hovorka a A. Kronfeld obšírným lexikonem (1908–1909), v němž uvádějí i mnoho údajů z č. zemí.

Lit.: O. Hovorka – A. Kronfeld: *Vergleichende Volksmedizin I-II*. Stuttgart 1908–1909; L. Niederle – K. Chotek: *Lidové léčení*. In: Moravské Slovensko. Praha 1924; Č. Zíbrt: *Staročeská tělověda a zdravotvěda*. Praha 1924; J. Matiegka: *Lidové léčení*. In: ČSN-N; J. Čižmář: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946; K. Pollak: *Medicína dávných civilizací*. Praha 1973; A. Robek: *K etnografickému studiu Příbramska*. VSP 13, 1978, s. 7–23; M. Nakonečný: *Lexikon magie*. Praha 1993; J. Rystonová: *Byliny a jejich lidové názvy*. Praha 1996. [jjn]

léčení užitkových zvířat, lidové zvěrolékařství – snaha o nápravu zdravotního stavu zvířat domácího chovu. Postavení užitkových zvířat se v tradičním pojetí blížilo postavení členů domácnosti; i ztráta jediného kusu ohrožovala ekonomické podmínky celé rodiny. Onemocnění zvířat se dalo zjistit teprve tehdy, když tvor nemohl plnit požadovanou funkci a projevil podstatný úbytek sil. – Základní znalosti v l. u. z. míval každý hospodář či hospodyně (ta léčila hl. drůbež a novorozená mláďata), sousedskou pomocí přispívali zkušenější hospodáři.

K zvěrolékařsky nejzasvěcenějším osobám v obci patřili pastýři, ovcák, kovář a ras (*pohodný, antoušek*). Osoby školené v různých chovatelských kurzech a erudovaní zvěrolékaři (veterináři) se uplatňují teprve v 19. stol. Pastýři a ovcáci rozuměli chovu skotu a bravu, znali léčivé rostliny a měli vlastní léčebné tradice a zkušenosti, později doplňované navštěvováním kurzů. Sousedé jim přisuzovali také zvláštní sílu a moc, vyplývající z úzkého styku s přírodou a jejími tajuplnými živly. Kovář dovedl poradit v koupi, prodeji i chovu koní a v jejich nemocích. Skládal tzv. kuršmídské zkoušky a jeho práce s ohněm vzbuzovala obdiv. Kovářka bývala rádkyní v chovu drůbeže. Nebyl-li v obci kovář, přebíral tyto funkce pastýř. Ras vyráběl ze spalovaných kusů různé masti, které pak prodával. Obecní služebníci bývali odměňováni v naturáliích, poskytováním obecního příbytku apod. O svátku sv. Štěpána (26. 12.) obcházel hospodářství v obci, poptávali se po zdraví chovných kusů a vybírali odměnu. Kovář navíc prohlížel koňské tlamy a podle potřeby pouštěl žilou. Od každého kusu dostal opálku zrna, event. i staré postroje. Léčením zvířat se zabývali též kočovní cikáni (zprostředkovávali prodej koní, dovedli je i léčit) a zvěrokleštiči (*nunváři, miškáři, řezáči*), kteří přicházeli zdaleka (např. do j. Čech až z Vizovic) a vyřezávali mladé býčky a hřebečky. Chodívali ve dvou zjara ke stejným hospodářům, měli klobouky s tetřevím pírkem a hole (*břinkovky*) ověšené výtěžky své krvavé práce, které si posléze připravovali k jídlu. Pracovali beze všech dezinfekčních prostředků, jen do rány vkládali kousky másla. Na léčení zvířat se podíleli také domácí léčitelé lidí (babky kořenářky, zařikávači, *stírači*), záhy je však nahradila odborná zvěrolékařská péče. Tvrzení, že lékař je volán spíše k nemocnému dobytčeti než k člověku, nebylo přehnané a platilo až do poloviny 20. stol. – Prevence chorob a hlavní zásady chovu zvířat se týkaly racionálních a osvědčených zákroků, ale uchovávaly se i magické příkazy a zákazy (tabu). Např. aby se zachovali koně pěkní, slušelo se zakopat pod kostelní práh na devět dní křestní svíčku a pak o novém měsíci koně touto svíčkou nakouřit, též potírat koně rukou oběšenou všítou do hadru či usušeným krtkem; aby byli koně žírní, měla se nabrat na Velký pátek hlína z trojího panství, z trojích luk či mezi nebo koupit od žebráka chléb za pět peněz a pak jej rozdrobený podat koním. Zvláště akt oplodnění a zrození provázely pověřené představy založené na principech magie: kráva se má hnát k býkovi jen zeleným prutem, jde-li k němu s plným vemenem,

bude mít jalovičku, s prázdným býčka; po návratu se má provaz, na němž byla vedena, položit pod díži nebo na pec, aby kráva zůstala stelná. Do prvního pití po otelení se přidávaly nejen různé byliny, ale i předměty s vysokým sémiotickým statutem (zbytky štědrovečerní večeře, hřebec a zámek a podle starých zápisů i krtčí srdce nebo kuřecí krev). Odstavuje-li se tele, musí současně něco pojíst i členové domácnosti. Pečlivě se ošetřovalo také novorozené hříbě: při porodu měli lidé jen postávat za dveřmi stáje a nevstupovat, dokud kobyla nezařehtala, ale pak museli hříběti ihned vytřít jazyk plátkem smočeným v heřmánkovém nálevu, omýt jím oči a pupeční pahýl a nozdry vytřít odvarem z mateřídoušky (*Thymus serpyllum*). Než se hříbě poprvé napilo, mělo se třikrát protáhnout právě svlečenou košilí a do tlamičky mu bylo třeba vkápnout tři kapky moče, aby neonemocnělo tzv. zmyšením. Podobně se ošetřoval i vepřový dobytek, ovce a drůbež. Aby slepice nezanášely, vkládala se do hnízd sláma z jarního vynášení smrtky-morany a vejce se měla nasazovat jen v tzv. šťastné dny i hodiny (nejlépe ve znamení Skopce, nevhodné byly Ryby a Štír). Aby se líhli kohoutci (slepičky), přidávala se do hnízd sláma z postele chlapců (dívek) na principu napodobivé magie; podobně se k násadě měla přinášet pro slepičky vejce v nádobě rodu ženského (ošatka), pro kohoutky rodu mužského (košík). Pokud již seděla kvočna na hnízdě, přiklápěli v domě všechny nádoby; když se líhla kuřátka, naopak je odkrývali a nesměl se tropit hluk. Vylíhlá kuřátka se dávala na síto a nakouřila bylinami z oltářů ze svátku Božího těla spolu s chloupky těchto kuřátek nebo s kousky nehtů a vlasů všech členů domácnosti, popř. i s trochou skořápek (magie kontaktní). V době líně se nemělo z domu nic půjčit (to platilo i pro ostatní zvířata domácího chovu). Vlivem tohoto magického způsobu myšlení byly nemoci zvířat častěji než u lidí přisuzovány uhranutí nebo úmyslnému očarování druhou osobou. S tím souvisela řada magických praktik preventivní povahy: pastýř při vyhánění stáda na první pastvu (Morava) měl položit přes cestu provaz z lýka jilmu vaz, *Ulmus effusa* (magie prvního úkonu a zábrany zlu), pokropit celé pastvisko vodou zvláště k tomuto účelu připravenou (magie očistná) a obejít stádo (magický kruh). Také hospodář měl při této příležitosti pokropit vyháněný dobytek svčenu vodou, nakouřit bylinami a pošlehat prutem, který mu přinášel o Vánocích pastýř. Před uhranutím a jinými zly měl chránit červený hadřík (stužka) uvázaný dobytku na rohy nebo na ocas.

Před prvním vyháněním se pod práh chléva mělo položit koště a vejce či povřísko a drn, který se dával i nad dveře, nebo vejce a zámek, popř. nasypat mák, na moravskoslovenských Kopanicích fetěz a ženský pás červené barvy, to vše jako ochranné (apotropajní) prostředky. Řada preventivních magických praktik se vázala k filipojakubské noci a 1. květnu. Např. na Plzeňsku měl hospodář nebo pacholek zhotovit z trnkového dřeva (*Prunus spinosa*) tři křížky a hospodyně nebo děvečka vyřpnout na pastvisku větší drn, křížky do něj zapíchnout a položit přes noc na práh chléva (čím byl drn větší, tím déle musela čarodějnice jednotlivá stěbla počítat). Na Valašsku nosili pastýři při sobě nať tzv. rváče (plavuň obecná, *Lycopodium clavatum*) a z jídla, které dostali v dědině, směli pojíst až na konečném stání, aby se jim ovce nerozbíhaly. V době hrozící dobytčí epidemie prováděli jednotlivé kusy buď vykopaným tunelem, nebo mezi předměty položenými pod prahem a nade dveřmi chléva; ohrožené zvíře se také mohlo protáhnout kruhem nebo otvorem v živém stromu, popř. rozřezanou slezinou. První mléko od krávy (prvníčky) se prolévalo prstenem a měli je popít všichni členové domácnosti, a to čistě umytí. Jinde se dávalo chudíně nebo z něho stloukli máslo do lampy věčného světla v kostele (magie zdárného počátku).

– Ochrana byla vyprošována také u křesťanských světců, např. prostřednictvím nápisů na trámech a dveřích do stáje či do chléva. Patronem koní byl sv. Štěpán, skotu Linhart a Vendelín, ovcí Gotthard a v modlitbách k ochraně chovu se vzývala Panna Maria. – Také v souvislosti s křesťanským kalendářem existovala některá tabu: na Štědrý den či o svátku Jana Křtitele (24. 6.) nebrat od souseda hnůj (uhynula by kráva), nechovat kusy, které se narodily či vylíhly v pátek, apod. – Choroby zvířat byly rozpoznávány podle vnějších projevů (odmítání potravy, polehávání, úbytek sil, neklid a změny v chování nebo v kvalitě či barvě srsti). Stejně jako při léčení lidí byla k léčbě užívána nakuřovaďla, nálevy a odvary, různé tekutiny, zápary, obklady, masáže, vtírání léčiv, ale i zaříkání, zažehnavání, zaklínání a vyhánění nemocí. Kromě léčivých rostlin a léčiv zvířecího původu se léčilo i různými mineráliemi, vyskytujícími se v domácnosti (petrolej, terpentýn), ale také hromovými kameny, hřbitovními kostmi apod. Zvláštní moc byla přisuzována *charakterům* (nesrozumitelným slovům či znakům psaným na papíru nebo vrytým do kovu), které se na zvíře zavěšovaly nebo je mělo požívat (fetišismus). Téměř každé vážnější onemocnění bylo přičítáno nejprve uhranutí či uřknutí, často zcela neúmyslnému. Na toto tzv. ohlédnutí (vých. Morava) byl zvláště citlivý skot a vepř. Dobytčí úroky (následek uřknutí) byly prý trojí: duté, zpáteční a úroky vůbec, tzn. uhranutí poslané větrem či hosené zpětným pohledem a uhranutí běžné. Obávané byly i tzv. úroky zemské, vycházející prý ze země: bylo nutno pod postiženým zvířetem sebrat trošku hlíny a hodit mu ji přes oči. Tzv. udělání bylo očarování způsobené zlou vůlí čaroděje, čarodějnice či bosorky (moravsko-slovenské pomezí): zvíře přestalo přijímat potravu, bylo neklidné, chátralo, sláblo až nakonec zhnulo. Také léčebnými postupy prolínaly tradiční praktiky s magií: nakuřování, zaříkávání, zažehnavání, někdy i tzv. stírání (např. čerstvě svlečenou nebo naruby obrácenou košilí; stíralo se buď celé tělo, nebo jen oči a ty se měly vytřít i jazykem). Nejjednodušší zákrok velel zvíře pomoci. Pod vlivem zdokonalování odborné péče postupně převládly názory racionální. – **N e m o c i k o n í.** *Kulér* čili *konfús* (*meningitis epid.*) bylo nejobávanější onemocnění koní i skotu, provázené těžkými závratěmi; zvíře je málokdy přežilo, pouštění žilou vykonával kovář. *Chřípěcí, hříběcí, hříbjací, vozhrívka, voskřivina (ozhrívka, malleus)* byla jako lidská nátká: kuň kašlal, měl výtok z nozder a pod krkem sbírající se boule; ty se měly provalit, třebas i zadkem, aby to prý koně tzv. nezalilo. Léčilo se

nakuřováním uhlím ze trouchnivělé vrby, tchořem či kravským lůžkem spáleným na dřevěném uhlí. Nozdry se napařovaly horkým odvarem z ječmene, senných strusek a psího vína (*Ampelopsis quinquefolia*), hlava přitom byla zavazována do pytle apod. Nozdry se vytíraly husím sádlem, přikládaly se obklady z horké kaše z lněného semene svařeného s mlékem a krk se podvazoval koudelí, vytvořené boule se prořezávaly nožem a promašťovaly masť z cibule utřené ve vepřovém sádle. Na Plzeňsku se na ochranu proti této nemoci doporučovalo chovat ve stáji kozu či ještě lépe kozla. Nakažlivost nemoci byla dávno známa, proto byl žlab udržován v čistotě, zvl. v cizích stájích. *Kolika a zaživací potíže* se léčily tak, že když se kuň po požití čerstvého jetele nadmul, vlévala se mu do tlamy mýdlová voda, z obou stran tisklo břicho a musel být dlouho prováděn. Rozeznávalo se sedm druhů koliky: křečovitá z překrmění, větrová ze zácpy, hostečná, zánětlivá a ze žaludečních či střevních červů. Podávalo se klysmo z odvaru z heřmánku nebo se dávala k požití tzv. hořká sůl (Mg_2SO_4) ve lněném oleji a tzv. alijs, sušená šťáva z aloe, kupovaná v lékárně. Kuň se měl také převalovat ze strany na stranu a pak dlouho provádět; když se zpotil, měl být třen olejem. K dalším chorobám patřilo *zastavení, zhranění, žírka* (zácpa, *obstipatio*); *bolesti z roupů, škrkavky, průjmky, kašel a koňský zádech* (*bronchitis, pneumonia*, event. i tuberkulóza a *emphysema pulmonum*), *přesílení a sešlost*; k nemocem nohou *zima v nohách* (revmatické otoky), *šál* čili *obrůčka* (*exostosa* či *osteom*, event. *chondrosa* či *chondrom*), *suchý šál*, kdy usychalo celé stehno (*amyotrophia*), *boule* různého původu a *usazeniny* či *vešky, zranění a otevřené rány*, při nichž koně ohrožoval tetanus, dále i různé *otlaky*; k nemocem tlamy *zmyšlená* či *mysí na jazyku* (*žabka, ranula linguae*), *húsenky, nehty* či jiné *vyraženiny* (*aphthae*), *vlčí zub* (zub nadpočetný nebo křivě rostlý); k nemocem oka *bělmo* neboli *cinik* (zákal, *katarakta*). U kobyly byl léčen nedostatek mléka, u hříbat *ochvat*, tj. zahlcení příliš rychlým sáním. Proti oslepnutí bylo hříbě vyváděno ze stáje již třetí den po narození. – N e m o c i s k o t u . Při údajném *uhranutí* či očarování se mladé kusy zabíjely, u zralých zvířat byl omýván hřbet a boky teplou vodou, v. voda úroková, nebo byly přikládány studené obklady, na něž se položila suchá houně, aby se úrok vypařil. Toto postižení se údajně mohlo zvrhnout v *roupy*. Také epidemie *dobyččího moru* (*pestis bovinum*) byla někdy přisuzována uhranutí, objevoval se zvl. po válečných taženích, zejm. v 17. stol. Užíváno bylo jen zaříkávání a modlitby proti morové ráně, většinou

preventivně. Uhynulé kusy se spalovaly na mrchovištích, později byly polévány petrolejem nebo zaspávány vápnem a při těžkých infekcích (*sněť slezinná, anthrax; sněť chřestivá, šelestivá, gangraena emphysematosa; brucelóza*) i různých parazitárních onemocněních (*motolice*, původce *Fasciola hepatica*; *tasemnice měchožilu, Taenia echinococcus*) zakopávány. Z virových chorob byly nebezpečné *slintavka* a *kulhavka* (na Hustopečku *zgrintavka* a *paznehtica, aphtae epizooticae*), s vysokými teplotami, kdy je u hovězího dobytka postižena dutina ústní, pokožka vemene, event. i předžaludky a srdce, u vepřů a ovcí spíše končetiny, hl. paznehty a srdce. *Gryndy* čili *vředy* v tlamě se máčely sirným octem, solí či vodou z kyselého zelí, paznehty byly mazány kolomazí. Nemocné kusy nechávali na humnech uhynout. Teprve od počátku 20. stol. byla postupně zaváděna protiepidemická opatření, hl. povinná očkování. K dalším nemocem patřil *ochvat* čili *čemer, zdutí, nadmutí, porucha v přežvýkování*, také se říkalo, že *kráva má zežráno* (*požila něco nevhodného*), jindy má v tlamě *sčety, húsenky* či *nehty* (*aphty* či *papilomy*), *spečenou knihu* čili v *knihách* (ztvrdnutí části žaludku), dále to bylo *zežabení* čili *zihličení, jehlica, jehlicová, jehličná, ihlica*, která je *žlutá* (*lymphadenitis* různého původu), *červená* (*cystitis haemorrhagica*) a *černá, zácpa* či *průjem, poruchy kůže a poruchy kolem otelení*, např. *zánět vemene* (kráva se *vymne, mastitis*); jindy se na vemeni objevoval nádorovitý útvar, *žuva*, který se měl jen rozmašťovat (moravské Slovácko). Kráva mohla být také *chycená na plíce* (plicní tuberkulóza). – N e m o c i b r a v u . Často se vyskytuje *motolice ovčí* (*Fasciola hepatica*), postihující vepře, skot i koně; k dalším parazitárním onemocněním patří např. *tasemnice* (*Taeniasis*), zvl. *měchožil* (*Echinococcus*) v játrech i v mozku; prozrazuje se závratěmi. Léčeny byly odvarem z roztlučené olšové či dubové kůry a puškvorcového oddenku (*Acorus calamus*), v nové době podléhají přísným protiepidemickým opatřením. Různé *zápaly* a *záněty* se léčily odvarem z listu a zrna klokoče (*Staphylea pinnata*) nebo pelyňku pravého (*Artemisia absinthium*) a mateřídoušky (*Thymus serpyllum*) s prachem z roztlučných škeblí (měly být sbírány jen na Velký pátek před východem slunce). Tato směs se dávala ovcím (kromě bahnic) k lizu také před první jarní pastvou, k tomu příslušelo pomodlit se třikrát otčenáš a vyznání víry. Jehňatům se při každé *borečce* podával čaj z lipového květu či z pelyňku pravého, mateřídoušky, oddenku puškvorce a listu divizny (*Verbascum*) nebo se dával jen lízat pelyněk pravý a puškvorcový oddenek. Vyskytovaly se i další nemoci ja-

ko *nafouknutí* čili *nadmutí, zajch* či *maus, otoky* kolem uší či pysků, někdy nazývané *krev* (mohly vzniknout i jako následek pouštění žilou), *chromota, prašivina* (*svrab, scabies*) a *lebavina* jako postižení kožní i časté *škrkavky*. – N e m o c i v e p ř ů . Patří k nim *červenka* čili *červenica* (mikrobiální infekce, kterou působí *Erysipelothrix rhusiopathiae*), tj. červené skvrny na kůži, zvl. za ušima, vysoké teploty, krvavé průjmy a zvracení. Vepř byl poléván octem nebo vápenou vodou či kyselým mlékem a třen slavným věchtem, na Plzeňsku postříkovan terpentýnovým olejem a pak jím také třen, popř. byly přikládány záporné obklady nebo se pouštělo žilou z bolců nebo z očásku. Na Luhačovicích byl vepř podestylán listy chebzu (*Sambucus ebulus*) a byly mu přikládány záporné obklady, ve Stříbrnicích se zahrabával do hnoje a byla mu podávána voda s dřevěným uhlím nebo mléko s hořkou solí apod. Teprve preventivní očkování a zákaz konzumace zabraňuje této snadno přenosné nákaze. Další nemoci vepřů jsou *kulhavka* a *motolice* čili *konfús* a *žaba*, tj. domnělý parazit v srdci, srovnatelný s tzv. srdečním červem u člověka. K lehčím poruchám a onemocněním patřila *zácpa* a různé *nemoci prasnic*. K chorobám dutiny ústní patří *ječmenné zrno*, tj. zánětlivý útvar na patře, leckdy hnisající, a výše zmíněné *vlčí zuby* čili *vlčáky*. Téměř všechna náhlá onemocnění bývala zpočátku považována za uhranutí. – N e m o c i d r ů b e ž e . Nejvíce byla ohrožena housata, a proto se preventivně nakuřovala. Slepice mívaly *tipec* či *pípec*, blanku na jazyčku: buď se napily v horkém počasí studené vody, nebo se hrabaly v chlěvě v horkém hnoji; blanku stahovala hospodyně nehtem nebo jehlicí. *Chřčení* (slepice vydávala jen chrčivé zvuky) se léčilo kouskem chleba namočeným v kořalce, jinde vápenou vodou nebo křenem nastrohaným do těsta. Proti nežádoucímu *kvokání* byla slepice kladena na studenou podlahu a přiklopena, nebo polévána studenou vodou. Při *onemocnění plic a drůbežích morech* se říkalo, že slepice je *zchváčena na kořen*. *Neřád* či *vší* na krčcích (*čmelík, Dermomyssus*) byly ošetřovány maštěním špetkou rtuti rozetřenou v tuku nebo vodou z uzeneho masa. Všechny drůbeží poruchy se dosud léčí trochou kořalky. – Pokusy o l. u. z. lze sledovat do dávné minulosti. Už v 10. stol. byly v Evropě známy rukopisné překlady některých antických děl o koních, první rukopisné dílo psané česky se datuje 1440 (*Albrechta, mistra kováře císaře Bedřicha, lékařství koňské*). První tištěné příručky jsou známy už ze 16. stol. (*Zpráva o dobytku koňském Jana Dobřenského*). Snahy o pozvednutí chovu na vyšší úroveň pocházejí až z rozhraní

18. a 19. stol., zakládání tzv. plemenných knih a pořádání různých chovatelských kurzů pro obyvatelstvo patří až do 2. poloviny 19. století.

Lit.: A. Knobloch: *Regiment správy ovčáho dobytka*. Praha 1561; J. Krušec: *Knih lékařství koňského*. Praha 1608; J. Husák – J. Klvaňa: *Chov dobytka. Drůbežnictví*. In: Moravské Slovensko II. Praha 1922, s. 356–389; D. Stránská: *Hospodářské obyčejy*. In: ČSV-N; M. Karel: *Zemědělství. Domácí léčení dobytka*. In: Plzeňsko II. Praha 1938, s. 118–127; J. Čížmář: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946.

[jjn]

léčitel, medicinman, znachor – většinou laik, který za úplatu provozuje úkony k uzdravení nemocných osob či domácích zvířat. Hanl. se nazývá *mastičkář, felčar, fušer* či *šarlatán*. K léčení užívá různých metod získaných především tradicí, ale i vlastní zkušeností nebo z různých knižních zdrojů, a tím alternuje oficiální lékařství. Šaman (kouzelník) uvádí sám sebe do stavu změněného vědomí, exaltace, extáze či autohypnotického transu, čímž dociluje podobné odezvy u léčené osoby. V nejšířším smyslu je l. každý člověk snažící se zlepšit zdravotní stav někoho blízkého, v užším smyslu zástupce léčitelské profese. V některých léčitelských oborech převládají ženy (báby, babky). Podle zaměření se rozeznávají *hojaři, hojiči, hojitelky, napravovači, napravovatelé a ranhojiči*, podle druhů používaných léčiv bylinkáři, bylinkářky, *belinkářky*, kofenáři, kofenářky, *lékaři* (sami si vyráběli léky), *lékovači, lékovníci a mastičkáři*, podle užívaných metod *hadači, stíračky, uvazači, vyměšovačky, zaklínači, zaříkavači, zaříkavačky, žehnačky*. K magii se blíží vědmy, *bohyně, bohynáři* či *božci* (vých. Morava); čaroděj, čarodějník, kouzelník a černokněžník mají výrazně negativní charakter, stejně tak čarodějnice či *bosorka* (vých. Morava). Léčili a rady v nemoci poskytovali také různí kočovníci, kočovní řemeslníci a prodejci i návštěvníci trhů či poutních míst: cikáni, nunváři (zvěrokleštíči, *miškáři*), *krajánci, olejkáři, šafránici*, prodáváči sakrálií, žebráci apod., ale i příslušníci domácího usedlého obyvatelstva: kováři a jejich ženy (prosluly v léčení drůbeže), pastýři, ovčáci, hrobníci a rasi; také mniši a poustevníci. Sami kněží později vlastně léčit nesměli, dokonce ani gestem žehnání či modlitbou (výslovný zákaz až 1655). – Léčitelství vždy vychází z tradic vlastní etnosociální jednotky, z jejího světového názoru. Někteří léčitelé prosluli i mimo svou užší oblast, podle nepodložených představ mohou působit i na velké vzdálenosti (indičtí gu-

ruové). – Vlastní činnost l. přesahuje oblast léčení chorob: kromě diagnostiky a terapie se věnuje i širší prognostice (činnost věštecká), hledání ztracených předmětů, zajišťování úspěšnosti (např. lásky k druhé osobě), tedy úkonům bílé, prosperitní magie. V minulých staletích bylo léčitelství jedinou pomocí širokým vrstvám obyvatelstva (materiální dostupnost, nedostatek erudovaných lékařů). V nové době se postavení l. zcela změnilo: je vyhledáván tam, kde lékařská věda neuspěla, nebo z pouhé zvědavosti, nikoli tedy pro nedostatek či pekuniální nedostupnost lékařské péče. – V pravěkých a starověkých kulturách bylo léčení spjato s náboženstvím. Význačné místo v léčení patřilo ženě jako dárkyni nového života a pečovatelce o další pokolení, možná i jako relikv kultu matky země nebo matriarchátu. Součástí léčebných praktik byla magie a magické myšlení ovlivňovalo i léčbu zcela racionální. Příslušnému božstvu byl vydáván rozkaz k pomoci, nikoliv prosba, jež je obsahem modlitby. Léčebné úkony byly provázeny zaříkáváním, zaklínáním a vyháněním nemocí a spojeny s věštvěním, vykládáním budoucnosti (např. z vnitřnosti obětíků zvířat, z letu ptáků, z rýh na dlani, *chiro-mantie*). Ve staroegyptských chrámech byl provozován také léčebný nebo věštecký spánek a léčba vkládáním rukou nebo za použití tzv. zářičů (egyptský kříž *ankh*, lat. *crux ansata*). Již tehdy se však vlastní lidové léčitelství odděluje od lékařského stavu i od léčitelství kněžského. Chrámový sen byl užíván i ve starověkém Řecku, ve svatyních mytického lékaře boha Asclepia. Racionálními i magickými léčebnými praktikami proslul také Pythagoras a jeho škola (580–500 př. n. l.). V Novém zákoně jsou popisovány velké léčitelské schopnosti Ježíše Krista, který léčil slovem a vztažením ruky. Starověké léčitelské metody byly rozšířeny později do celé Evropy a s některými změnami a doplněními trvají do nejnovější doby (např. předávání energie v psychotronice). Uplatnily se díky rozvoji křesťanství. V kláštřích byly opisovány antické texty, pěstovány léčivé rostliny, zřizovány lékárny s vlastní výrobou léků i první lůžková oddělení. Léčilo se také sakrálními předměty (ostatky svatých) a vodou ze studánek spjatých se jmény světců nebo vyskytujících se v místech záračných zjevení. Schopnost léčit dotykem ruky byla přisuzována též francouzským a anglickým králům. Evropské léčitelství dotvářelo antické dědictví novými představami, podléhajícími dobovým směrům. Sem patří zapojení astrologických předpovědí o vhodnosti začátku léčení a jeho dalším průběhu, filozoficko-

-alchymistické léčitelství éry Paracelsovy (1493–1541) a biomagnetismus F. Mesmera (1734–1815). – O l. v č. zemích píše poprvé Kosmas (1045–1125): mytická Krokova dcera Kazi prý léčila rostlinami a zařikáním (*herbis et carmine*) a kouzly vládla nad osudem tak, že o ní vzniklo pořekadlo: *To nedovede ani Kazi napravit!* Rovněž podle Kosmy vyhnal 1092 kníže Břetislav II. ze země všechny čaroděje a věštce. Tomáš ze Štítného (1323–1405) odsuzuje zařikávání a všechny tzv. bobonky (pověry), *kterýchž učení lékaři nadržie*. 1420 jsou v seznamu osob, jimž nemá být dovoleno přijímat tělo a krev Páně, uvedeni *zaklínači, čarodějníci, hadači a jiní, těž lékovníci, kteří se pokoušejí zažehnutím a krásnými slovy nepřirozeně neduhy léčit*. Ve středověku stačilo k získání léčitelského oprávnění jen osvědčení, že jmenovaný se zdarem vyléčil jednu či více osob. Bez tzv. mistrovství tedy léčili různí *fyzikové, okulisti, oční lékařky, báby pupkořezné, napravovatelé, ranhojiči* atd., také *lazebníci a barbři*, mající nejbliže k drobné chirurgii a k ranhojčství. V dalších stoletích je písemných zpráv o léčitelích již mnohem více a jsou v nich zaznamenány i některé specifické metody. 1571 prý kutnohorská hadačka Anna Nosková hleděla proti slunci do jakýchsi kamenů a tak poznávala, *jak co v člověku jest*, a vyráběla *trunky a masti*. O rozšíření podobných praktik svědčí v téže době i kázání Štelcara Želetavského. S léčením souvisela i činnost různých věštců a věstkyň, o alchymistické metody v léčení se opírali *spagyrici*, jejichž cílem bylo nalézt univerzální lék pro všechny choroby, *panaceu*, zv. *pitné zlato (aurum potabile)*, pitné síly). Ke kočujícím léčitelům patřili i potulní pěvci, guselníci a hudci a na Moravě *černokněžníci* (v tomto případě nikoliv stoupenci černé magie, ale protestantští kněží, kteří se ukrývali v lesích). V trhových či poutních centrech působili i trhači zubů a jiní znalci drobné chirurgie, schopní dělat i menší operační zákroky. Na Moravu přicházeli prodáváči rostlinných léčiv až ze slovenského Kláštoru p. Žnivo. Podobně v 17. stol. prosluli i tzv. krkonošští laboranti, kteří své léky šířili spíše severně od Krkonoš. – Se schopnostmi léčit spojovalo lidové prostředí tradičně určité profese vzbuzující obdiv nebo obavu: byli to kováři (práce s ohněm) a jejich ženy, pastýři a poustevníci (znalost přírody a jejich tajuplných úkazů), hrobníci (za úplatu poskytovali předměty k magickému konání: hřeby nebo dřevo z rakví, kosti), popravčí (prodávali provazy z oběšenců, dovedli amputovat údy), pohodní (strojili léčiva z uhynulých zvířat)

a zkušenosti starší lidé, hl. vojenští vysloužilci. Léčitelé se neměli zabývat černou magií, protože svou léčebnou moc odvozovali od Boha. – Z historických osob vynikly v léčení kněžna Ludmila (zemř. 921), Anežka Přemyslovna (1208–1272) a Zdislava z Lemberka (13. stol.), které byly za svou léčebnou činnost a péči o nemocné prohlášeny katolickou církví za svaté. Zmínky o léčitelích, z nichž mnozí dosáhli nadregionální proslulosti, prostupují historickými prameny po staletí, obvykle v souvislosti s obžalobami z magických praktik. V sev. Čechách proslula znalostmi v léčení rodina Kittlů, z níž Jan Josef Eleazar Kittel (1704–1783), zv. severočeský Faust, je hrdinou několika pověstí. Prý podepsal úmluvu s ďáblem, uměl i létat a byl znám v Šumburku (Krásná) mnoha zázračnými uzdraveními a výrobou léků. V sev., středních a j. Čechách se užívá úsloví: *Tomu ani Kittl nepomůže!* V ranhojičství i v běžné lékařské praxi pokračovali Kittlovi potomci. V Hoříčkách u České Skalice od r. 1718 provozovala hl. napravovatelství rodina Pichova, vlastně Pechancova (*Pich Hans*). Z páté generace této rodiny pocházela i staroboleslavská napravovatelka a léčitelka Viktorie, jejíž zkušenosti převzal proslulý K. Mojžíš ze Starého Kolína a její další potomci. Zakladatelem lázeňského systému lázní Gräfenberg (Lázně Jeseník) byl tamější l. a sedlák německé národnosti V. Priessnitz (1799–1851). Léčil studenými vodními procedurami; později zavedl tento způsob léčby světově známý S. Kneipp (1821–1897) v Bavorsku. V téže době založil německý l. J. Schroth (1798–1851) podobný léčebný ústav v Lipové-lázních, kde se léčilo kombinací vodoléčby a tzv. suchých a pitných dnů. V 19. stol. jsou již známa jména lidových léčitelů ze všech českých a moravskoslezských oblastí a jsou také zaznamenávána národopisnými sběrateli. Na NVČ v Praze 1895 byla vystavena lékárníčka bylinářky Doroty Žaloudkové z Klučova u Českého Brodu. K pozoruhodným léčitelským metodám patří velmi stará diagnostika a věšteství litím vosku do vody, *bohyňování*, provozované bohyňmi a božci v Žitkové u Starého Hrozenkova a okolí. Nejznámější z bohyň byly Anča Pagáčová zv. Pagáčena a Dorka Kabrhelová. – U léčitelů 20. stol. již často nelze dokázat návaznost na staré léčitelské tradice, protože většinou čerpají z mezinárodních zdrojů a léčitelé se nestávají ze svého rodového dědictví, ale z vlastní touhy a schopností léčit. Žačkou velmi známého jasnovidce a l. z Mošnova na Ostravsku J. Willische byla Charlotta Hanselová (1913–1987). Žila od r. 1978 v Chcebuži u Štětí, určovala cho-

roby podle oční duhovky (irisdiagnostika) a byla i členkou mezinárodních organizací pro psychotroniku a léčení bylinami. Podobně farář Bečica z Roubaniny se teprve po návratu z africké misie stal l. známým snad po celé Moravě. Po únoru 1948 byly léčitelské pracovny postupně rušeny, stejně jako soukromé lékařské ordinace. Navíc byli jejich představitelé stíháni za nedovolenou činnost a ublížení na zdraví; existovaly však dočasně přehlížené výjimky. Z proslulých léčitelů nové doby, kteří navazovali ještě na staré lidové tradice (hl. v léčení rostlinami), zasluhují jmenovat: Jan Mikolášek (1889–1973) z Jenštejna, Božena Kamenická (1897–1996) z Radnic a Plzně (zv. *bába* či *doktorka* K.) nebo farář František Ferda (1915–1991), naposledy provozující praxi v Sušici. Po r. 1989 se léčitelství rozvíjelo v plné šíři, a to i v konkurenci s oficiálním lékařstvím. Na přelomu 20. a 21. stol. jsou léčitelé organizováni v několika centrech v rámci alternativní medicíny. Mají živnostenská oprávnění a jedná se i o umožnění cílené odborné výuky, dokonce na úrovni vysokoškolského vzdělávání (T. Pfeiffer, Praha). Fytoterapie a akupunktura byly zařazeny do výuky na lékařských a farmaceutických fakultách. K r. 1996 bylo zaregistrováno na 20 000 léčitelů, jakkoli pozoruhodnými výsledky se může vykázat sotva několik set z nich. – Činnost léčitelů je veřejností posuzována ani ne tak podle objektivně zjistitelných výsledků práce, jako podle toho, s jakým věhlasem se dovedou uplatňovat ve svém okolí. Platnost některých metod je nicméně experimentálně prokazatelná (úkony za stavů změněného nebo neplného vědomí, extáze, transu, hypnózy či autohypnózy, schopnost intuitivního vjemu a soustředění pozornosti pomocí meditace, dále i význam slovních impulzů ve smyslu pozitivních vibrací a možnost předávání energie či provádění diagnostiky pouhým vztažením ruky). Zvýšení senzibility i časté soustředování pozornosti hraničí často s patologickými jevy u l. samého (l. se má chránit proti možnému přenosu omytím rukou, protažením rukou nad ohněm či pouhým střepáním). V některých případech lze konstatovat vzájemný kladný vztah lékaře a l. a spolupráci léčitelů s některými lékařskými centry, hl. v oblasti časně diagnostiky. V t. léčení lidí.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. stol.* Praha 1906; Č. Zbrt: *Staročeská tělověda a zdravotvěda.* Praha 1924; J. Čizmar: *Lidové lékařství v Československu I-II.* Brno 1946; K. Pollack: *Medicína dávných civilizací.* Praha 1973; J. A. Zentrich – J. Jonáš: *Věčně zelené naděje.* Ústí n. Labem 1990;

Z. Hanka – J. Kuchař: *Léčitelé, jak je neznáte I-II.* Praha 1991; M. Nakonečný: *Lexikon magie.* Praha 1993; J. Rystonová: *Byliny a jejich lidové názvy.* Praha 1996; D. Motyčková: *Lidové léčitelství. Léčitelé. Alternativní medicína. Výběrová bibliografie.* Praha 2003. [jjn]

léčitelství viz alternativní medicína, božec, bylinkář, léčení lidí, léčitel, léčivé rostliny

léčivé rostliny, léčivky, byliny – rostliny o nedřevnaté nati (i větvička či kůra) užívané k léčení. Nář. se léčivá rostlina nazývá *belina*, *bělínka* (záp. Morava), *zelina* (vých. Morava). Léčení rostlinnými prostředky se nazývá fytoterapie. – Podle lidové tradice má každá rostlina nějaký léčivý účinek, který však nebyl vždy člověku Bohem zjeven, aby jej lidé nezneužili: *Není na světě bylina, aby pro něco nebyla!* I zvířata si dovedou vyhledat rostliny, které jim prospívají, a vyhnou se těm, které škodí. Člověk se naučil používat tutéž rostlinu i na několik chorob současně, což odpovídá složité skladbě mnohých léčivků, obsahujících tzv. alkaloidy (silné substance až jedy). – Výběr l. r. se v tradičním léčitelství řídil tradicí a osobní zkušeností. Přednost se dávala jednak rostlinám znamenajícím překážku (pichlavost či těžká dostupnost) nebo vzbuzujícím odpor (palčivá či hořká chuť, odpornost původu), jednak rostlinám výrazného tvaru či zbarvení. Aristotelem (384–322 př. n. l.) vyslovený princip byl ve středověku přetvořen v názor, že Bůh označil některou rostlinu, aby člověk lépe rozpoznal její účel. Např. list jaterníku trojlaločného (*Hepatica triloba*) připomíná tvarem játra, a proto prý léčí i jaterní onemocnění. Tento systém léčby sympatickými prostředky na principu léčení podobného podobným (*similia similibus curantur*) převzala v 19. stol. i homeopatie, avšak v jiné interpretaci. Stejně tak se uplatňoval (rovněž aristotelovský) princip opaku (*contraria contrariis curantur*): horkost zánětu se odstraňuje studeným obkladem apod. Vystižení skutečné léčebné vlastnosti použitého prostředku bylo spíše náhodné a navíc i reálná léčitelova empirie směřovala pouze k odstranění příznaků (symptomů) choroby. – Shodně se staroegyptskou zásadou, že co je nahoře, je také dole (na nebesích i na zemi), podléhá výběr i l. r. astrologii, vlivům planet a znaků zvěrokruhu. Jednotlivé planety a znamenají zvěrokruhu jsou v tradičních představách spjaty s určitými rostlinami. Slunci (mužské hodnotě) přísluší hořec (*Gentiana*) a dub (*Quercus*), Měsíci (ženské hodnotě) mák vlčí (*Papaver rhoeas*) a ořech vlašský (*Juglans regia*), Merkuru heřmánek pravý

(*Matricaria chamomilla*) a oliva (*Eleagnus*), Venuši meduňka lékařská (*Melissa officinalis*) a myrta (*Myrtus communis*), Marsu pelyněk pravý (*Artemisia absinthium*) a cesmína (*Ilex*), Jupiteru řepík lékařský (*Agrimonia eupatoria*) a bříza (*Betula*), Saturnu kapradí (*Nephrodium* či *Dryopteris*) a borovice (*Pinus*), Skopci oliva a konopí seté (*Cannabis sativa*), Býku bez černý (*Sambucus nigra*) a len setý (*Linum usitatissimum*), Blížencům vavřík (*Laurus nobilis*) a jasmín (*Philadelphus*), Raku leknín bělostný (*Nymphaea candida*), Lvu jmelí bílé (*Viscum album*) a heřmánek pravý, Panně jablono obecná (*Pirus malus*), Váhám růže bílá (*Rosa alba*), Štíru vřes obecný (*Calluna vulgaris*) a pelyněk pravý, Štřelci lilie bílá (*Lilium candidum*) a máta (*Mentha*), Kozorožci topol černý (*Populus nigra*) a vrba (*Salix*), Vodnáři šeřík obecný (*Syrinx vulgaris*) a osika (*Populus tremula*), Rybám mák setý (*Papaver somniferum*) a ruřík zlomocný (*Atropa belladonna*). Tato spojení určovala i nevhodnější dobu pro počátek léčby určitou léčivkou, vhodnost jejího použití pro osobu narozenou v daném znamení, účinnost rostliny v daném ročním období i nejpříhodnější dobu pro sběr. I když má v lidovém léčení význačné místo jen Měsíc a Slunce, ožívá tato nauka v tzv. astromedicíně. – Podobné vazby léčivek existují i se jmény křesťanských světců: andělka lékařská (*Archangelica officinalis*), andělský traňk (zběhovcov plavivý, *Ajuga reptans*), bartolomějský jeřáb (jeřáb ptačí, *Sorbus aucuparis*), boží dřevec (pelyněk brotan, *Artemisia abrotanum*), kořen sv. Ducha (kostival lékařský, *Symphytum officinale*), vousy sv. Ivana (kavyl pětřítý, *Stipa pennata*), bylina sv. Jana Křtitele (pelyněk černobýl), janovec metlatý (*Sarothamnus scoparius*), kořen svatojánský (kaprad samec, *Dryopteris filixmas*), koření svatojánské (kopretina bílá, *Chrysanthemum leucanthemum*), pás sv. Jana (plavuň obecná, *Lycopodium clavatum* nebo i pelyněk černobýl), ruka nebo odění sv. Jana (všedobrní, *Imperatoria ostruthium*), zvoneček sv. Jana (třezalka obecná, *Hypericum perforatum*), strom sv. Lucie (střemcha obecná, *Prunus padus*), bylina Matky Boží (máta), kúpel Panny Marie (hledík, *Antirrhinum*), marulka (marhulka klinopád, *Calamintha clinopodium*), marunka (kopretina římbaba, *Chrysanthemum parthenium*), Maří list (mařinka vonná, *Asperula odorata*), ruka Panenky Marie (pětiprstka obecná, *Gymnadenia conopsea*), slzy či slzičky Panny Marie (hvozdík kropenatý, *Dianthus deltoidea*), koření sv. Petra (čertkus luční, *Succisa pratensis*), Petrovy vejce (vstavač, *Orchis*), zelina sv. Petra,

petrklíč (prvosienka jarní, *Primula officinalis*). – Rostliny silně působící nebo jedovaté byly pokládány za dílo ďáblů: čertkus luční, čertovo kopyto (leknín bělostný), čertova zelina (plavuň obecná), čertovo lejno (*Ferula asa foetida*), ďáblův jablko (durman obecný, *Datura stramonium*). – Reálnou podmínkou doby sběru l. r. byla vždy roční doba a makro i mikroklima dané oblasti, rozhodovala také denní doba. Za nejúčinnější se považovalo poledne, jinde i doba měsíčního svitu. Rozlišovalo se i podle obsahu vláhy v ovzduší: za ranní rosy, po dešti, za plného slunce, po západu či před východem slunce, úlohu hrálo také vegetační stadium: před rozkvetem, za plného květu, v době zrání plodu, za vegetačního klidu apod. O době sběru rozhodovala i některá kalendářní data: za nevhodnější dobu pro sběr léčivek bylo považováno období do svátku Jana Křtitele (24. 6.): *Každá zelina je před Jánem na něco dobrá, a teprve Jan naleje do zelení jedu* (Valašsko), a doba mezi tzv. Matkami Božími (15. 8. – 8. 9.); o prvním svátku Panny Marie Kořenné se natrhané bylinky světily v kostele. Stejně býval svěcen o svátku Tří králů česnek kuchyňský (*Allium sativum*), užívány k léčbě i magické ochraně. O Květné neděli se zase světily květy jivy (*Salix caprea*), kočičky. Z květnové májky se othrávaly jívové nebo smrkové (*Picea excelsa*) větvičky a hospodyně je vkládaly drůbeži do kukaní. Léčivý účinek byl přisuzován i rostlinám zdobícím oltáře o svátku Božího těla, na Moravě se k posvěcení a dotyku Nejsvětější svátosti přinášely celé svazky léčivek: řebříček obecný (*Achillea millefolium*), pampeliška lékařská (*Taraxacum officinale*), máta kadeřavá čili balšám (*Mentha crispa*), mařinka vonná, šalvěj lékařská (*Salvia officinalis*), meduňka lékařská (*Melissa officinalis*), popenec břechtanovitý (*Glechoma hederacea*), mateřídouška obecná (*Thymus serpyllum*), svízel syřištová (*Galium verum*), heřmánek pravý, jitrocel (*Plantago*), zvoneček (*Campanula*). O svátku Jana Křtitele se ukládala pod stůl *svatojánská postýlka*. Na Štědrý den se mělo předhodit drůbeži zrní z dožínkového věnce a na Štěpána (26. 12.) zase obilí, které bývalo rozestříváno na štědrovečerním stole. – Výsledkem zkušeností mnoha generací bylinkářů byly znalosti správného usušení. Vlastní příprava léčiva byla vázána různými příkazy a zákazy: zařkávalo se tradičními průpověďmi nebo naopak bylo zachováno mlčení, při konečné úpravě se nemělo odpovídat na otázku po účelu léku ani prozradit jeho složení a někdy se nesměly ani jednotlivé složky odměřovat, jinak by prý lék ztratil na účinnosti. – Způsob podávání se nelišil

od ostatních léčiv, snad více bylo používáno nakuřování a čichání (aromaterapie). Čichalo se např. k majoránce zahradní při rýmě nebo k česneku či cibuli (*Allium cepa*) při morové epidemii. L. r. se používaly k léčbě onemocnění vnitřních i zevnějších a mechanických poškození u lidí i u zvířat domácího chovu. V středoevropském pásmu je známo užívání asi 600 l. r. Byly používány i k prevenci onemocnění a k praktikám ochranné a prosperitní magie. – Ve smyslu všeléku (alchymisty hledané *panacey*) uznávalo lidové lékařství mnoho l. r., někdy se dokonce uváděl i počet chorob danou rostlinou vyléčitelných. K tzv. mocným bylinám patřil bez černý (99 chorob), andělka lékařská, bodlák obecný (*Carduus acanthoides*), bedrník obecný (*Pimpinella saxifraga*), česnek setý, devaterník obecný (*Helianthemum chamaecistus*), devětsil zvrhlý (*Patasites officinalis*), jitrocel kopinatý (*Plantago lanceolata*), lípa (květ, *Tilia*), máta, mateřídouška obecná, pelyněk černobýl (12 nemocí), rosnatka okrouhlostá (*Drosera rotundifolia*), rozchodník prudký (*Sedum acre*, 9 nemocí), rozmarýn lékařský (*Rosmarinus officinalis*, 12 nemocí), rozrazil lékařský (*Veronica officinalis*), šalvěj lékařská, třezalka obecná (20 nemocí), úročník bolhoj, vlašovičnick větší (*Chelidonium maius*), všedobrní. – Podstatou využívání l. r. v praktikách lidové magie byla víra v sílu tkvící v rostlinách, kterou je možné přenést na člověka (dobytče) již pouhým dotykem. Např. při dětské kýle se v živě rostoucím keří rozřízl prut a jím bylo postižené dítě protaženo (na Velký pátek před východem slunce). Prut byl poté opět svázan, a když srostl, kýla údajně vymizela. Nemoc se také mohla na rostlinu převést: např. do otvorů ve stromech (bříza, vrba) byly vkládány předměty úzce spjaté s tělem nemocného (vlasy, nehty, různé sekrety, části oděvu, použité obvazy) a otvor poté uzavřen. Ve smyslu animistických představ personifikace (např. nemocí) byly některé l. r. chápány jako osoby a jednalo se tak s nimi: kořen mandragory (pokřín) či posedu bílého (*Bryonia alba*) byl oblékán do oblečku k tomuto účelu zhotoveného a umýván mlékem. L. r. mají významnou úlohu i ve fetišistické víře v ochrannou a léčebnou moc amuletů a talismanů. V době morových nákaz se nosil v ochranném pouzdře stroužek česneku či snítka třezalky, za symbol štěstí je stále považován jetelový čtyřlístek (*Trifolium pratense*). – K empiricko-racionálnímu účelu se v českém lidovém léčitelství užívá více než 300 léčivek, a to způsobem, který v řadě případů převzala oficiální medicína (ale i naopak). Jsou to

prostředky uklidňující (trankvilizéry): anedlika lékařská (kořen), bez černý (plod), buřina srdečník (*Leunurus cardiaca*, nať); *prostředky navozující spánek (hypnotika)*: kozlík lékařský (*Valeriana officinalis*, kořen), mák setý (zelené makovice), meduňka lékařská (listy); *prostředky oslabující pocit bolesti (analgetika)*: alkoholické nápoje (až do 18. stol. jediná anestetika), blín černý (*Hyoscyamus niger*, nať, ale jen jako nakuřovadlo nebo mast), borovice lesní (*Pinus silvestris*, jehličí, zelené šišky, koupele) aj.; *prostředky proti kolikovitým bolestem a křečím*: bedrník obecný (kořen), česnek kuchyňský (cibule); *prostředky proti epileptickým křečím*: jmelí bílé (*Viscum album*) a vrba (kůra); *prostředky působící úplnou změnu vědomí (halucinogeny)*: alkoholické nápoje, muchomůrka červená (*Amanita muscaria*, k hubení much), lysohlávka česká (*Psilocybe bohemica*), popř. kopinatá (*Psilocybe lanceata*; patří již do oblasti šamanismu), v českém lidovém lékařství byly užívány většinou jen k navození potřebné atmosféry. – Některé l. r. se používaly k reálným i magickým účelům současně. Lidoví léčitelé, opírající se jen o křesťanský světový názor a užívající při léčbě modliteb, museli vystačit pouze s úkony magie bílé, jinak by prý ztratili svou léčebnou moc. U vědem, božců a bohyň byla předpokládána také znalost černé magie, proto se jich lidé více obávali. – Také léčba různých parareálných onemocnění využívá l. r. Při *křečích podezřelých z očarování* je to plavuň obecná (nať) a mze (rosa z černého bezu, Podkrkonoší), při *uhranutí, uřknutí či jako ochrana před ním* jmelí bílé (nať), rozrazil rezekvítek zv. též čistec (*Veronica chamaedrys*, nať), čistec přímý (*Stachys recta*), silenka obecná zv. úročka (*Silene vulgaris*, nať) a úročník bolhoj (*Anthyllis vulneraria*, nať). L. r. *užívané k magické ochraně (event. i léčbě)* jsou především součástí *amuletů a talismanů*, které má člověk nosit stále při sobě. Dále se používají *proti čarodějnicím*, např.: aron blamatý (*Arum maculatum*, kořen, podobající se lidskému tělu), bedrník (kořen), hledík (nať), mateřídouška obecná (nať), mochna plazivá (*Potentilla reptans*, nať), rdesno hadí kořen (*Polygonum bistorta*, kořen); *proti zlým duchům, dáblu a čarodějnicím*: čertkus luční (nať), křížek ze střemchového dřeva, třežalka obecná (nať, zv. též *fuga demonum*, vyhánění dábla); *proti čarodějnicím a vodníku*: cibule obecná (proti infekčním chorobám se zavěšovala nad dveře), česnek kuchyňský, jilm vaz (*Ulmus effusa*, dřevo a lýčí), jalovec obecný (jehličí a dřevo jako kuřidlo), jaterník trojlaločný (nať), kozlík lékařský (zv. odolou, kořen,

dával se do postele šestinedělkám), pelyněk černobýl (*Artemisia vulgaris*, nať, k zažehnavání, zavěšován nad vraty, věřilo se, že kdo jej nosí, nezemdle), petržel zahradní (*Petroselinum sativum*, kořen, nevěsta jej má vzít s kouskem chleba do kostela), tolie bahenní (*Parnassia palustris*, nať), turan kanadský (*Erigeron canadensis*, nať, turánek, zavěšován nad vchodem do chléva nebo kladen s křížkem z větviček černého bezu za okno, odvarem se vykropovalo stavení a chránil prý i před utopením); *proti koltúnu, skřítku ve vlasech* kuklík obecný (*Geum urbanum*, nať); *jako ochrana před nepřitelem a utrženými ranami* čekanka obecná (*Cichorium intybus*, kořen); *jako ochrana domu před neštěstím* lípa (dřevo, zv. též svatý); *před bleskem a bromem* líska obecná (*Corylus avelana*, dřevo) či netřesk střešní (*Sempervivum tectorum*, nať); *k získání přízně, nepřemožitelnosti a schopnosti otvírat zámky* plavuň (nať); *k přičarování lásky*: laskavec srstnatý (*Amaranthus retroflexus*, květ), máta polajka (list), třežalka tečkovaná (zv. milovníček, nať), turan (nať) zv. turánek, kaprad samec (květ či kořen, získané při východu slunce o svátku Jana Křtitele), mandragora (kořen), posed bílý (kořen); *jako ochrana před zimnicí* první jarní fialka (viola vonná, *Viola odorata*, květ); *k usnadnění umírání* zběhovce lesní (*Ajuga genevensis*, nať). – K l. r. se pojí *zákazy a příkazy (tabu)*: kopřivu nesmí pomočit žena, jinak bude neplodná; kořen čekanky, vykopávaný o půlnoci o svátku Petra a Pavla (29. 6.), se nesmí vzít do holé ruky, naopak na Velký pátek jej má vykopávat osoba s bosýma nohama; kořen posedu se nesmí vykopat svévolně, jinak dotýčný zchromne na rukou i nohou, musí se však vykopat až po osmém roce, jinak by se posed stal čertem apod. – *K poznání lásky* se ohrávají okvětní plátky kopretiny bílé do rytmu průpovídky: *Má mě rád, nemá mě rád, miluje mě, zjevně, tajně, věrně, láskou se soužít, po mně jen touží, láska jeho vadne, jiná mu vládne* (opakuje se). Přivoní-li dívka ke květu kopretiny řimbaby (*Chrysanthemum corymbosum*) a kýchne, není již pannou apod. – *K čarování ve zlém úmyslu* se používají většinou velmi jedovaté halucinogeny; byly považovány za dílo dábské a sloužily k výrobě tzv. čarodějnických masť, které vyvolávaly halucinace: osladič obecný (*Polypodium vulgare*), potměchuť (*Solanum dulcamara*), muchomůrka červená, sporýš lékařský (*Verbena officinalis*), oměj šalamounek (*Aconitum napellus*), topol černý (*Populus nigra*), blín černý, zv. také nápoj zapomnění, durman obecný a rulík zlomocný; v alchymii byl k přípravě tzv. kamene mudrců používán vlaštovičník

větší (*Chelidonium maius*). – Některé l. r. se používaly *k zvýšení sugestibility prostředí*, podle esoterismu (okultismu) jsou to tzv. fluidické kondenzátory. *Magické trávy* byly užívány jako nakuřovadla nebo jako extrakty přidávány do nápojů. V českém lidovém použití jsou to kromě výše uvedených halucinogenů konopí seté (*Cannabis sativa*) a blín černý; znalosti jiných však nejsou vyloučeny. V esoterismu se užívají také: aloe, čemeřice černá (*Helleborus niger*), divizna, květ hřebíčkovce kořenného (*Jambosa caryophyllus*), tzv. hřebíček, jmelí bílé, leknín bělostný, lékořice lysá (*Glycyrrhiza glabra*), lilie bílá, ločidlo čertovo lejno, mařinka vonná, mateřídouška obecná, meduňka lékařská, osladič, pelyněk černobýl, potměchuť, řepík lékařský, sporýš lékařský, třežalka a vavřín (*Laurus nobilis*). – Starověké poznatky o l. r. zprostředkovaly středoevropskému prostředí především středověké kláštery, zejm. benediktinské, tam také byly léčivé rostliny pěstovány a rozvinul se systém výroby léčiv. O znalostech léčiv v předkřesťanské společnosti svědčí společné slovanské názvosloví alespoň pro hlavní byliny, zčásti také archeologické nálezy. Podle raně středověkých zpráv arabských kupci přiváželi kromě různého zboží i orientální kořen a l. r. První neklášterní zahrada l. r. byla ve 14. stol. tzv. Andělská zahrada v Praze, v místě dnešní hlavní pošty; patřila lékárníku Angelovi. První tištěný herbář v č. zemích je datován 1517: *Knieha lekar-ska* od litomyšlského lékaře J. Czerného obsahuje na 380 léčiv. Z proslulého Herbáře od P. O. Mattioliho (1501–1577) bylo nejpobulárnější Veleoslavínovo vydání v novém překladu A. Hubera z Rysenbachu (1596). Tyto poznatky přecházely spolu se zkušenostmi některých léčitelů i lékářů do oblíbených lidových kalendářů a po doplnění vlastními záznamy se staly v podobě různých rukopisných herbářů majetkem jednotlivých rodin. Úcta k l. r. je vyjádřena i v lidových pojmenováních; jsou spjata s postavami křesťanského kultu, vysvětlují účelné použití, prozrazují skrytá nebezpečí, vystihují vnější podobu rostliny i blízkost k některým živým tvorům, vykládají její původ apod. – Moderní farmaceutický průmysl projevuje velký zájem o všechny tradiční poznatky týkající se l. r. a příslušné jich využívá. V. t. *léčení lidí, léčení užitkových zvířat, léčitel.*

Lit.: L. Niederle – K. Chotek: *Lidové léčení, nemoci, léčivé prostředky a byliny*. In: Moravské Slovensko II. Praha 1922; Č. Zábř: *Staročeská tělověda a zdravotvěda*. Praha 1924; J. Čižmár: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946; J. Korbelář – Z. Endrys: *Naše rostliny v lékař-*

stvi. Praha 1981; P. O. Mattioli – T. Hájek z Hájků: *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný*. Praha 1562. Výbor Praha 1982; M. Nakonečný: *Lexikon magie*. Praha 1993; J. Rystonová: *Byliny a jejich lidové názvy*. Praha 1996. [jjn]

ledování, těžba ledu na řekách a rybnících během zimních měsíců. Provádělo se, když tloušťka ledu dosáhla alespoň 10 cm síly. Někdy se napomáhalo vytváření ledu vhodnými dřevěnými konstrukcemi. Kompaktní ledová plocha se sekala nebo řezala na desky žádané velikosti, stahovala ke břehu háky a nakládala na vozy. Ledaři byli většinou plavci, kteří si takto vydělávali mimo plavební sezonu. Podnikateli byly hl. pivovary, hostince, mlékárny, nemocnice, řeznictví i jiné živnosti. Těžba a ukládání ledu v izolovaných lednicích podléhaly příslušným zákonům. L. je doloženo od středověku, zaniklo ve 20. stol. vynálezem chladicích zařízení.

Lit.: V. Teysler – V. Kotyška: *Technický slovník naučný* 7. Praha 1932, s. 635; O. Bachman: *Přískaření a ledování na Labi*. ČL 48, 1961, s. 223–225. [vsch]

ledoví muži, zmrzlí muži, zmrzlíci, zmrzlí – chladná jarní perioda, odpovídající svátkům Pankráce, Serváce a Bonifáce (12. až 14. 5.). Před polovinou května prý obvykle přicházejí poslední mrazivé dny. Německý meteorolog G. Hellmann ukázal, že výrazná ochlazení se dostavovala kolem 11. a 12. května, ale před r. 1840. Po tomto roce přicházely mrazíky zhruba 8. a 9. května, podruhé ještě 20. a 21. května, a to s pravděpodobností necelých čtyřiceti procent. Četné pranostiky vztahující se k l. m. byly tedy založeny na kdysi správném pozorování, avšak na přelomu 20. a 21. stol., vzhledem ke změněným cirkulačním poměrům, neodpovídají skutečnosti; přesto zůstávají velmi populární a věří se jim. – Pranostiky o l. m. jsou známy nejen v č. zemích (až z 18. stol.), ale i v Polsku a v celé německé jazykové oblasti. V sev. Německu za l. m. považují Mamerta (11. 5.), Pankráce a Serváce, v j. Německu jsou l. m. totožní s našimi. V č. zemích se víra v nebezpečí mrazů někdy rozšiřuje i na den následující (Žofie, 15. 5., *studená, mokrá* či *počůraná Žofie*, u l. m. prý sloužila za kuchařku). – L. m. jsou obecně obávaným předělem mezi obdobími s nebezpečím mrazů a mezi létem. Proto se před l. m. nevynášejí květiny z domu na volné povětrí a nevysazují se choulostivější rostliny na záhony, vždy se čeká až po *zmrzlých*. Pak už ani květ ovocných stromů nezmrzne, ani přízemní mrazíky nespálí rostliny v zahradách. K nejznámějším pranostikám patří: O *sva-*

tém Mamertu zima je po čmertu; Pankrác, Servác, Bonifác jsou ledoví muži, Žofie je jejich kuchařka; Pankrác, Servác, Bonifáci pro sadaře jsou zlí chlupci (Slezsko); *před Servácem není léta, po Serváci s mrazy veta; pan Serboni* (tj. Pankrác Servác Bonifác) *pálí stromy* (uvádí F. L. Čelakovský, 1852). – O zimomřivém člověku se říká, že je zmrzlík; zmrzlí či zamrzlík je též karetní hra. Lit.: R. Beitzl – K. Beitzl: *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. 3., přepracované vyd. Stuttgart 1974; J. Munzar: *Medardova kápě aneb pranostiky očima meteorologa*. Praha 1985. [ap]

legenda, vypravování ze života svatých. V některých evropských jazycích (angl., franc., rus.) se výrazu používá k označení pověsti, a to se přenáší i do obecné češtiny. L. je literární žánr, zpracovaný písemnou formou, ve středověku převážně latinsky. Náměty se šířily prostřednictvím kázání, dále z poutních míst zasvěcených jednotlivým světcům apod. Některé zlidověly, zejm. podání o národních světcích. V českých lidových legendách vystupuje sv. Václav a jeho okruh, Vojtěch, Prokop, Jan Nepomucký. Velmi silný je mariánský kult, spojený s mnoha lokálními tradicemi o založení poutního kostela, o zázračné studánce či obrazu, které nadpřirozená moc ochránila před plenícím vojskem nebo svatokrádežným zlodějem. Legendické motivy jsou mezinárodní, národním a místním poměrům a potřebám jen přizpůsobené. K nejrozšířenějším legendám náleží podání o zázračné vodě, která uzdravila slepce, či o studánce, která i v létě zamrzala, dokud ji neochránil mariánský obrázek. Ochranný plášť Panny Marie zachránil hříšníka před ďáblem, obléhané město před požárem, Maria pomáhá proti Tatarům, Turkům, Švédům. Nejznámější prokopskou legendou je *orba s čertem*, kterého světec použil místo porouchaného kola. Legendické prvky mají některé místní pověsti, patří k nim zejm. podání o památných stromech (*stochovský dub*, pod nímž se údajně narodil sv. Václav). – Mezinárodní pohádkový katalog (AaTh) obsahuje oddíl *legendické pohádky*. Náleží sem cyklus o *putování Krista se svatým Petrem*, látky o *čertovi, Záhořovo lože* neboli *loupežník Madej* (AaTh 756B), *Jovián* (AaTh 767), *anděl a poustevník* (AaTh 759), *mluvící kříž* (AaTh 767), *anděl a čeledín* (AaTh 796) ad. Tyto náměty se vyskytují i v českém lidovém podání.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): Tille I, s. 53, 485, 547; II/1, 76, 238; II/2, 230; AaTh 750–849; J. Gebhard: *Heilige Sagen in Österreich*. Wien 1856; *Paměti F. J. Vaváka, souseda a rychtáře milčického 1770–1816*. Vyd. J. Skopec. Praha 1907–1938. [dk]

lék [z lat.], lektvar – hmotný prostředek k zachování či navrácení zdraví člověku nebo jinému živému tvorů. Název pochází z lat. *electuarium*, stč. lékařství, nář. podoby jsou *lík, lekvař, lektvař, letkvař, lekvár*. Speciální formou l. je lektvar, tj. drobně zpraškované léčivo upravené do konečné podoby husté tekutiny varem s některým vehikulem (sirupem, medem, povidly, zejm. švestkovými). Lektvar je též hanlivý výraz pro tekutý l. pochybného účinku. Lidovou skepsi vůči lékům vyjadřuje i rčení: *Málo léků, dlouhý věk!* – Lidové léčebné praktiky směřují sice k dosažení úlevy v nemoci stejně jako oficiální lékařství, ale liší se od něho hl. představami o vzniku či vývoji chorob. Tyto představy jsou utvářeny silným tradicionalismem, nedůvěrou k novotám a také volnější vazbou mezi spojováním příčiny a následku. Do lidového lékařství byla takto uvedena kromě prostředků zcela racionálních, získaných skutečnou empirií, i řada léčiv a úkonů iracionálních, opřených o zkušenost velmi pochybnou. – Výběr l. souvisí s představou nemoci jako zla, jímž vyšší síly, zlí lidé nebo i některá zvířata stíhají člověka; nemoc je dokonce považována za samostatně žijící bytost (personifikovaná nemoc). L. má pak vlastně zcela reálný úkol tuto bytost znechutit, oklamat, vyvolat v ní odpor k nemocnému či k nemocné části jeho těla, vyhrožovat jí a vyhnat ji na pustá místa nebo na jinou živou bytost, rostlinu či předmět. Zároveň se ve výběru l. uplatňovaly empirické znalosti léčitele. L. byl volen také podle vnějšího vzhledu: za nejúčinnější byly považovány všelijak zbarvené tekutiny (lektvary) odporne chuti a často i původu. Dodržovaly se tři zásadní principy: a) léčba *podobnými prostředky* (*similia similibus curantur*), což formuloval již Hippokratés (460–370 př. n. l.). Žluté zbarvení pokožky (žloutenka) se léčilo rostlinou žlutě kvetoucí. Tento názor převzala i *spagyrie*, středověké hermetické léčení užívající alchymistických představ a metod, ale svou teorii vypracovala také na hledání vnitřní souvislosti ve zcela skrytém, okultním smyslu slova (*signatura rerum*); b) léčba *protikladnými prostředky* (*contraria contrariis curantur*), v čemž se lidové léčení shodovalo s medicínou oficiální; např. palčivost a zánět se měly zklidnit studeným obkladem; c) léčba *pomocí části zastupující celek* (*pars pro toto*), což je jedna z vedoucích představ lidové magie. Vysvětluje význam mnohých praktik usilujících pomocí nějakého předmětu z bezprostřední blízkosti nemocné osoby přenést chorobu na jiného tvora, rostlinu či předmět, např. pomocí vlasů, součástek oděvu, obvazů a exkretů. V novodobém léčení k tomu slouží

i fotografie nebo rukopis. V hermetismu a v černé magii se takto používalo krve (lčzení pomocí tzv. mumie). – K uvedeným zásadám se blíží i homeopatie, léčebný směr založený koncem 18. stol. S. Hahnemannem, užívající k léčbě minimální množství látky, která dané onemocnění způsobila. – K lčzení byly užívány léky rostlinného, živočišného a nerostného původu i různé chemikálie z domácnosti (sůl, petrolej). Hlavním léčivem jsou stále byliny. Podle tradice i empirie určuje výběr rostliny její vnější vzhled, vegetační stadium, roční a denní doba sběru a vlhkost ovzduší (za rosy, po dešti). Sběr i zpracování doprovázejí různé tradiční příkazy a zákazy. Léčba dotykem *bromových kamenů* sahá patrně až do doby předkřesťanské magie, podobně magicky působí různé předměty křesťanského kultu (*sakrália*), např. svěcená voda. – K užívaným formám léků patří prášky, kaše, těsta, pilulky, globulky, roztoky (výluhy, nálevy, zápars, výtažky či tinktury), čípky, masti, náplasti a mýdla. – Z výrobních postupů se používá sušení, drcení, krájení, mletí, roztírání, hnětení, rozpouštění, vaření (nápar či zápar: spařit vroucí vodou a nechat asi 15 minut ustát; odvar: vařit 5–60 minut), vyluhování (za studena, za tepla, na slunci, v temnu) vodou, lihem nebo kořalkou, pečení, spalování a lisování. Při výrobě l. se nesmělo odpovědět na otázku, k jakému účelu je l. připravován, jinak by prý byl jeho účinek oslaben. Dávkování nebylo příliš významné, protože intenzivní léčiva se vlastně neužívala. Kromě měr stávající soustavy (kg, dkg, g; l, dcl, cl) jsou uváděny i váhy a míry mnohem starší: lot (679 g), libra (514,4 g), kvintlík (169,7 g); máz (1,415 l), žejdlík (0,354 l) a také dávkování odhadem: hrníček či sklenka, lžice, lžička, hrst, špetka, štipec, na špičku nože. – L. lze podávat různými způsoby: nosem při nakuřování (kouř, vůně: aromaterapie), ústy při cucání, žvýkání, rozkousávání, kloktání, polykání (prášek, kaše, tekutina, pilulka); konečníkem (čípek, mast, klysmo); pochvou ve formě nakuřování či vkládání globulek; pokožkou při okuřování, mazání, omývání, koupání (koupelová směs) a při obkládání (obklad, náplast, kaše, placka, event. obvaz a dlaha). – L. se podává před jídlem či po něm, mezi jídly nebo v různých denních dobách. Okolnosti, za nichž se l. podává, jsou vždy silně emocionální až sugestivní, a to jak ze strany léčitele, tak pacienta. Lčzení bývalo prováděno slovními výzvami (často nesrozumitelnými), zařikáváním a zaklínáním choroby, přičemž za pomocníky bývali voláni většinou světci křesťanského kultu. Slova byla doprovázena příslušnou gestikulací s dotyky či jen tahy rukou. Psychotro-

nika vysvětluje tyto jevy přenosem jakéhosi energetického potenciálu nebo magnetismu či alespoň energie tepelné; podle vědecké medicíny jsou podobná gesta běžně používána při hypnotizování. V přípravě léků jsou zjištělné relikty velmi starých praktik: určité byliny se musí např. vařit tak, že se do připravovaného odvaru vřazují rozpálené kamínky nebo se některé ingredience zpráškovávají pouze kamenným drtídem. – Od středověku v městských či klášterních centrech připravovali a prodávali léky *apatykáři*, *apotečníci*. Některá léčiva a vzácná koření (např. *alius*, výtažek z aloe) se prodávala v krámcích *landfarerů* i jiných prodejců o poutích a jarmarcích, kam je posílali městští lékárníci; prodávali je i cizí kupci. Léky rostlinného původu obstarávali *bylinkáři*, zv. též *kořenáři* či *šafránici*, a samozřejmě všichni ostatní léčitelé. Běžnější léčiva bývala v každé domácnosti, nejpotebnější léčivé rostliny pěstovaly hospodyně na domovních zahrádkách. Recepty na přípravu léků si do svých rukopisných souborů vedle kuchyňských receptů opisovaly již renesanční hospodyně (např. Filipína Welserová). Obliba domácího lčzení vlastnoručně připravenými léky zažívá na přelomu 20. a 21. stol. v jistém smyslu obrodu. Lidové znalosti léků se sice průběžně obohacovaly o poznatky soudobé medicíny, ale vlivem silného tradicionalismu a neověřované osobní empirie přežívaly léky i praktiky velmi dávné. Při užití iracionálních a transempirických léků se vždy dobře uplatňovala sugestivita v podání l. a naprostá důvěra v léčitele i v léčiva jím připravená. Mnohé z lidových léků, hl. z oblasti léčivých rostlin, převzala oficiální medicína. V t. lčzení lidí, lčzení užitkových zvířat, léčitel, léčivé rostliny.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století*. Praha 1906; Č. Zibr: *Staročeská tělověda a zdravotvěda*. Praha 1924; J. Matiegka: *Lidové lčzení*. In: ČSV-N, 1936; J. Čizmar: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946; P. Kettner: *Léky, léčitelství a šarlatáni*. Praha 1988; J. Rystonová: *Byliny a jejich lidové názvy*. Praha 1996. [jjn]

len [z lat.], vláknorodá rostlina zpracovávána v různé druhy textilií. Jedna z nejstarších textilních surovin. Lat. se nazývá *Linum usitatissimum*. Z 200 druhů se v č. zemích pěstoval l. chlupatý, tenkolistý, žlutý, vtrvalý a rakouský; nejužívanější byl l. setý. L. měl široké užití jako rostlina přádná, potravina (lněný olej), léčivo, přísada do stavebních materiálů (nepálených cihel) a jako hospodářská pomůcka (spolu se slámou při ukrývání brambor v kretech). – Víra v zázračnou sílu l. vedla v antickém Římě k hotovení obětních chlebů z roztlučných

lněných semen a medu. L. se užíval ve starém Egyptě (od 4. tisíciletí př. n. l.) a jeho zpracování bylo na vysoké úrovni. K odívání ho využívali i obyvatelé starého Řecka a římské říše. – Nejstaršími doklady o znalosti zpracování l. v č. zemích jsou nálezy přeslenů a osnovních závaží k vertikálním stavům z doby jevišovické kultury (2000–1700 př. n. l.) a kultury únětické (1700–1200 př. n. l.). Ze slovanského období a středověku jsou svědectvím o l. archeologické nálezy, písemné zprávy cizích i domácích autorů, doklady lexikální a místopísne. K lexikálním dokladům patří název *len*, téměř stejný ve všech slovanských jazycích, lokální pojmenování obcí (Lnáře, Lněšče) nebo pomístní názvy (Na Močidle, U Pazderny, Konopice). K písemným informacím náleží zpráva Ibrahím-ibn Jákuba (965–966) o lehkých šátcích z tenké tkaniny (pravděpodobně lněné), užívaných

jako platidla (za 1 šátek byla např. 1 slepice). Z období Velkomoravské říše se sice nezachovaly nálezy lněných semen, stébel, pazdeří a spředených vláken jako v Polsku a Rusku, ale na sídlišcích (méně již v hrobech) v Mikulčicích, na Pohansku, Libici a v Bílině se vykopaly desítky přeslenů, používaných k předení vlny i l., nebo kostěné vřeten. Dochovaly se i zbytky pláten ze lněné příze několika kvalit: od tenkých, jemných po silné a hrubé, téměř všechny se zákrutem Z. Zápis ve Zbraslavské kronice (1280) hovoří o požadování lněného prádla mladým Václavem II. (1271–1305) v době jeho nedobrovolného pobytu v Sasku. – Rozkvět českého lnářství spadá do doby Karla IV. (1346–1378); ze 14. stol. pocházejí podrobné zprávy o počtu osad, kde seli l. V dalších stoletích ovlivnilo pěstování l. zakládání plátenických cechů (Česká Lípa 1382), jejich soustředování do měst (před r. 1442 Šumperk, Olomouc, Kutná Hora) a organizování prodeje plátna i příze na vnitrozemských i zahraničních trzích. Hromadný růst plátenických cechů v 16. stol. byl ovlivňován zvětšujícím se počtem obyvatel, zvyšováním životní úrovně městského i venkovského obyvatelstva, nároky renesanční šlechty na komfort, výstrojí žoldnéřských vojsk a hl. poptávkou po českém plátně na zahraničních trzích. V 18. a 19. stol. se měnilo cechovní tkalcovství ve výrobu manufakturní a ke konci 19. stol.

v tovární. To vše podmiňovalo i změny ve výrobě lněné příze. Pěstování l. podporovaly různé hospodářské společnosti, byli povoláváni odborníci z Flander ke zkvalitňování jeho zpracování. Po celé 19. a ještě v 1. polovině 20. stol. se vedle produkce l. pro manufakturní a tovární zpracování stále pěstoval l. pro vlastní potřebu, na oděv a ložní prádlo rodiny, na textilie potřebné v hospodářství a jako odměna pro služebnictvo. Přebytky l. i příze se prodávaly na trzích. – Pěstování l. se řídilo tradicí a zkušenostmi zemědělců, doplňovanými vrchnostenskými nařízeními. Aby l. vyrostl v kvalitní přadný materiál, potřeboval dobré pole s hlinitopísčitou půdou, relativně mírné klima s většími srážkami a průměrnou roční teplotou 4–7 °C. Vyžadoval komplikované a namáhavé zpracování. Sel se na jednom poli po 3–7 letech. K větší úrodnosti měl být na těžce roli v předcházejícím roce jetel, brambory, oves či konopí (nikoliv žito). Pole se hnojilo na podzim chlévskou mrvou a třikrát hluboce oralo (jednou na podzim, dvakrát na jaře). K setí se užívalo semeno vypěstované ve vlastním hospodářství, když dostatečně dozrálo (nejlépe po 7 letech). Od poloviny 18. stol. se doporučovalo semeno kupovat. Nejlepší bylo ruské a řížské, dovážené z Pobaltí. – Důležitá byla doba setí l. Podle klimatu se sil od března do poloviny června. Oblibu si získal den sv. Antonína (13. 6.)

nebo Žofie (15. 5.), patronky l. Doba setí měla vliv na kvalitu vlákna. L. setý v březnu a na počátku dubna měl vlákna silná, pevná a jadrná, l. setý počátkem června měl vlákna sice jemná, ale málo pevná. Hustě setý l. vyrostl vysoký, řidčeji setý dával více semene. – Kromě práce na poli se ženy snažily zajistit dobrý vzrůst l. různými zvykovými praktikami. L. se měl sít v období novoluní (jinde v době úplňku) a v dopoledních hodinách blízko k polední. Do *rozsívky* (plachty) se vkládal kus železa, aby byla těžká úroda, syrová nebo vařená vejce, aby semena narostla žlutá a velká, přidával se proutek kočiček svěcených na Květnou neděli apod. K setí se vybíral (najímal) vysoký muž, do vzešlého lniště se zapichoval vysoký proutek. Rozšířený byl zvyk bujného tance a vysokých skoků (*na dobrej len*) o masopustu, což mělo sloužit k podpoře vzrůstu vysokých stonků. – Když l. dorostl výšky 10 cm (po 6–8 týdnech), plel se. Od této chvíle byla práce se l. jen ženskou záležitostí. Ženy si chodily vzájemně vypomáhat. Bylo-li hodně plevelu, plel se i dvakrát. K plnému vzrůstu potřeboval l. 80–100 dnů. Protože se v lidovém prostředí používal pro vlákno i semeno, trhal se obvykle po 12 týdnech, tj. 20 dní po odkvetu, kdy stébla žloutla a semeno tmavlo. L. zasetý v dubnu se trhal přede žněmi, později setý po svozu obilí. – Stébla se vytrhávala ručně i s kořeny a srovnávala se v *hrsti*, které se kladly křížem *na kozla*. Z poslední hrsti l. svíjela jedna z trhajících dívek (panna) věneček, který zahrnovala zpět do půdy pole jako oběť. Po sklizni se slavil *dotržek*, slavnost obdobná dožínkám

(Českomoravská vrchovina). V j. Čechách udělaly trhačky z posledních hrstí l. na poli panáka, oblékly jej do mužských šatů a donesly za zpěvu a tance do statku, kde jim hospodyně vystrojila hostinu. – Po vytrhání se stébla rozkládala po louce či blízkém strništi do řádků k sušení. Po rozložených stéblech se ženy válely. Válení mělo pův. magický význam, ale na začátku 20. stol. šlo o zábavu a následek přípitků, kterými se během trhání častovaly. Někde se l. k sušení stavěl do kuželů. – Usušený l. se svázal do snopků a svezl do stodoly, kde se lněné hlávky odrhly na drhlu a vymlátily. Sušily se několik dnů na plachtách a před uskladněním do pytlů či sudů na sýpce nebo půdě se semena čistila *vátím* (jako obilí), v 19. stol. přesypáním na *klepadle*. Síta na dně mírně nakloněné úzké truhlice se otřásala poklepáváním dřevěnými kladívky, poháněnými palci na dřevěné hřídeli. Semena se pohybem po sítu zbavovala nečistot. Pokud se urodilo hodně lněných semen, nechávala se v zásobě odpočívat po několik let. Sedm roků stará semena dávala největší úrodu. Byl-li semen nadbytek, prodávala se. – Nato se stébla znovu převezla na louku k *rosení*. Doba rosení se řídila počasím: při deštivých dnech stačily 2 týdny, při suchých 4–6 týdnů. Během rosení se stébla dvakrát až třikrát obracela. Hospodyně chodila zkoušet, jak je l. urosen. Musel se v pravý čas sklidit z pole (v suché dny), protože přerosený l. byl nepevný. Místo rosení se l. také močil, ale zdravotní důvody a nepřijemná práce v zahnívajícím vodě odrazovala od tohoto způsobu zpracování. – Vlákno se ze stébel získávalo na podzim po sklizni brambor *mědlením* a *potíráním*. V záp. Čechách (Chodsko) se l. nejprve klepal na špalku dřevěnou paličkou, aby se narušil tuhý obal vláken, a to nejdříve u vrcholu. Pak se klepala část stébel od kořenů. Z hrstě stébel se roztřásáním odstraňovalo *pazdeří*, tj. zbytky rozlámaných stonků. Jinde v č. zemích se tento starší způsob prvního změkčování lněných stébel vynechával. – Mědlilo se a potíralo v hospodářství nebo se ženy k této práci scházely v pazderně. V hospodářství se l. před mědlením sušil v chlebové peci nebo na dřevěném lešení nad ní. Protože při tom docházelo často k požárům, bylo nařizováno sušení v pazdernách, postavených dále od domu nebo vsí. L. se přesoušel také jen na slunci nebo na roštu nad jámami (*suškami*) k tomu účelu vykopanými. Topilo se v nich dřívím a při topení vpomáhali muži. V pazderně topil *pazderník* (*pazderák*), chudý podruh, který po celý rok v pazderně bydlel. V jedné místnosti se l. sušil, v druhé třel. – *Ženy (třelky)* si nosily k práci své nářadí, tj. mědlíci,

patěračku a vochli. Hrst stébel, položená na drážku *mědlíce*, se lámala neustálým popotahováním s opakovaným tisknutím dřevěného nože zapadajícího do drážky. Vlákna se tak uvolňovala a pazdeří odpadávalo na zem. Výjimečně se k změkčování stébel užívalo ve stojánku postaveného prkna (asi 1 m vysokého), na jehož horní hraně se přidržovala hrst stébel a sekala se dřevěným mečem. Pak se l. potíral na *patěračce*, nářadí obdobným mědlíci, se dvěma drážkami a dvěma noži do nich zapadajícími, spojenými jednou rukojetí (*chapadlo*). Postup práce byl týž, jen vypadávalo více pazdeří. – Ze dvou hrstí stébel vytřených na mědlíci a patěračce byla jedna hrst vláken (*žěmně, žemněnka*). Dvacet hrstí dalo jedno

povesmo, pověšmo, šuta; tři povesma jeden *svazek*. Tyto termíny a množství vláken se lokálně a časem různily. – Vlákna se česala na třech různě hustých *vochlich*. Na nejřidší vochli, *strhovačce*, se česalo na hrubo, na druhé, hustší (*pačesné*), se vyčesala tzv. *pačíska*, na nejhustší se získal nejjemnější a nejdelší l. Zbytky vláken z česání se nazývaly koudel. Spřádala se v hrubou přízi na provazy. Hrsti vyčesaného l. se ukládaly spletané do *věnce* (*vrkoč, kytká, koucour, kocúr, kloub*). Každá hrst vytvořila na obvodu věnce jednu hrčku (*suk*). Věnce bývaly z 10, 12 až 24 hrstí. – Předlo se pomocí přeslice a ručního vřetene nebo kolovratu. *Povesmo* (*povesno, vobláč*) vyčesaných vláken se připevnilo na horní konec *přeslice* (*kužel se nadíval*), ovinulo stužkou (*obáslo*), vytáhlo se několik vláken, přadlena je spojila slinami a přichytila na vřeteno. *Vřeteno* byla 20–30 cm dlouhá hůlka zesílená k dolnímu konci, kde se nasazoval kovový, hliněný, skleněný nebo porcelánový *přeslen* ve tvaru čočky, kolečka, korálku aj. Vřeteni, které přadlena držela za štíhlou špičku, se dodal rotační pohyb točením mezi palcem a ukazováčkem. Z vláken se začala stáčet nit. Přidáváním dalších vláken za nepřetržité rotace vřetene se zkrucovala stále delší nit až na vzdálenost rozpřažené paže. Pak se nit na vřeteno navinula, zaklesla na špičce vřetene jednoduchou smyčkou a předení pokračovalo. Když bylo vřeteno do třetiny plné, snímal se přeslen, neboť vřeteno rotovalo vlastní setrvačností. Takto se předlo ještě v 1. polovině 20. stol. na Valašsku. – *Kolovrat* (vynalezený 1530) se začal místo ručního vřetene uplatňovat pomalu. Jeho používání se rozšiřovalo v řemeslném, později manufakturním přadláctví. V 19. stol. se na kolovratu předlo téměř všude v č. zemích. Na venkově se užívaly typy

jednoduché konstrukce s velkým kolem. Často je vyráběli vesničtí koláři. Předení na kolovratu bylo mnohem rychlejší než na vřetenu. – Druhy příze, které se předly, odpovídaly druhům vyčesaných vláken: *koudelka*, *pačíska*, *lněná příze*. V některých krajích se pro spřádání méně hodnotných vláken používalo zvláštní hřebenité nářadí, *gracka*. Dřevěný trojúhelníkový nástroj s rukojetí a otvorem měl na delší straně řadu mírně zahnutých drátků jako malá, jednoduchá vochle. Gracka se navlékla na trn přeslice, na gracku se položila hrst podřadných vláken. Při jejich vytahování se vlákna částečně urovnávala, učešávala, takže předená nit byla rovnoměrně silná. – Příst uměly v 19. stol. v č. zemích všechny venkovské ženy, neboť se tomu učily od mládí. Začátečnicím se svěřovalo předení koudele, obratnějším pačíska. Předlo se od podzimu do jara celé dny mezi prací v hospodářství. Po večerech se scházela děvčata k společným přástkám, většinou v domě vdovy, kde bylo méně domácích. Byla-li vesnice velká, scházela se děvčata v několika domech. Ke společnému předení se shromažďovaly i vdané ženy, ale v menších skupinách než svobodné dívky. Na přásky si nosila děvčata na tzv. *poslínek* sušené ovoce nebo zelní. Jinak se ve všední dny při přástkách nejedlo. Na přásky chodili za děvčaty svobodní hoši, do skupin vdaných žen jejich muži. Vyprávělo se a zpívalo. Aby přišlo na přásky mnoho chlapců, smetala děvčata smetí ze všech koutů do středu

místnosti a pak smetí vynesla na rozcestí nebo cestou na přásky silně halasila. – Na přásky se chodilo celý týden mimo sobotu. V neděli a ve svátek se na přástkách svobodných nepředlo, ale tančilo. Během zimy se nepředlo i v dalších dnech: od Vánoc do Tří králů, na Hromnice, o masopustě od soboty do Škaredé středy, na sv. Lucii, někde i Kateřinu, Barboru, Josefa a Hátu. Ve zvláštní dny (sv. Ondřej) se lilo olovo, na sv. Lucii se končilo s předením brzy z večera, aby Lucie přadleny nepotrestala. V noci před Štědrým dnem se držela tzv. dlouhá noc, v níž se předlo až do rána, někde se v ten den pořádala hostina, podobně na Nový rok. – V den posledních přástek, někdy již o masopustu, se slavila *dopřadná* (*rozchodnice*, *přeslička*, *snošky*), spojená s hostinou a tancem. – Upředěná příze se smotávala do přaden na ručním *vijáku*, dlouhém jeden loket. Délka jednoho otočení příze kolem vijáku měřila čtyři lokty. Častěji se užívalo kmotání příze *motovidlo*. Délka jednoho otočení příze kolem ramen měřila 4–6 loktů. Příze se motala v *pradena* (*klubka*) o 800 nitích. – Lněnou přízi smotanou v přadena a určenou na tkaní nejjemnějších pláten si ženy samy bílily namáčením a vyvářením v louhu (*ozvářaly v pajchovní v luhu*) a bílením na slunci nebo sněhu. Pačesná příze se nebílila. V některých krajích ženy nosily přízi ve 2. polovině 19. stol. do bělidel, kde ji odborně za úhradu zpracovávali řemeslní bělič. Na Českomoravské vrchovině byla vyhlášena bělidla v Cikháji u Žďáru n. Sázavou. – Jemnost příze se určovala počtem *štuk* (1 štuka = 6 přaden), které bylo možné obejmout palcem a ukazovákem. Nejsilnější byly příze tříštukové, nejjemnější třicetištukové. Z nejkvalitnější příze se tkala nejjemnější plátina na svrchní oblečení, z pačesné příze spodní a ložní prádlo, z koudelné slamnky, pytle, plachty (*trávnice*) a nejhrubší plátina. – Kromě lněných tkanin vyráběných podomácku (plátina, kanafas) se v lidovém oděvu vyskytovaly i další lněné látky, které byly hotoveny manufakturami, od 19. stol. továrnami. Kupovaly se na trzích, od podomních obchodníků a v obchodech. Šlo zvl. o *batisty* (též *kment*, *linon*), používané na sváteční ženské košilky a rukávce i mužské košile, různé šátky, zástěry, ve 30. letech 19. stol. v některých oblastech na vyšívání sukně. Nejjemnější lněnou tkaninou byl *šlár* užívaný na tenké zástěry. Kromě látek tkaných z lněné osnovy a lněného útku se v lidových krojích vyskytovaly látky, v nichž byla lněná příze kombinována v útku s jiným materiálem: s vlnou (*šerky*), bavlnou (*barchet*), výjimečně s hedvábím (*předáky* a *baboráky*). Některé

lněné a pololněné tkaniny se potiskovaly přímým tiskem, nejčastěji černým, později i dalšími barvami; velmi často se na lněná plátina užívalo tisku rezervážního, tj. barvené v indigové kypě (modrotisk). V. t. olejiny.

Lit.: J. Maňal: *O lnářství na Humpolecku*. ČL 2, 1893, s. 515–520, 560–566; V. Hauer: *Přidky na Opavsku*. ČL 5, 1896, s. 131–133; K. V. Dvořák: *Dotěrek*. ČL 9, 1900, s. 390–393; F. Zapletal: *Len a konopě na Hané*. ČL 14, 1905, s. 438–439; J. Soukup: *Masopustní skok v tanci pro vzrůst lnu*. ČL 16, 1907, s. 211–215; J. Tykač: *Lnářství na Českomoravsku*. NVC 2, 1907, s. 163–180, 195–217, 259–270; J. Jílek: *Jak žili naši otcové*. Praha 1935; V. Vilíkovský: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*. Praha 1936; J. Jindřich: *Chodsko*. Pra-

ha 1956; J. Staňková: *Béldla na Žďársku koncem 19. století*. ČL 46, 1959, s. 24–35; M. Hájek: *O tkaninách*. Praha 1960; E. Urbachová: *Spřádání vlny a lnu na Vsetínsku v minulosti a dnech*. ZOMG 1963, s. 57–58; J. Staňková: *Etnografické marginálie k textiliím z období Velkomoravské říše*. ČL 51, 1964, s. 334–347; J. Staňková: *Textil ze 13.–15. století v archeologických výzkumech českých zemí*. ČL 54, 1967, s. 155–169; V. Svobodová: *Lidová a manufakturní textilní výroba s přihlédnutím k vývoji na Moravě*. Trutnov 1983; J. Staňková: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989.

[jst]

ländler [něm.], *Ländler*, *Ländler*, *Landla*, *lendr*, *landyš* – tanec třídobého metra, pův. párový točivý, později skupinový. Má společné kořeny s barokními dvorskými tanci *Deutsch* a *Allemande*. Název l. byl odvozen od pojmu *Lande*, *Landla*, kterým byly pojmenovány úrodné oblasti dolního Rakouska. Taneční způsob tohoto typu se odlišoval od tanečního stylu *Almerisch* (*Alm*, horská pastvina), který byl vzhledem ke svému původu nazýván také *Bayrischer Ländler*. V loutnové tabulatuře ze 17. stol. se nachází název *Ländlerli*. Patrně nejstarší zápis melodie k tanci l., který byl zřejmě provázen nástroji bordunového typu, pochází z r. 1702. Četné zápisy lidových ländlerů byly shromážděny v sérii muzikantských rukopisných sešitů *Stimmbücher*, které vznikaly z podnětu arcivévody Johanna na počátku 19. stol. a shromáždily kolem 600 ländlerových melodií. V Čechách jim mohl konkurovat *Partibus* učitele J. J. Hartla (1781–1849) z l. 1811–1816 ze Staré Paky. Zahrnuje také téměř 600 záznamů instrumentální taneční hudby a vedle dajců, štajerů a jiných tanců obsahuje instrumentované ländlerovy provozované na tanečních zábavách příměstské oblasti. – L. se ustálil jako párový tanec (*Runde*) tančený v těsnějším objetí tanečnicků. Kromě rakouské a německé části alpského pohoří, kde l. vykrytalizoval v úvodní mužské části do hlučné podoby s jódlerovými písněmi, pokřiky a plácáním rukou do steh, bylo po celé vnitrozemské oblasti pro tyto tance příznačné zaplétání a podvlékání dvojice pod spojenými rukama páru. – L. pravděpodobně zdomácněl ve všech příhraničních oblastech se smíšeným česko-německým obyvatelstvem: na Klatovsku, Chodsku, Plzeňsku, Chebsku, Tepelsku, v Krušnohoří a na Karlovarsku, dále v Jizerských horách, v Krkonoších a v Orlických horách. Objevuje se na Šumavě na Vyšebrodsku, Kaplicku, z Novohradska jeho výskyt pokračuje přes Budějovicko a Jindřichohradecko do obou částí Českomoravské vrchoviny na Hum-

polecko, Jihlavsko, Poličsko, od Česko-třeboňska severně na moravské Jesenícko, Kravaňsko, Tišnovsko a Brněnsko. – Pomalejším tempem a třídobým metrem je l. blízký menuetu, v obou tancích převažují znělé hudební elementy, které úzce souvisejí s evropskou funkcionální harmonií. Latentní harmonie l. se téměř výlučně opírá o základní harmonické funkce (T, D), melodie často probíhá v rozložených akordech. Interpretace na housle umožnila značný rozsah ländlerových melodií, které se tím nápadně odlišují od ostatních zápisů taneční instrumentální hudby. Ačkoli l. probíhá v mírném tempu, rytmiku nářevů lze označit za pohyblivou (převažují osminové hodnoty), melodie mívají předtaktí, základní formová struktura se opírá o osmitaktovou periodu, jednotlivé úseky ländlerových melodií se často opakují. L. byl pro podobnost s menuetem často zván *Halbmenuet* a byl dáván i do blízkosti mazurky. Mazurka se od l. lišila především důrazem na druhou dobu, zatímco l. zdůrazňoval dobu první a třetí. Jeho nezbytnou součástí byl zpěv čtyřřádkových písní, kterým se říkalo *Üpfln*. Byly rozšířeny také v Korutanech a ve Slovinsku a podobaly se písním k tanci do kolečka. F. M. Böhme (1827–1898) se v díle *Geschichte des Tanzes in Deutschland* zmiňuje o tom, že melodie l. byly menuetového typu a taneční krok se půlobratem na místě podobal třídobému tanci do kolečka. Tento charakter si l. udržel v záp. Čechách, na rozdíl od německých obrátů s ostřejším šlapákovým krokem, které se zase podobají lašským lendřům z opavských Kozlovic a z valašského Podivína. Na Moravě se lze setkat také s názvem lapák, v Čechách šoupavá, nalézá se i v guberniální sbírce pod tempovým označením *zdlouha*. Na Karlovarsku byl l. nazýván *Schliefer Oberländer* a dochoval se zde spolu s tanci podobnými lužickými *reji* (*roia*, *rája*), objevující se i na Chebsku a Mariánskolázeňsku. Spolu se švábským l. *Langaus* patřily k jednopárovým točivým tancům na místě, *af oan Platzl*, v pomalém tempu. České i moravské ländlerovy si zachovaly figurace podtáčení děvčete pod chlapcovou rukou, např. v tanci pavouk, též zv. starodávná. Někdy docházelo k promítnutí menuetových melodií do ländlerových, jako např. u starší verze písně a tance z Klatovska *Louka, louka, louka, louka*, vyskytující se též jako mateřík. – Pro české ländlerovy byly charakteristické pomalejší přešlapované a houpavé kroky nebo přešlapy s vyššími skoky a podupy na závěr. Ländlerovy plnily zvláštní úlohu i jako tance svatební. Většinou nahradily menuety a na území Čech se vyskytovaly pod různými německými názvy jako tzv. čest-

né tance (*Ehrentänze*). Na Jihlavsku byly hlavním tancem svatebního tanečního cyklu a tanečník při nich občas vyhodil tanečnici do výšky. Tentýž svatební *Ehrentanz*, se střední částí *gewöhnlicher Ländlerische*, popisuje také J. K. Hoser v první regionální topografii *Das Riesengebirge* (1804). L. hrál významnou roli v taneční kultuře historických č. zemí a byl jedním z nejoblíbenějších párově-skupinových tanců střední Evropy. Lit.: *České národní písně*. Praha 1825; J. Rank: *Aus dem Böhmerwalde*. Leipzig 1843; F. M. Böhme: *Geschichte des Tanzes in Deutschland*. Leipzig 1886; A. John: *Egerländer Tänze*. ZÖV 14, 1908; Č. Holas: *České národní písně a tance I-VI*. Praha 1908–1910; E. Hamza: *Der Ländler*. Wien 1957; H. Laudová: *Lidové slavnosti v Praze v roce 1836 konané při příležitosti poslední korunovace*. Etnografie národního obrození. Praha 1975; F. Hoerburger: *Achttaktige Ländler aus Bayern*. Regensburg 1976; J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*. Praha 1987; K. Vetterl – O. Hrabalová: *Guberniální sbírka písní a instrumentální hudby z Moravy a Slezska z roku 1819*. Strážnice 1994; H. Laudová: *Starší české a německé párové tance ve světle srovnávacího studia*. ČL 83, 1996, s. 89–102. [hl + lt]

lepenec 1. dřevohliněná konstrukce budovaná v některých oblastech pod krovem zděných sýpek (samostatných, nebo umístěných v domech) jako tepelná a protipožární izolace, příbuzná se středověkou roubenou valenou klenbou. Izolační hliněná mazanina (hlína uhnětená se slámou a s plevami, s řezankou apod., zv. *lepenice*) je nesena fošnami či poválky, uloženými buď v podélném, vaznicovém směru (fošny pak bývají osazeny za ústupky ve štítech a podpírány systémem trámkových krokví), nebo naopak nosnými vaznicemi a fošnami směřovanými shodně s krokviemi. Krov nad l. býval lehký k nesení slaměné či šindelové krytiny, a to vzepřený krokviemi, nebo zavěšený na hřebenové vaznici (počítalo se i s možností jeho snadného stržení při požáru). L. postupně ztrácel opodstatnění s nástupem nespalné krytiny v 19. stol.; 2. nář. srub vymazaný vně i uvnitř hlínou proti ohni (u Jungmanna stavení lepené hlínou).

Lit.: J. Škabrada: *Sýpky domů v Pfaffenschlagu ve světle struktury vesnického domu jihočeské oblasti*. AH 3, 1978, s. 355–369; S. Voděra – J. Škabrada: *Jihočeská lidová architektura*. České Budějovice 1986, s. 67–73. [jv]

lesní a luční plodiny, listy, květy, plody, semena, kořeny a hlízy bylin, keřů i stromů a houby, představující důležitou složku nebo doplněk stravy lidí (dříve zejm. na venkově). L. a l. p. slouží k ochucení a k zvýraznění chuti (okořenění) jídel. Sběr těchto

plodin skýtal dále zvl. ženám a dětem nevelký příležitostný příjem. Nejvíce se však využívaly k přímé konzumaci (jahody, borůvky, maliny) např. dětmi při pasení dobytka. V domácnosti se l. a l. p. zužitkovávaly jak čerstvé, tak sušené, vařené i nakládané kvašením. – Lesní jahody (*Fragaria vesca*) se jedly čerstvé, smíchané s mlékem (smetanou), jako polévky nebo rozvařené na lívance a vdolky, čerstvé s chlebem bývaly svačinou, obědem nebo večeří. Podobně se jedly borůvky (*Vaccinium myrillus*), jak čerstvé, tak i jako teplá nebo studená polévka (omáčka), zahuštěná smetanou a moukou (*žahour*) nebo jíškou (*švanda*). Oběma druhy se polévaly noky a knedlíky. Čerstvé borůvky se dávaly na koláč (zpravidla velký přes celý plech); posypaly se perníkem nebo drobenkou z másla, mouky a cukru. Krajově se tento koláč nazýval *ploc*, *troč*, *škvára* nebo *německý koláč*. Borůvky bývaly později oblíbenou náplní kynutých knedlíků, povidly z nich se mazaly lívance a vdolky. Sušené borůvky jsou osvědčeným prostředkem protipříjmovým. – Plody maliníku (*Rubus idaeus*) se využívaly především k výrobě kvašené šťávy, někdy i vína a kořalky. V koncentrovaném stavu byla malinová šťáva výborným lékem, zředěná vodou sloužila k zahnání žízně, ze sušeného listí maliníku se připravuje čaj. – Ostružiník (*Rubus silvaticus*) poskytoval čerstvé plody pro osvěžení a k výrobě vína. V panských i měšťanských domácnostech se ostružiny dávaly na koláče z jemného máslového těsta. – Brusinky (*Vaccinium vitis*) se sbíraly na podzim, když je přešel první mrazík. Rozvářely se s cukrem a kořením na kompot či džem a ve vyšších vrstvách byly (podobně jako zavařené jeřabinky) přílohou k masu, především ke zvěřině a ke svíčkově. Sušené brusinky se přidávaly do omáček provázejících masité pokrmy. – Mladé luční rostliny poskytovaly lístky, z nichž se vařila polévka nebo se do polévek přidávaly. Byly to lístky sedmikrásky (*Bellis perennis*), smetánky (*Taraxacum officinale*), potočnice (*Nasturium officinale*), řebříčku (*Acillea millefolium*), kontryhele (*Alchemilla vulgaris*), kopřivy (*Urtica dioica* i *Urtica urens*), řeřišnice luční (*Cardemia praetensis*), popence (*Glechoma bederacea*). Z kopřivy a lebedy (*Artiplex nitens*) se také z merlíku (*Chlempodium prosiodes*) se připravoval špenát. O jeho úpravě se již v 16. stol. zmiňuje Mattioli. Někde se připravoval o Velikonocích, obvykle na Zelený čtvrtek. Na Chodsku se v ten den vařila polévka ze štovíku a kontryhele, jinde štovíkovou polévku mívali i mimo velikonoční svátky. Kopřivy, popenec, popř. ošlejš (*Allium fistulosum*) nebo pažitka

(*Allium scheonoprasum*) byly nezbytnou přísadou do velikonoční nádivky, zv. též *svítek*, *hlavička* či *sekanice*. Lístky jarních rostlin se také upravovaly jako salát. Byla to zejm. řeřišnice luční a jí podobná potočnice, lístky smetánky, řeřichy (*Lippidium*), popence i polníčku (*Vallerianella olitoria*). Jarní rostliny dodávaly tělu důležité živiny právě v době, kdy zásoby (zejm. rostlinného původu) již docházely. Z planě rostoucích rostlin se ve stravě využívaly listy, květy, plody, někdy i kořen. Z domácích plodin se jako koření do pokrmů přidával kmín (*Carum carvi*), kopr (*Anethum graveolens*), majoránka (*Majorana hortensis*), řebříček (*Achillea millefolium*), křen (*Amoracia rusticana*), puškovec (*Acorus calamus*) aj. – Mnohostranný užitek jak k léčení, tak i jako součást potravy poskytovaly divoce rostoucí keře. Černý bez (*Sambucus nigra*) získal oblibu i v kuchyňské úpravě: rozvité květenství se namáčelo v řídkém těstě a smažilo (kosmatice). Byl to nejen sváteční, ale především obřadní pokrm. Podobně se upravoval také květ akátu (*Robinia pseudoacacia*). Květy i bobulovité plody černého bezu (*bezinky*) se také sušily na čaj. Vyzrálé bezinky se rozvářely a připravovala se z nich jednak hustá omáčka, jíž se polévaly knedlíky, jednak se z nich vařila povidla. Zpracovávaly se i na šťávu. Hojně se sbíraly šípky, plody plané růže (*Rosa canina*). Sloužily k přípravě vína a v městské kuchyni se z nich po odstranění jadérek dělala zavařenina. Ze sušených šípků se vařil čaj bohatý na vitamin C, stejně jako ze sušených lístků a plodů trnky (*Prunus spinosa*), jež se sbíraly po prvním mrazíku. Z trnek se též dělalo lahodné víno; správně připravené prý mělo chuť vína portského. Plody jalovce (*Juniperus communis*) se sušily a užívaly jako koření k ochucení masa, hl. zvěřiny. Také se z nich vyráběl aromatický alkoholický nápoj zv. jalovcová borovička. Planě rostoucí angrešt, srstka (*Ribes glossaria*), se rozšířil z Asie. Mattioli plody srstky nazval chlupatými zelenými jahodami. Měly se vařit s masem, jemuž dodají kyselou příchut'. Zužitkovávaly se i plody červené nebo černé meruzalky (*Ribes alpinum*), někde je nazývali svatojánskými jahůdkami. J. S. Presl píše, že se konzumují buď zadělávané v cukru, nebo se suší. Štáva z nich se přidávala k omáčkám, jíchám a masitým jídlům, které ní pěkně červenosti nabývají. Upotřebily se i plody dřínu (*Cornus mas*), dřínky, jež se podle Mattioliho jednak sušily, jednak se z nich připravovala sladká *libá šalše*. Zadělané s cukrem nebo s medem se měly nechat stát, až pustí šťávu; tou se pak ochucovaly omáčky. Nezralé vařené dřínky se nakládaly s bobkovým listem (*Laurus nobilis*) a fe-

nyklem (*Foeniculum vulgare*) do slané vody a jedly se namísto dovážených oliv. Červené plody hlohu (*Crataegus oxyacantha*) se využívaly hl. k přípravě léčiv. V 19. stol. se jeho jádérka používala jako náhražka kávy. Bříza, z jejíchž listů se vařil léčivý čaj (*Betula verrucosa*), poskytovala občerstvení i svou mízou, která se po navrtání stromu zjara chytala do nádobek. Místy rostla břekyně (*Pirus torminalis*), jejíž plody požívali hl. pasáci. Opražená jádérka byla náhražkou kávy. Plody jeřábu (*Pirus aucuparia*) sloužily k přípravě kořalky, z čerstvých se dělal též kompot a víno, sušené nahrazovaly hrozinky. Mezi velmi užitečné keře, jež poskytovaly plody k požívání, patří líška (*Corilium avelana*). Oříšky byly jednou z poddanských dávek vrchnosti. Využívaly se v první řadě k lisování oleje, podobně jako jádra vlašských ořechů, plodů ořešáku (*Juglans regia*). Ten rostl hojněji jen v některých oblastech, zejm. na j. Moravě. Podle Mattioliho se i vlašských ořechů užívalo k výrobě oleje; o jejich dalším využití se nezmiňuje. Používání strouhaných ořechů jako posypky a náplně pečiva je nepochybně mladší záležitostí. Spíše se jedlo celé jádro ořechů; ořechy byly symbolickým obřadním jídlem o Vánocích i obvyklým mikulášským dárkem a výsluhou koledníkům. Hrály významnou úlohu v lidových obyčejích. – Rostlinou, z níž se využívá hl. kořen, je především křen (*Amoracia rusticana*). V české kuchyni býval odedávna velice oblíbený, jak o tom svědčí struhadla na křen, křenové mísy a křenové pánve zapsané v pozůstalostních inventářích od 16. do 19. stol. Křen je původem z jihových. Evropy, v č. zemích zdomácněl a využíval se i jako léčivá rostlina. Pro kuchyňské upotřebení byl planě rostoucí křen buď příliš ostrý, anebo mdlý, a proto se většinou kupoval pěstovaný; známý byl malínský nebo kojetínský křen. Křenová smetanová omáčka s vlašskými ořechy, knedlíkem a hovězím nebo uzeným vepřovým masem bývala oblíbeným svátečním pokrmem. Ještě koncem 19. stol. patřila mezi svatební a posvícenská jídla. K vařenému masu hovězímu, k uzeneému vepřovému, k ovaru a jitrnicím o zabijačce se podával syrový křen strouhaný. Smíchanému s postrouhanými jablky a přikyselenému se lidově říkalo *vejmrda*. Pokrájený na kolečka se přidával pro ochucení do nakládané červené řepy a do okurek, někde i do zelí. V lidovém léčitelství se ho používalo především ve formě křenové placky. V měšťanské kuchyni se upotřebil i kořen puškvorce (*Acorus calamus*). Očištěný se nakládal do cukru a sloužil k ochucení pokrmů. Prodával se i v obchodech. Puškvorec měl značný význam pro potravinářský

průmysl i pro přípravu léků. – Důležitou složku potravy venkovanů představovaly houby. Některé jedli pasáci syrové, jiné si pekli na ohníčku. V domácnosti se z čerstvých i sušených hub připravovaly polévky a omáčky, přidávaly se do černého kuby, hubníku a jiných oblíbených pokrmů. Z čerstvých hub se chystala smaženice. Na zimu se houby uchovávaly sušením (navlékaly se na nit, dlouhou trávu, proutek nebo se sušily na sítěch). Byly součástí obřadních pokrmů (o Štědrém večeru).

Lit.: P. O. Mattioli – T. Hájek z Hájku: *Herbář, jinak bylínář, velmi užitečný*. Praha 1562. Výbor Praha 1982; V. Pacovský: *Knížka kuchařská. Na Horách Kutných 1811*; J. S. Presl: *O přirozenosti rostlin aneb Rostlinář I-II*. Praha 1823–25; M. D. Rettigová: *Domácí kuchařka*. Hradec Králové 1826; M. Úlehlová-Tilšchová: *Česká strava lidová*. Praha 1945; V. Jirásek: *Rostliny na našem stole*. Praha 1958; M. Ludvíková: *Houby – Fungi*. FE 32, suplement 83, 1998, s. 119–134. [jš]

letnice, svatodušní (zelené) svátky, svátek sv. Ducha – pohyblivý svátek slavený sedm týdnů po Velikonocích. Uzavírají padesátidenní *radostný čas*, zahrnující i Boží hod svatodušní. Obsahem křesťanských l. je památka naplnění Duchem svatým (podle Nového zákona, Sk 2, 1–36, bylo provedeno ohnivými jazyky z nebe a hukotem víchru) a připomínka založení církve (Sk 2, 37–47). Křesťanské l. navazují na l. židovské, při nichž se jako díkůvzdání za žně obětovaly prvotiny chlebě z nové pšeničné mouky. V raném středověku byly l. stejně jako Velikonoce datem hromadných křtů, v předvečer l. se světlí křestní voda. U katolíků bývají l. datem biřmování, u luteránů konfirmací. Pův. celotýdenní l. s přísným zákazem polních prací církev postupně zredukovala na tři dny, v 19. stol. již jen na neděli a pondělí, nověji se připouští jako svátek pouze Boží hod svatodušní a pondělí se označuje za svátek lidový. Letniční obřady koná římskokatolický kněz v červeném rouchu (barva ohnivých jazyků). Zejm. v baroku byly před obřadem pořádány okázalé průvody chrámem, při nichž bývala z chrámové klenby spouštěna dřevěná holubice nebo vypouštěna holubice živá jako symbol Ducha svatého, a to za troubení napodobujícího hukot větru. Slavení l. již od 19. stol. poněkud zastínil výpravný svátek Božího těla. Církevní l. daly podnět k mnoha projevům lidové kultury. Boží hod svatodušní je obzvláště šťastným dnem pro narození dítěte. Kdo zemře během tzv. radostného času, musel být výrazně dobrým člověkem, neboť v tu dobu jsou brány nebes dokořán a brána pekel uzavřena. Naopak poslední týden před l. (*černý týden*) není vhodný k uzavírá-

ní sňatků, stěhování apod. O vigílii před l. je třeba dodržovat půst. Kdo na l. vyjede do pole nebo kosí trávu, riskuje, že všechny jeho ochranné prostředky proti povětrí, housenkám apod. zůstanou po celý rok neúčinné. – L. bývají nazývány *zelenými svátkami*, protože spadají do doby, kdy příroda plně rozvíjí své vegetační síly. V omezené míře lze ještě pozorovat kdysi obecně rozšířené zdobení příbytků zelenými (obvykle lípovými) ratolestmi, zastrkanými kolem oken, dveří, za obrázky (údajně proto, aby Duch svatý mohl na ně usednout a odpočívat). Podle místních zvyklostí se na l. též stavějí máje (stavěny v tomto termínu mají ochránit dům před bleskem). Obecné rozšíření l. po celé Evropě od starověku (v antickém Římě dny růží, *dies rosae*) dokládá spojení s ročními rytmy a agrární magií. U Slovanů před přijetím křesťanství byly na prahu léta slaveny jako *rusalné svátky*, spojené s obětováním na počest zemřelých, kteří se tak spolu s živými měli radovat z obnovy života v přírodě. U slovanských národů se v různé míře dochovaly prvky těchto svátků, promítnuté do křesťanských l. Ve výročním cyklu lidových zábav a obyčejů v č. zemích se výrazně odlišuje městská tradice slavení l. od vesnické. V městských sváteckých slavnostech (střelba *ku ptáku*), spojených s různým sportovním zápolením a lidovou veselíci, dožívaly prvky rytířských turnajů a kratochvílí. Na venkově se k l. vázaly *králenké* (královské) slavnosti, z nichž se v některých moravských lokalitách provozuje jízda králů a královničky. Králenké hry s občůzkami byly ještě na konci 19. stol. zaznamenány v mnoha variantách (honění, vodění, koupání či stínání krále, jízda *po králoch*, hra na krále a kráčku, na chudého krále aj.). Provozovala je chasa, především svobodní muži, dívky se podílely omezenou měrou. Hry zpravidla obsahovaly soutěživé prvky (závody v běhu, jízda koňmo), volbu krále a průvod vsí s králem a jeho družinou (tlampač, pobočníci, královna), vystrojenou jednoduchými rekvizitami a kostýmy. – V období l. začínala sezona pasení dobytka, a proto mají významné místo v pastýřských zvycích a obyčejích. Patří sem praskání bičí o svatodušní vigílii (údajně nápodoba hukotu větru, ale též zahánění čarodějnic) a závody pasáků ve vyhánění dobytka krátce po půlnoci. Dosažené pořadí představovalo přesně stanovenou hierarchii funkcí od *otvírače brány* (popř. krále) po *lenocha* (*ocasníka*, *pikyšvonce*), důležitou pro zábavní aktivity této noci. Za svítání se pasáci vraceli s napaseným dobytkem ověšeným květinovými věnci a stuhami a od hospodyně dostávali odměnou pečivo. S prvním vyháněním na pastvu souvisely různé prak-

tiky ochranné magie. Jiné o l. provozované praktiky měly zajistit zdárnou vegetaci na lukách a polích, popř. přenést užitek ze sousedova pozemku na vlastní (válení mladých manželských párů v osení, občůzky polí a stírání letniční rosy). S obdobím l. a patrně s předkřesťanskou tradicí souvisí vysoký sémiotický status vody. Rituálem byla první koupel v přírodě ve stávajícím roce (*o svatém Duše do vody v kožuše*) stejně jako návštěva léčivých pramenů, pití z pověstných studánek, jejich čištění a věnčení kvítím (snad pozůstatky obětních rituálů). Důležitost vláhy pro vegetaci v období l. dokládají magické praktiky mající přivolat déšť, zvláštní funkce žáby (rosničky, ropuchy) v králenkých hrách a pranostiky typu: *Na svatého Ducha bláto, bude laciné mláto*. Poněvadž jsou l. pohyblivé, je hodnota většiny pranostik pochybná. – L. psí (malé l., letničky) je opisný výraz pro nikdy: *Až na psí letnice!* V. t. královské obyčeje, pastva. Lit.: Č. Zíbrt: *Králové a královničky*. Praha 1910; Z. Váňa: *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha 1990; A. Adam: *Liturgický rok*. Praha 1998. [lp]

léto, líto, nové léto, novoletto, máj, májík, májek, májíček, maják, kysel – občůzkový zvyk, který prováděla děvčata o čtvrté, páté i šesté neděli postní (Družebná, Smrtná, Květná neděle) v návaznosti na zvyk vynášení smrti. Dívky při něm zpravidla

Lit.: F. Sieber: *Deutsch-westslawische Beziehungen in Frühlingsbräuchen*. Berlin 1968; M. Ludvíková: *Obchůzky se smrtkou na severním Znojemsku*. ČMM SV 1, 53/54, 1968/69, s. 175–206. [vsch]

Lhář, sedmilhář, prášil – vypravěč smyšlených a neuskutečnitelných příběhů. Příběh podává tak, jako by ho sám prožil nebo byl svědkem toho, co líčí: šplhá po hrachu, jenž roste až do nebe; spouští se po provaze z plev a stále ho nastavuje; zapadne hluboko do země, jde domů a vykope se; spočítá všechny včely, pustí je na pastvu a usne, když se probudí, je na kopcích plno medu. Častá jsou vyprávění v války: hrdinovi je ustřelena dýmka, z níž právě kouřil, nebo hlava, najde ji, doktor mu ji přidělá obráceně, má oči vzadu, uvidí nepřítele a může dezertovat. Svěráznou oblast tvoří tzv. myslivecká latina (neuvěřitelné historky při lovu). Oblíbená jsou prášilovská vyprávění v hornickém folkloru, zdomácněla zde třeba tradiční folklorní látka *císař a mluvka*: havíř je pozván do Vídně na císařský dvůr, císař s ním rozmlouvá jako starý kamarád, císařovna jako venkovská hospodyně, komičnosti je dosaženo kontrastem, přenesením venkovských zvyklostí a reálií na vídeňský dvůr. Sedmilhářské motivy se stávají nezdídkou součástí jiných látek; někdy v nich jde o sázku, kdo umí lépe lhát, nebo o získání princezny: uchazeč ji dostane, bude-li přinucena (nebo bude-li nucen král) prohlásit o nějaké jeho lživé informaci, že *to není pravda*. Rada prášilovských lží končí urážkou princezny nebo krále: hrdina-prášil viděl prý v nebi, jak králův otec (děd) s prášilovým otcem (dědem) pásl prasata. Některé motivy prášilovského vyprávění se zase naopak oddělují a žijí dále samostatně (vlk obracen naruby), nebo jsou podkladem nové anekdoty (pacient vysvětluje lékaři, proč si zlomil ruku: lezl po žebří pro holuba, žebř se zlomil a on spadl na zem; kdyby se byl místo žebře držel těch holubů, nespádl by a nezranil by se). Prášilovskými miniaturami jsou kratičké, několikavětné lživé humorky, v nichž každá věta je lží a popírá výpověď věty předchozí (beznohý utíká, na holé pláni vyleze na smrk a natře se si jablek), nebo mají formu kalambúru (pán měl dva psy: jeden byl černý a druhý jako saze). Charakter prášilovských lží mají i některé úvodní a hl. závěrečné pohádkové formule: *A byla tam papírová zem a já jsem se propadl až sem*; nebo vypravěče nabili do kanónu a vystřelili a on se ocitl až zde doma. Jedna z nejrozšířenějších formulí dotvrzuje, že vyprávěná pohádka je vyprávěnou lží: *Mouka ze rži, podruhé, Františku,*

nelži! Prášilovské motivy kolovaly v ústní tradici už v době renesanční i dříve: v *Hádání Pravdy a Lži* (1467) od C. Tovačovského z Cimburka (asi 1438–1494) je vyprávění o hrdinovi, jenž byl strčen do sudu a zatlučen a zachránil se tak, že se chytil ocasu, který otvorem do sudu vstrčil vlk, a nechal se jím táhnout tak daleko, až se sud rozbil. V 19. stol. pomáhala udržovat a šířit sedmilhářské motivy prášilovská vyprávění K. F. H. Münchhausena (1781), od r. 1786 zpopularizovaná G. A. Bürgerem (1747–1794) a od r. 1824 překládaná do češtiny (již v 2. vyd. s názvem *Podivné příběhy pana Prášila*). Od té doby vycházela četná vydání v různých úpravách.

Lit.: J. Š. Kubín: *Povídky kladské I*. Praha 1908, s. 72–75; J. Polívka: *Úvodní a závěrečné formule slovanských pohádek*. NVČ 20, 1927, s. 1–16, 200; A. Grund: *Kratochvilné rozprávky renesanční*. Praha 1952, s. 34–35; *Baron Prášil*. Vypravují J. Kolář a J. Híršal. Praha 1965; D. Klímová: *Katalog hornáckých lidových vyprávění*. In: *Hornácko*. Brno 1966; A. Satke: *Úsměv a smích*. Karviná 1991, s. 105–112. [ast]

Libuše, postava vládkyně z nejstarší vrstvy českých národních pověstí, pramáti rodu z přemyslovské dynastické legendy, uvedená do českého povědomí kronikářem Kosmou (1045–1125). Z Kosmova díla *Chronica boemorum* tematicky čerpali další kronikáři (V. Hájek z Libočan, zemř. 1553; J. Dubravius, vl. J. Skála z Doubravky, asi 1486–1553). Kněžna L. (*Liboša*) byla jednou ze tří dcer mytického vladaře Kroka, po jehož smrti se ujala vlády. Za manžela si zvolila vladky Přemysla ze Stadic, mytického zakladatele českého panovnického rodu Přemyslovců. L. měla sídlo na Vyšehradě, kam je lokalizována jedna z novějších pražských pověstí o *Libušině lázni* s podlahou opatřenou propadlem, kterým nepohodlný návštěvník propadl přímo do Vltavy. Nadána věšteckým duchem spatřila L. na protějším břehu budoucí královské sídlo Hradčany. Uviděla i postavu muže otesávajícího *práh* domu a určila, že budoucí město se bude jmenovat *Praha*. Její jméno údajně inspirovalo vznik a pojmenování četných lokalit (Liběhrad, Libčice, Libín, Libeň). Zejm. se s jejím jménem spojuje Libušín na Kladensku. Horníci měli v době národopisných výzkumů kladenské průmyslové oblasti v oblíbě žertovné parodie: obec Hnidousy je prý pojmenována podle výroku jednoho z členů Libušina poselstva k Přemyslovi, jímž pobízel koně slovy: *Hni do vsi*. Libušín si lidový šprýmař představoval jako sídelní město. Přemysl prý jednou našel doma od L. lístek: *Kafe máš v troubě, jsem na*

nosily po osadě větve, vršek stromu či celý malý stromek ozdobený fábory a *výdumky*, popř. i loutku ve tvaru zavinutého kojence a koledovaly. O výtěžek koledy se pak podělily. V 19. stol. nabyl zvyk sociálního charakteru, pokud se ho účastnila děvčata pocházející výlučně z chudých rodin. – Důležitou roli ve zvyku nošení l. měl zelený stromek jako protiváha zimy a smrti, jako předzvěst oživení přírody a nového vegetačního údobí (podobný význam měla i loutka dětátka). – Zvyk byl ovlivněn církevním svěcením ratolestí o šesté postní neděli, o čemž svědčí přesun vynášení smrti a přinášení l. na tuto neděli, v č. zemích však výjimečný. Původ zvyku lze možná hledat v májových jízdách šlechticů a měšťanů, doložených v záp. Evropě koncem 13. stol. a zanikajících v 16. stol. Historicky nejstarším dokladem přinášení l. je zpráva z Eisenachu z r. 1286 (zvyk je spojen s vynášením smrti), považovaná některými badateli za falzum. První nepochybný doklad existence obou zvyků podává Daniel Adam z Veleslavína v *Kalendáři historickém* (1587). Od 17. stol. se zprávy o přinášení l. množí; vždy navazovalo na vynášení smrti. Téměř recentní příklad neuvědomělého spojení obou zvyků představuje koleda se *smrtolkou* (loutkou v podobě došku navlečeného na dvou tyčích a ustrojeného jako dítě): zvyk byl sice totožný s l., ale zůstalo mu označení *smrtka*. – Jako samostatný zvyk se přinášení l. vyskytovalo zřídka, pokud by se k němu nepočítalo svěcení ratolestí o Květné neděli, prováděné jako součást liturgie postního období.

brigádě na Majrovce. Ve stejném stylu je L. pojata také ve známé parodii glorifikovaných českých dějin, v *Krhůtské kronice* (1967) od E. Hrycha (nar. 1929), i v divadelních a televizních inscenacích F. Čecha (*Praprapra*, 2000). V průběhu 19. stol., v době vrcholícího českého národního obrození, byla situace v celonárodním cítění právě opačná. Do neurčitého dávnověku sahající děje českého panovnického rodu se braly vážně. Vzniká *Libušin soud*, údajně staročeská literární památka (*Rukopis zelenohorský*). Podle této skladby bylo vytvořeno libreto k slavnostní opeře *Libuše* (1872) od B. Smetany (1824–1884). *Libuše* byl i název knižnice novelistických prací (1872–1918). Kronikářská pověst o L. a jejích sestřích ve zpracování J. Dubravia (1552) inspirovala německého pohádkáře 18. stol. J. K. A. Musäa (1735–1787) k obsáhlé pohádkové skladbě *Kronika tří sester* v knize *Deutsche Volksmärchen* (1782–1787).

Lit.: V. Tille: *Lidové povídky o panovníkovi povoláném od železného stolu*. ČL 1892; P. Biliánová: *Pražské pověsti*. Praha b. r.; A. Jirásek: *Staré pověsti české*. Praha 1894; E. Hrych: *Krhůtská kronika*. Praha 1967, 2. vyd. 1991; *Rukopisy královédvorský a zelenohorský. Dnešní stav poznání*. Praha 1969; *Kosmova kronika česká*. Přeložili K. Hrdina a M. Bláhová. Praha 1972; V. Karbusický: *Báje, mýty, dějiny*. Praha 1995.

[dk]

lid a) z teritoriálně-etnického hlediska souhrn obyvatel nějakého území, obvykle země nebo státu (angl. *people*, franc. *peuple*, něm. *Volk*, pol. *lud*, rus. *narod*); b) ze sociálně-kulturního hlediska historicky proměnlivé označení společenských vrstev tvořících základní soubor obyvatelstva daného území, zpravidla těch, kdo si zajišťují obživu manuální činností (angl. *folk*). Protějškem jsou měšťané, aristokracie (tzv. dobří lidé) a některé další skupiny (vojáci, inteligence). Pojem není přesně definován a jeho chápání se v průběhu 19. a 20. stol. neustále proměňuje. Je používán zejm. pro označení velkých společenských skupin v Evropě a v Sev. Americe; pro ostatní mimoevropské oblasti jen v kontextu koloniálního období a moderní průmyslové civilizace (historicko-etnografická praxe užívala jako paralelní termín *kmen*). L. a jeho kultura jsou v tradiční etnografii chápány jako hlavní předmět výzkumu. – Počátky novodobého chápání pojmu l. sahají do 15. a 16. stol., kdy byli tímto termínem označováni především poddaní. V 18. a na začátku 19. stol. v souvislosti s převládajícím romantismem a nastupujícím nacionalismem je l. (jímž se rozumějí

obyvatelé venkova) chápán jako rezervoár původní, české kultury, kterou měšťanstvo i aristokracie již ztratily. V praxi 2. poloviny 19. a počátku 20. stol. byl v č. zemích pojem lid jakožto nositel české kultury často zužován pouze na majetnější venkovské vrstvy, především na sedláky. Důvodem tohoto zúžení byla sběratelská zkušenost, že nejvíce (hmotných) dokladů lidové kultury se nachází právě mezi nimi. V průběhu 20. stol. a zejm. po r. 1945 se pojem l. rozšiřuje i na obyvatele měst, obvykle ve spojení *pracující lid*. V 90. letech 20. stol. se v č. zemích termín lid obchází (např. *lidé*).

Lit.: A. Bláha: *Problém lidu*. Praha 1947; J. Cvekl: *Lid a osobnost v dějinách*. Praha 1961; V. Hubinger: *K vymezení a užití termínu lid v etnografii*. ČL 77, 1990, s. 40–47; S. Brouček a kol.: *Základní pojmy etnické teorie*. ČL 78, 1991, s. 250. [jkt]

lid a lidová kultura ve výtvarném umění, odraz lidového života a kultury (zvl. rolnických vrstev) ve vývoji českého národního umění. Zájem inteligence a umělců o lidovou kulturu a její výtvarné hodnoty se projevoval již v průběhu a hlavně koncem 18. stol., kdy se podstatně začal měnit také postoj společnosti k venkovskému lidu, k jeho práci i kultuře. Výrazně k tomu přispěl romantismus akcentující vztah člověka k přírodě a idylický život na vesnici; realismus obrátil pozornost též k sociálním problémům. Prvky lidové kultury a umění, které v č. zemích pronikaly do měšťanské kultury v době národního obrození a zejm. v 2. polovině

19. stol., se stávaly také předmětem nahodilého a posléze i soustavného studia a byly prohlašovány za základ kultury celého českého národa. Inspiraci z lidových zdrojů využívala nejdříve literatura a hudba, po r. 1848 ve větší míře také výtvarné umění. Nejstarší zobrazení venkovanů v lidových krojích se vyskytují ve výzdobě rozmanitých tiskovin a v tvorbě lokálních malbů (střelecké terče, vývěsní štíty). Od přelomu 18. a 19. stol. se množí grafické listy tvořící nezřídka celá krojová alba. K těmto dokladům se řadí např. různá dokumentární vyobrazení od českých i cizích malbů a grafiků, jako byli na Moravě S. Mansfeld, V. G. Kininger, W. Horn, J. A. H. Gallaš, F. Kalivoda s F. Kolařem, v Čechách A. Pucherna, F. Runk aj. Lidové motivy se stávaly oblíbeným tématem žánrové malby v díle A. Machka, J. Koruny, V. Kroupy nebo A. Dvořáka. Využití inspirace lidovým prostředím reprezentuje ve výtvarném umění po r. 1848 nejlépe rozsáhlá tvorba zakladatele českého národního malířství J. Mánesa, částečně i Q. Mánesa, A. Kosárka, S. Pinkase ad. Rejstřík děl J. Mánesa sahá od vynikajících dokumentárních studií lidových typů a krojů až po svéráznou stylizace venkovských motivů (*Libánky na Hané*, 1849), jimiž podnítil vznik a rozvoj výtvarného folklorismu v č. zemích, a dokonce až po ideu vytvoření národního oděvu. V některých osobitých realizacích poplatných dobovému vkusu se však kvalita jeho kresby ztrácí v laciném sentimentu a snaze po líbivosti. Venkovské prostředí, i když nikoli české, bylo výrazným

podnětem také pro J. Čermáka, jehož díla, ovlivněná romanticky laděným francouzským realismem, však většina kritiků a umělců odmítala a stavěla je do protikladu k národní tvorbě Mánesově. Lidové motivy se objevily též v dílech některých příslušníků generace Národního divadla, např. v plakátu pro NVČ 1895, v díle V. Hynaise a především M. Alše, jehož odkaz má sice leccos společného s Mánesovým (ilustrace k národním písním i náměty z české a slovanské mytologie a historie), zahrnuje však výrazně méně kreseb dokumentární hodnoty. Mezi charakteristické projevy výtvarného folklorismu lze zařadit Alšovy malby a sgrafita na domovních fasádách a v interiérech (představující značně idealizované postavy venkovanů) i nesčetné ilustrace k národním písním, pohádkám a říkadlům. V době pražské národopisné výstavy se nebývale zvýraznil zájem o lidovou kulturu a umění, častým námětem se stala venkovská architektura a její svérázné kreace v tvorbě J. Prouška, lidové tematice věnoval pozornost A. Liebscher, Plzeňsko zachytil ve svých obrazech A. Němejc, chodský venkov inspiroval J. Špillara, J. Douba a F. Velc. Lidové motivy zobrazuje ve svých impresionistických malbách také L. Kuba (*Matka*, 1904). Do čela zájmu o venkovský život se dostala Morava, nejčastěji Moravské Slovensko, které upoutalo už J. Mánesa. Vliv jeho tvorby prozrazují první práce F. B. Zvěřiny, který svěžím kresebným rukopisem zachycoval krajinu s lidovými stavbami. Ze Slovácka těžili také K. Žádník

a portrétista F. Ondrůšek. Mezi nejvýznamnější představitele moravského regionalismu patří J. Uprka, který postupně přecházel od poměrně realistického ztvárnování života na slováckém venkově k zobrazování idealizovaných, zejm. slavnostních scén (*Jízda králů*, 1897). V jeho malbě, hýřící pestrými barvami, začíná v prvních

letech 20. stol. dominovat dekorativnost na úkor jasné formy a obsahu; povrchností se tak jeho pozdější díla podobají jiným projevům soudobého svérázného hnutí. Současně s ním na Slovácku tvořili J. Věšín, F. Velc, Uprkou ovlivněný L. Ehrenhaft, A. Kalvoda, J. Koudelka, S. Lolek, J. Koula a M. Jiránek, který se ve své impresionistické malbě věnoval především zachycení všedního venkovského života, vytvářel však i okázalejší kompozice (*Boží tělo ve Velké*, 1902–1903), a zajížděli sem A. Liebscher, Z. Braunerová, K. V. Mašek, chodský malíř V. Malý a J. Augusta. Realistickým zpodobněním slováckých motivů vynikají malby C. Mandela (*Sedící muž*, 1903), poněkud epigonsky rozmnožoval Uprkův odkaz A. Frolka, který se mu blížil jak náměty, tak i užitím srovnatelného malířského rukopisu, a ze slováckého prostředí čerpal inspiraci i J. Čumpelík, v jehož pojetí se lidová tematika postupně stávala pouhým symbolem návratu k tradici v rámci socialistického realismu, jehož byl výrazným představitelem. Jiným moravským regionem lákajícím výtvarné umělce svou krajinou i charakteristickou kulturou bylo Valašsko. Zaujalo již M. Alše, který zde zhotovil kartony ke sgrafitům pro vsetínskou záložnu a čtyři akvarely, podle nichž byla později vytvořena interiérová výzdoba jídelny Pusteven na Radhošti. Z valašské kultury ve své tvorbě těžil také H. Schweiger, jehož valašské a slovácké kresby a malby sice nemají vysokou dokumentární hodnotu, jsou však působivé ve své drsnosti a náznakovosti. Valašskem byli ovlivněni také F. Ondrůšek, A. Kašpar, Z. Braunerová, S. Lolek ad. Obdobné postavení, jako zaujímal na Slovácku J. Uprka, zastával na Valašsku B. Jaroněk, který byl na přelomu 19. a 20. stol. nejen výrazným představitelem secese, regionálním malířem a zakladatelem *Valašského muzea v přírodě*, ale i jednou z předních osobností kulturního života. V jeho díle, zejm. v dřevorytech s lidovými stavbami a s pohledy na Štramberk, se střetávají geometrická vídeňská secese, lidové motivy, vlivy ruské ornamentální tvorby i Schweigerovy grafiky. Idealizované zobrazení venkovského prostředí působí na Jaroňkových pestrobarevných dřevorytech až pohádkovým dojmem. Valašskou kulturou se inspirovali také tamní rodáci: bratři F. a E. Hlavica, B. Bartoš, J. Baruch, F. Duša, J. Knebl, F. Podešva, A. Strnadel, J. Kobzáň ad. Haná přilákala M. Gardavskou a F. Hoplíčka. S motivy české krajiny a venkovských stavení se lze setkat i v krajinomalbě generace A. Slavíčka, a to dílech F. Kavána, A. Kalvody, A. Hudečka, S. Lolka, M. Jiráňka, O. Lebedy, V. Radimského nebo R. Havelky. Po svém přetavil venkov spíš jako alegorii tělesnosti,

zdraví, plodnosti a hojnosti symbolista M. Švabinský (*Žně*, 1927). Jen okrajově a v pronikavé stylizaci se folklorní prvky vyskytují v díle A. Muchy, jednoho z nejvýznamnějších představitelů secese: lidová inspirace pronikla zejm. do jeho plakátové tvorby pro české objednavatele, např. pro *Hospodářsko-průmyslovou a národopisnou výstavu* ve Vyškově (1902), ale i do jiných prací (*Blahoslavení lkající*, 1906). Jeho plakáty opakující stále stejné schéma sedící dívky v pseudolidovém kroji obklopené secesními nebo lidovými ornamenty patří mezi nadprůměrná díla soudobé užité grafiky. Lidová kultura byla výrazným podnětem též pro A. Kašpara, jehož populárním ilustracím *Babičky* od B. Němcové předcházely četné pečlivé studie z náchodského kraje; lidové motivy se však objevují i v jeho výzdobě dalších knih a ve volné tvorbě. Svůj vztah k Valašsku vyjádřil ve výtvarném doprovodu monografie F. Tábořského *Rusava* (1928). Využití folklorních prvků v Kašparově díle se neobešlo bez určité idealizace, která však ilustracím, jedinečným způsobem doplňujícím texty významných českých autorů, neuškodila. Vesnické prostředí se stalo jedním z hlavních námětů kreseb a maleb J. Lady, jehož malebná stylizace a idealizace pramenila z vřelého vztahu k venkovu a jeho obyvatelům. Zcela odlišně vyjádřil svůj vztah k českému venkovu V. Špála, v jehož osobité tvorbě evokuje prostředí vesnice zejm. jasná červenomodrá barevnost (*Venkovanka*, 1912); tvarosloví jeho obrazů vzdáleně připomíná dřevoezbu, malovaný ornament, výšivku nebo malbu na skle. Obdobným způsobem se ve svých pracích

vyrovnal s lidovým uměním J. Čapek; ohlasy prvků lidové kultury se nalézají v jeho malbách venkovské krajiny z konce 20. a z 30. l. (*Prodavačka výšivek*, 1936). Náměty venkovských stavení se na přelomu 30. a 40. l. staly součástí tvorby J. Zrzavého (*Kaplička*, 1939; *Dvůr v Kácově*, 1941). K lidovým motivům se (kromě dřívějších ojedinelých obrazů, např. *Trh v Luhačovicích*, 1904) přiklonil v době 2. světové války i E. Filla: monumentální a robustní forma jeho kompozic však není adekvátní křehkému vyznění Erbenových balad, národních písní a říkadel; dramatické malby působí v důsledku častých deformací tvarů a kubisujícímu charakteru mnohdy až děsivě. Inspirace lidovým prostředím se projevila v díle mnoha dalších výtvarných umělců v průběhu celého 20. stol.: O. Nejedlý (*Krajina s vesnicí*, 1918), V. Nowak (*Ve vinohradě*, 1908), V. Rabas (*Jaro*, 1912), R. Kremlička (*Slovák*, 1914), J. Trampota (*Vesnice*, 1915), V. Sedláček, V. Rada (*Chaluupy*, 1933), F. Foltýn (*Horská vesnice*, 1922), A. Procházka (*Selka na trhu*, 1922), F. Hudeček (*Hlava šohaje II*, 1947), J. Grus, J. Slavíček, B. Lacina (*Český podzim*, 1941–42), V. Vaculka (*Jízda králů*, 1942) nebo V. Vašíček (*Ženy na trhu*, 1956). Výrazně lidová tematika zasáhla do ilustrací zejm. pohádek a beletristických knih pro děti. Nejlépe tuto tendenci zosobnil K. Svoboda: vrcholem jeho ilustrátorské tvorby jsou kresby k *Českému roku* K. Plicky a F. Volfa, kde jsou lidové prvky chápány zcela osobitým a nenapodobitelným způsobem a stávají se tak pozitivním příkladem folklorismu v českém výtvarném umění 20. stol. Podobným způsobem řešil svůj vztah k tradici i A. Strnadel, v jehož akvarelech, kresbách, grafice i kolážích se projevuje vliv lidové malby na skle, malby na keramice a valašských malovaných betlémů. Venkovských motivů využíval také A. Zábranský, jenže po jeho podmanivých ilustracích, např. *Národních pohádek* od V. Beneše-Třebízského, převážila v jeho díle éra monumentálních kompozic a plakátů v intencích socialistického realismu. – Zvýšením zájmu o lidovou kulturu po NVČ 1895 se promítlo také do sochařství a plastiky. Měšťanské interiéry byly kromě pseudovlasteneckých sentimentálních obrázků a předmětů pomalovaných svérázovým ornamentem zaplaveny též líbivými soškami Jeníčků a Mařenek. Mezi hodnotnější příklady soudobého lidového žánru sochařství je možno zařadit některé práce Myslbekových žáků F. Stráneckého a F. Hoška (reliéf *Loučení*, 1895). Lidové motivy se objevují i v tvorbě S. Suchardy (*Ukolébavka*, 1892). Sochařská díla inspirovaná

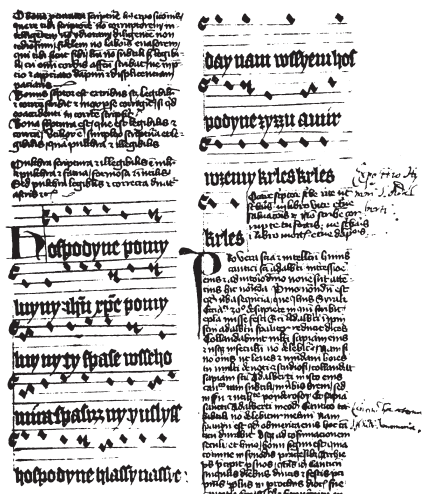
lidovou kulturou se na přelomu století stávala součástí fasád oficiálních pražských staveb (alegorie spořivosti od S. Suchardy na fasádě Pražské městské (alegorie spořivosti od S. Suchardy na fasádě Pražské městské spořitelny, alegorie krajů pro vestibul Zemské banky atd.), na sochařské výzdobě Obecního domu se podílel mj. F. Uprka; stěžejní část jeho díla tvoří motivy z venkovského prostředí, zejm. jednotlivé postavy venkovanů v pracovním nebo svátečním kroji (*Drvorubec*, *Stařenka*, *Slovák v haleně*). Jeho tvorba nesená duchem národních idejí 19. stol. působí však poněkud anachronicky. Folklorní náměty se objevily v sochařském díle J. Štursy (*Píseň hor*, 1905), H. Baara (*Selský tanec*), J. Kubíčka a především jeho bratra L. Kubíčka (*Žněčka*, *Sběračky brambor*, *Slezské děvče*). Venkovské náměty našly uplatnění také za socialistického realismu, avšak jejich zpracování ztratilo ve své tendenci a poplatnosti státní ideologii na originalitě a působivosti. – V architektuře se prvky inspirované lidovou kulturou začínaly objevovat zejm. na konci 19. stol. Už na *Jubilejní výstavě* v Praze 1891 využil A. Wiehl motivů lidového stavitelství při návrhu dřevěné brány tvořené klenutým široce otevřeným obloukem mezi dvěma věžemi s ochozy a šindelovými přístřešky. *Národopisná výstava československá* v Praze 1895, která podnítila zájem městských vrstev obyvatelstva o lidovou kulturu, byla výrazným impulzem pro slovenského architekta D. Jurkoviče,

jehož roubené stavby na Pustevnách jsou kompilací různých architektonických prvků valašských stavení s důrazem na dekorativnost a svým charakterem zcela zapadají mezi ostatní projevy soudobého svérázového hnutí. Na počátku 20. stol. se Jurkovič věnoval architektonickému řešení lázní Luhačovic; v eklektické architektuře kombinoval lidové a secesní motivy. Šťastněji využil lidových zdrojů v pozdějších realizacích, např. vlastní vily v Brně-Žabovřeskách, kde se pokusil spojit inspiraci domácím lidovým stavitelstvím s podněty moderní anglické architektury, a nejlépe zúročil svůj vztah k venkovskému prostředí v působivých vojenských hřbitovech v Haliči, které zaujímaly citlivým začleněním do přírodní scenerie, prostotou a monumentalitou. Poznatky o venkovském stavitelství zhodnotil ve své tvorbě J. Koula, jehož vila v Praze-Bubenči (1896) vyniká jednoduchostí formy vycházející z koncepce lidového domu; nadto aplikoval ornament odvozený z projevů lidové kultury na nábytek pro světovou výstavu v Paříži 1900. Podobně využíval lidových motivů v nábytkové tvorbě i J. Kastner. Vliv lidového stavitelství lze nalézt rovněž v řešení rodinných domků zakladatele české architektonické moderny J. Kotěry, jehož stavby čerpající z lidových inspiračních zdrojů, např. Trmalova vila v Praze-Strašnicích (1902–1903), jsou opakem povrchního využití lidového tvarosloví, jak to bylo typické pro módní svéráz, a vycházejí především z konstrukce, prostorového členění a účelnosti venkovského obydlí, většinou bez přímých citací architektonických detailů a dekorativních prvků. I secesní architektura se snažila o vyjádření národního rázu prostřednictvím odkazů na lidové umění, např. realizacemi A. Čenského (divadlo a hotel Beránek na náměstí v Náchodě), folklorní motivy se objevily ve výzdobě fasád pražských oficiálních staveb eklektického slohu přelomu století (Obecní dům O. Polívky a A. Balšánka, 1903–1912). Po 1. světové válce, kdy znovu ožívalo národní uvědomění, hledala architektura opět oporu v lidové kultuře. Na rondokubistických stavbách P. Janáka (krematorium v Pardubicích, 1921–1923) nebo J. Gočára (Legiobanka v Praze na Poříčí, 1921–1923) se stěžejí najdou konkrétní detaily převzaté z lidového stavitelství nebo prostorové členění venkovského domu, avšak *lidovou* či *slovanskou* atmosféru navozuje použití nových forem, zaoblených kubistických tvarů, a jasné barevnosti. *Lidový* ráz měl posloužit národní ideji staveb obloučkového kubismu, které však většinou v důsledku výrazné dekorativnosti postrádaly monumentální charakter a v celkovém vyznění působily spíše dojmem lživé, někdy až kýčovitě

historizující architektury. Souběžně s architektonickým rondokubismem vznikal v užitém umění *český dekorativismus*, styl vycházející z francouzského *Art deco* a výrazně ovlivněný lidovou ornamentikou. Jeho propagátorem byl po válce obnovený *Svaz československého díla, Uměleckoprůmyslová škola* v Praze a objevoval se i na výrobcích družstva *Artěl*. – Tento směr zasáhl do knižní grafiky, textilní tvorby, keramiky, sklářství, výroby hraček a prosadil se i na symbolech československého státu. Mezi nejvýznamnější představitele českého dekorativismu patřili F. Kysela, J. Benda, V. H. Brunner, E. Paličková, M. Teinitzerová, H. Johnová a další. Vliv lidových staveb se projevil i v zahradních městech vycházejících z koncepce anglické architektury, budovaných v okrajových částech větších center (Ofechovka v Praze). Ve venkovském obydlí hledal podněty také funkcionalistický architekt B. Fuchs (kolonie rodinných domků na Míčkově ulici v Brně, 1922–1923). Obecnější tendence čerpat z lidového stavitelství se objevila na konci 30. l. zejm. v oblasti rodinného a rekreačního bydlení, jak jsou toho výrazným dokladem např. rodinné vily na Barrandově od V. Grégra. *Rustikalismus* propagoval K. Honzík ve výstavbě rekreačních objektů v Hlásné Třebáni a u Plzně. Na formy tradičního stavitelství a tím i lidového vesnického domu se snažil navázat také socialistický realismus, když kromě historických a pseudohistorických zdrojů často využíval i prvků lidového tvarosloví. Mnohé z uvedených snah o navazování na lidové tradice se však s odstupem času jeví jako bezvýhodné nebo dokonce scestné.

Lit.: F. Žákavec: *Dílo Josefa Mánesa I. Lid československý*. Praha 1923; F. Žákavec: *Dílo Dušana Jurkoviče*. Praha 1929; F. Táborský: *Aleš a Valaško*. NVal 1, 1929/30, s. 154–161; E. Svoboda: *Mikoláš Aleš na Moravě a Slovensku*. Brno 1929; J. E. Koula: *Nová česká architektura a její vývoj ve 20. století*. Praha 1940; F. Kovárna: *České malířství let devadesátých*. Praha 1940; *Joža Uprka*. Úvod J. Obrovský, studie Š. Jež. Praha 1944; K. Honzík: *Tvorba životního slohu*. Praha 1946; V. Volavka: *Malířství 19. století*. Praha 1948; J. V. Scheybal: *Adolf Kašpar. Život a dílo*. Praha 1952; M. Lamač: *Hanuš Schweiger*. Praha 1957; M. Lamač – J. Padrta: *Moderní české malířství II. Léta dvacátá*. Katalog výstavy. Brno 1959; J. Pečírka: *Josef Čapek*. Praha 1961; J. Spurný: *Karel Svobolinský*. Praha 1962; J. Kotalík: *Václav Špála*. Praha 1972; B. Syrový a kol.: *Architektura. Svědectví dob*. Praha 1974; R. Jeřábek: *Český výtvarný folklorismus slovem i obrazem*. In: *Lidové umění a dnešek*. Brno 1977, s. 87–91; M. Benešová: *Lidové umění a architektura*. UŘ 1978, č. 4, s. 36–42; J. Baleka: *Antonín Strnadel. Ilustrace*. Ostrava 1981; V. Formánek: *Josef Lada*. Praha 1981; P. Wittlich: *Česká secese*. Praha 1982; A. Adlerová: *České užité umění 1918–1938*. Praha 1983; F. Haas: *Architektura 20. století*. Praha 1983; J. Hlušička: *České moderní malířství v Moravské galerii v Brně I (období 1880–1919), II (období 1920–1950)*. Brno 1984, 1988; R. Švácha: *Od moderny k funkcionalismu*. Praha 1985; R. Jeřábek: *Die Widerspiegelung des Lebenslaufs in der volkstümlichen Ikonographie. Am Beispiel der tschechischen Volkskultur*. Stockholm 1987; J. Sedlářová – J. Kačer: *Moravské malířství druhé poloviny 19. století*. Katalog výstavy. Brno 1988; D. Bořutová-Debnárová: *Dušan Samo Jurkovič. Osobnost a dílo*. Bratislava 1993; NEČVU, 1995; B. Nováková-Uprková: *Besedy s Jožou Uprkou*. Strážnice – Ostrava 1996; A. Jeřábková: *Alšovy kresby kroje hanáckých Slováků*. NR 1996, s. 18–23; J. Sedlář: *Ohlasy folklóru v umění 20. století*. Katalog výstavy. Strážnice 1995; OFFMS, 1997; R. Jeřábek: *Století folklorismu. Dva příklady použití pojmu folklorismus na počátku 20. století*. NR 1998, s. 139–142; *Antoš Frolka. Mezi paletou a písní. O malíři Frolkovi a jeho rodině*. Zpracovali D. Holý – L. Holá. Brno 2000; J. Sedlář: *Folklor a výtvarné umění*. In: *Tradice lidové kultury v kulturním vývoji České republiky*. Strážnice 2001, s. 59–69; A. Křížová: *Lidové umění jako inspirační zdroj českého dekorativismu*. In: *Tradice lidové kultury v kulturním vývoji České republiky*. Strážnice 2001, s. 70–80; P. Zatloukal: *Příběhy z dlouhého století. Architektura let 1750–1918 na Moravě a ve Slezsku*. Olomouc 2002, s. 469–489; *Folklorismus v českém výtvarném umění XX. století*. Praha 2004. [jm]

lidová architektura viz lidové stavitelství

Traktát o písni *Hospodine, pomiluj ny* (11. stol.)

lidová duchovní píseň, píseň obce, kostelní (kancionálová, duchovní) píseň – v západním křesťanství píseň náboženského obsahu s textem v národním jazyce, určená pro společný zpěv obce věřících, tedy pro lid jakožto společenství laických účastníků bohoslužby. Provozovala se v kostele i při různých mimokostelních církevních obřadech, v klášterních komunitách, v náboženských bratrstvech, ve školách, při domácích pobožnostech apod. Obsahově uspořádanými sborníky těchto písní jsou rukopisné a zejm. tištěné kancionály. Tvůrci l. d. p. byli jedinci z řad vzdělců, nejdříve klérus a pak též literáti, kantoři a další příslušníci měšťské a někdy i aristokratické inteligence. L. d. p. tedy není primárně folklorním produktem a vesnický lid byl jen jednou z různých společenských vrstev jejích nositelů, přičemž pouze menší část nabízeného repertoáru si lidové prostředí trvaleji osvojovalo. Možnost takového zlidovění naznačují historické zprávy o široké oblibě některých l. d. p., výskyt určité písně v časově vzdálených pramenech, odkazy na nápěvy těchto písní v jiných písňových žánrech, do jisté míry i jejich zařazení do sbírek lidových písní atd. – Z různých historických označení l. d. p. vešly do novodobé praxe také pojmy *kostelní píseň* nebo *píseň obce* (*Gemeindelied*), někdy se mluví i o *kancionálové písni*, přičemž nejrozšířenější německé označení žánru, *Kirchenlied*, znamená častěji *církevní píseň* než píseň kostelní. Blíže nespecifikovaný pojem *duchovní píseň* je širší a zahrnuje i některé jiné vokální žánry. Německá historiografie začala označovat luterskou duchovní píseň též jako *chorál* (*protestantský chorál*), což se pak někdy objevuje i v jiných souvislostech (*svatováclavský chorál*). Angličtina má pro l. d.

p. pojem *hymn* nebo *psalm* a také ve francouzštině je pro ni časté označení *psaume*, žalm. – Podobu l. d. p. formovaly možnosti a potřeby společného zpěvu obce věřících. Texty v některém z národních jazyků jsou zveršované v pravidelně rýmovaných strofách přehlednutelného rozsahu; z množství složených forem středověké umělé písně se tu objevuje častěji jen tzv. barová forma (AAB). Melodie jsou převážně sylabické, zdobené občas drobnými melismaty, rytmicky nekomplikované a principiálně jednoblasé, i když od sklonku 16. stol. se objevuje v kancionálech také syrytmická homofonie a v baroku též kontinuový doprovod. Nápěvy vznikaly jen zčásti nově a současně s textem. Mnohem častější byla tvorba nových textů k převzatým melodiím (kontrafaktura): v repertoáru evropské l. d. p. vznikalo mnohonásobně více textů než nápěvů. Proto je také vztah hudby a slova v l. d. p. většinou značně volný, převážně šlo jen o koordinaci počtu slabik a tónů. S požadavky jemnějšího souladu textu a nápěvu přišlo teprve baroko a dařilo se to realizovat jen některým tvůrcům. Nápěvy l. d. p. byly přebírány z gregoriánského chorálu, z latinské duchovní písně, z umělé duchovní i světské písně v národních jazycích a zvl. v 15.–16. stol. i z lidové písně světské: reformační církve začaly záměrně využívat popularity dobových světských melodií k šíření svých textů. Většina l. d. p. byla publikována anonymně a teprve od 17. stol. začínají být v některých kancionálech uváděna jména tvůrců. V repertoáru l. d. p. se vedle nové tvorby udržovala i produkce různých časových vrstev minulosti. Varianty písňových textů byly motivovány hlavně věroučně; v obměnách déle tradovaných nápěvů se odrazil přechod od modální melodičky k dur-mollové tonalitě a od humanistické metricky k novodobému taktu po r. 1600, v 18. stol. někdy též k monotónní izometrii. Vcelku však je variabilita těchto melodií, jež byly fixovány notovými zápisy kancionálů, podstatně menší než ve folklorní písni a jejich výraznější přetváření ústním podáním mohlo být sledováno spíše v novodobé provozovací praxi některých folklorních regionů (např. v Polsku). – L. d. p. se vyvíjela od 9. stol. z aklamace obce věřících *Kyrie eleison* v litanii a z některých jednodušších útvarů gregoriánského chorálu, intenzivněji v germánské a slovanské Evropě než v románských zemích. Po celý středověk však byla pouze tolerovanou součástí liturgie. Teprve evropská reformace 16. stol. povýšila zpěv obce věřících na jednu z ústředních složek bohoslužby, což podnítilo širokou produkci západokřesťanské l. d. p. ve všech reformačních církvích

a po jejich vzoru záhy i u katolíků; tato tvorba pokračuje i v době nejnovější. Nejbohatší a nejlivnější byla produkce německé jazykové oblasti, počínající luterskou písní od r. 1523. Významné básnické i hudební hodnoty přinesla ještě evropská barokní l. d. p. 17. a počátku 18. stol. S osvícenstvím přichází obecný kvalitativní úpadek žánru, jemuž se od 19. stol. snažily čelit pokusy o restauraci hodnot minulosti i o novou tvorbu. Od zániku feudalismu se však l. d. p. stává převážně jen interní záležitostí jednotlivých církví, zatímco ve starších dobách často vstupovala i do širších životních a kulturních kontextů. – Č. země sehrály v dějinách evropské l. d. p. významnou úlohu zejm. ve středověku a v epoše reformace. Kolem r. 1000 zde vzniká nejstarší l. d. p. západoslovanského světa, *Hospodine, pomiluj ny*. Ve 14. a 15. stol. se tu rozvíjí celoevropsky významný repertoár latinské duchovní písně (*dochovanou v Jistebnickém kancionálu* z 20. let 15. stol.) předešly č. země o celé století píseň evropské reformace a do vystoupení M. Luthera (1517) už měly široký repertoár několika set písní. Pozoruhodný je též další kvantitativní i kvalitativní rozvoj zdejší reformační písně předbělohorské éry: jeho centrum tvoří ediční řada kancionálů jednoty bratrské, vynikajících i v mezinárodním měřítku svým rozsahem, obsahem a typografií (*Ivančický kancionál*, 1564) a pronikajících mnoha německými i několika polskými edicemi také do evropského repertoáru. Po Bílé hoře dožívá tradice české reformační l. d. p. v exilu. Více nových hodnot tehdy přináší domácí katolické kancionály baroka (od A. Michny z Otradovic 1647–61, V. K. Holana Rovenského 1693, J. J. Božana 1719, M. V. Šteyera 1683–1764 aj.), které byly mj. i hlavním nositelem jazykově českého zpěvu v pobělohorské éře.

Lit.: Z. Nejedlý: *Dějiny husitského zpěvu I-VI*. Praha 1954–56, 2. vyd.; J. Racek: *Česká hudba*. Praha 1958; F. Blume: *Geschichte der evangelischen Kirchenmusik*. Kassel 1965; A. Škarka: *Půl tisíciletí českého písemnictví*. Praha 1986; *Das deutsche Kirchenlied. Kritische Gesamtausgabe der Melodien*. Kassel od 1993. [jkb]

lidová estetika, tradiční, volný a proměnlivý proces estetického vnímání, hodnocení a tvorby, který se vytváří latentní systematizací kolektivních vkusových norem. V průběhu staletého vývoje tradičního lidového umění se jeho estetika podstatně proměňuje v závislosti na nesčetných vnějších okolnostech, mj. v závislosti na míře vlivu jednotlivých uměleckých slohů. V obdo-

bí rozpadu kolektivních vkusových norem dochází k rozkladu tradiční lidové estetiky i tradičního lidového umění, které po svém vrcholném období zčásti zaniká a zčásti se podrobuje změněným estetickým požadavkům konzumentů, v českém, moravském i slezském lidovém prostředí nakonec i pod vlivem maloměstského nevkusu. Z hlediska estetických kritérií teorie a dějin umění nakonec obstojí z obrovské produkce lidové tvorby jen zlomek, který zpravidla tvoří výjimečná špičková díla, z národopisného zřetele netypická.

Lit.: A. Václavík: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959; A. Kloskowska: *Masová kultura. Kritika a obhajoba*. Praha 1967; H. W. Franke: *Phänomen Kunst. Die naturwissenschaftlichen Grundlagen der Ästhetik*. München 1967; D. Šindelář: *Tržiště estetiky. Studie o takzvaných okrajových estetických a uměleckých jevech a vztahu estetická nenormovaného k normovanému ve výtvarné oblasti*. Praha 1969; S. Kovačevićová: *Vkus a kultura ľudu*. Bratislava 1973; Ch. Vakarlski: *Beitrag zur bulgarischen volkstümlichen Ästhetik*. ES 5, 1973, s. 119–145; R. Jeřábek: *Proměny estetických norem na současné družstevní vesnici. Nad dílčími výsledky výzkumu lidové estetiky*. In: *Životní prostředí a tradice lidové estetiky*. In: R. Jeřábek: *Chudožestvenijat vkus i izmenenieto mu v sãvremenoto kooperirano selo*. In: *Etnografija i sãvremenost*. Sofija 1976, s. 233–240; NEČVU II, s. 980–994; ELKS I, s. 123; V. Lie: *Estetik som studiefelt i etnologi*. Dugnad 23, č. 4, s. 33–60.

[rj]

lidová hudba Němců v českých zemích, lidová hudební kultura utvářená německy mluvícím obyvatelstvem na území Čech, Moravy a Slezska v období téměř jednoho tisíciletí. Je součástí středoevropského kulturního prostoru, nelze ji izolovat od německé, rakouské a české lidové hudby. K její jedinečnosti a rozmanitosti přispívá vzájemné ovlivňování a působení slovanického a německého etnika. L. h. N. v č. z. netvoří jednotný celek, jednotlivé regiony si zachovávají své zvláštnosti způsobené jak sousední českou jazykovou oblastí, tak blízkými regiony sousedních zemí. Šumava se v lidové hudbě výrazně neliší od hudby středního Bavorska a některých regionů Rakouska (písňe ze Šumavy mají varianty v Horním Rakousku, Tyrolsku, Korutanech a Štýrsku, od poloviny 19. stol. se v pramenech vyskytuje též přejímání repertoáru z městského prostředí, hl. vídeňského). Výrazným prvkem lidové hudby Šumavy je melodika založená na akordických rozkladech, dosahujících ve zpěvu až falzetového rejstříku. Z hlediska textů se zde vyskytuje zejm. milostná tematika, písňe opěvující stavy

a různé druhy prací. K těmto písňím bývá někdy připojen tzv. jodler, který se může vyskytovat i samostatně. V písňích a tancích převažuje třídobý rytmus. Písňe, které jsou součástí vánočních her, mají často melodiku blízkou vánočním písňím z jihoněmeckých a rakouských oblastí. Akordická melodika zde není tak častá, více se projevují prvky středověkého a renesančního církevního a světského zpěvu. Chebsko se hudebním repertoárem zčásti překrývá s hudbou Horní Falce. Pro Chebsko je typická dudácká hudba (podobně jako pro sousední Chodsko a jihozáp. Čechy), vyskytuje se tu melodika založená na stupnicových řadách i na akordických stupních. Důležitou roli (hlavně u starší písňové vrstvy) hraje tónové uspořádání a rozsahové možnosti dud. Chebsko se řadí do tzv. středoevropské dudácké zóny. Krušnohoří není oproti předchozím regionům v lidové hudbě výrazně odlišné. Zdejší němečtí obyvatelé pocházeli většinou z vých. Frank a Horního Saska. Od dob třicetileté války Krušnohoří na české straně z hlediska písňové kultury strádalo, místní hornické písňe jsou převážně přejaté z jiných hornických regionů (Sársko, Horní Slezsko). Po úpadku těžby zde docházelo k odchodu muzikantů do ciziny a k šíření novější tvorby (vlastenecké písňe A. Günthera, přejaté operetní kuplety, dobová městská produkce). V oblastech sev. a vých. Čech, ovlivněných až k Jizerským horám hornosaským a hornolužickým a dále slezským nářečím, se kontinuálně zachovala starší vrstva lidové hudby a písňe, spojená

často s výročním zvykoslovím. Na počátku 20. stol. zde byly např. zaznamenány staré písňe opěvující stavy, v nichž se projevují styly vyšších společenských vrstev (menuet). Ostatní písňe z těchto oblastí se po stránce formy a výrazu vyznačovaly stručností, strohostí a úsečností. V tanečních písňích z Liberecka se vyskytují též ländler, přinesené asi ze záp. německých regionů. Pro oblast původních Sudet jsou typické žertovné písňe slezských sklářů a drobných sedláků. Vyznačují se epigramatickou stručností, zcela postrádají větší rytmické celky a dlouhodeché fráze, typický je tečkovaný, sylabicky probíhající rytmus. Vyskytují se též na Kravařsku, Krásnohřebečsku, sev. Moravě a ve Slezsku. Lidová hudba těchto oblastí je velmi rozmanitá a oproti regionu Chebska a Šumavy není stylově jednotná. Hrají zde důležitou roli vlivy hudby vyšších společenských vrstev (menuet, polonéza) nebo starých kostelních písňí (jednota bratrská). Ve všech těchto oblastech se zachovala v notových zápisech i starší vrstva lidové hudby, mnohdy spjatá s prvotními funkcemi života vesnické pospolitosti. Jihlavsko bylo pův. osídleno severobavorskými sedláky, později sem přišli za prací a výdělkem horníci z Horního Saska. V písňovém repertoáru lze ještě nalézt písňe rozšířené též v Horní Falci a na Chebsku. Pro hudbu jihomoravského pohraničí je typický výskyt některých variant písňí objevujících se rovněž v oblastech středního Bavorska. Starší vrstva lidové hudby se zde udržela v dětské písni, písňích spojených s výročními obyčejy, v ponocenských a vánočních pastýřských zpěvech. Tato oblast si i přes svou geografickou polohu blízko Vídně zachovala větší svéráznost a rozmanitost než oblast j. Šumavy. Celkově nelze hovořit o jednotném charakteru l. h. N. v č. z. V každém z jednotlivých regionů přetrvávala po staletí hudba, kterou si s sebou osídlenci přinesli, udržovali ji a postupem času i přetvářeli. Ke sblížení repertoáru jednotlivých regionů došlo po rozpadu rakousko-uherské monarchie změnou kulturních center (na studia a za prací se odcházelo místo do Vídně do Prahy), celkovým sblížením německých jazykových oblastí a částečně i vlivem politických okolností. Pojem Sudety v této době ztratil původní význam a stal se synonymem pro všechny německé jazykové oblasti v č. zemích, jejichž obyvatelé stále více cítili sounáležitost s německým národem a říší. Po odtržení pohraničních oblastí, v průběhu 2. světové války a po vysídlení německého obyvatelstva následoval kromě ojedinelých výjimek úplný zánik německé lidové hudby v č. zemích. – **N á s t r o j e l i d o v é h u d b y a n á s t r o j o v é**

sestavy. Nejjednodušším hudebním nástrojem, doprovázejícím lidový tanec, byl *Maultrommel* (grumle) a píšťala syrinxového typu zv. *Rohrpfeife* (z rákosu) nebo *Sauorgel* (z kovu). Tento typ aerofonu se v Čechách objevuje také pod názvem moldánky nebo varhany. Pro alpské země a oblast Šumavy je typické takové uspořádání píšťal, kdy se od prostřední, nejdelší píšťaly (spodní kvinta) směrem doprava nacházely tóny tónického kvintakordu, směrem doleva tóny dominantního septakordu, občas obohacené jedním melodický tónem (nejčastěji velkou nónou). Píšťaly byly dořadovány zaléváním pryskyřicí. Aerofonem šalmajového typu s dvojlátkovým strojkem byl na Krásnohřebecku *Pläp'n*, jiným specifickým nástrojem této skupiny byly dudy. Nejvíce dokladů o jejich existenci se zachovalo na Chebsku. Dudy zde měly většinou melodickou i bordunovou (bez krátiče) píšťalu vpředu, strojky obou píšťal byly jednoplátkové, ladění F nebo B. Na Chebsku je prokázán výskyt houslí s krátkým krkem (*Geighal*), na Krásnohřebecku se vyskytovaly *Dünngeige*. Unikátní byl výskyt skřípkařské hudby na Jihlavsku. Jinými hojně rozšířenými složenými chordofony byly niněra a trumšajt (doklady zvl. z Jihlavska a ze Šumavy). Z dalších chordofonů je významný především diatonický *Hackbrett*, který se pojil nejčastěji s houslemi, basetem a dudami. V oblasti Šumavy, Chebska, Krušnohoří a v Sudetech se v lidové hudbě používala též háčková harfa. Snad nejrozšířenějším strunným drnkacím chordofonem na celém území Čech, Moravy a Slezska (ale i německých zemí) byla citera; užívala se hl. k doprovodu zpěvu, sólovému hraní či jako součást malých instrumentálních skupin se salonním repertoárem. Oblíbené byly i ostatní nástroje umělecké hudby, zejm. housle, někdy viola, kontrabas nebo baset (literatura často uvádí pouze *bas* a není vždy jasné, o jaký nástroj se jedná). Baset býval nahrazován tříčtvrtečním kontrabasem. Užívala se i kytara, dřevěná příčná flétna, od poloviny 19. stol. klarinet (B, Es nebo C), měchová i foukací harmonika a různé druhy žesťových nástrojů. Používalo se vyššího ladění, než bylo později běžné. Ze starých hudebně instrumentálních sestav jsou na Šumavě doloženy smyčcové kapely (pův. dva melodické hlasy, hlas příznávkový a bas). Až do r. 1945 přetrvávala v Chrobotech na Prachaticku sestava 2 housle, diatonický *Hackbrett* a bas. Na Šumavě byla obvyklá i sestava harfa a *Hackbrett* a kolem r. 1850 housle, *Hackbrett*, klarinet, flétna a bas, přičemž flétna s klarinetem střídala dvouhlasou melodii s houslemi a *Hackbrettem*.

Ve 2. polovině 19. stol. přibývá na Šumavě různých instrumentálních sestav, v nichž se prosazuje měchová harmonika, citera, kytara a později žesťové nástroje. Unikátní je fotografie tří šumavských muzikantů (1898), hrajících na niněru, triangel a trumšajt. Nejstarší hudebně instrumentální sestavou, typickou pro Chebsko, byly krátké housle a dudy, někdy doplněné *Hackbrettem*, od poloviny 19. stol. též klarinetem in B, který hrál druhý hlas k dudám. V okolí Sokolova je doloženo obsazení klarinet, krátké housle, dudy a harfa, resp. krátké housle, housle a harfa. Hudebně instrumentální sestavy s basem zde zdomácněly později. Dudácká kapela z Meclova na Horšovskotýnsku hrála v obsazení housle, klarinet, dudy, harfa, niněra a bas. Sestavu dudy, housle a *Hackbrett* lze nalézt též v německých oblastech Moravy a česko-moravského pomezí (do r. 1835 se vyskytovalo obsazení *Hackbrett*, housle, bas, harfa a niněra), klarinet zde zdomácněl po r. 1850 (při svatbě na Kravařsku hrál klarinet, *Hackbrett* a bas). Pro pozdější praxi lidové hudby bylo typické mísení hudebních nástrojů starších sestav s novějšími. Vedle těchto skupin (např. flétna, klarinet, trubka, křídlovka, 3 housle a kontrabas v Prášilech; trombón, křídlovka, 2 housle, 2 klarinety, harmonika a kontrabas v Bučině, obojí na Šumavě) se téměř ve všech německých oblastech č. zemí vyskytovaly malé hudebně instrumentální soubory, které hrály salonní hudbu (např. k němým filmům) a zpříjemňovaly posezení v kavárnách (obsazení citera,

kytara a housle). – P í s ň o v é s b í r k y. Nejstarší zápisy německých lidových písní z Čech pocházejí z 15. stol. (Vyšší Brod) a jedná se převážně o duchovní písně. První písně sbírkou čerpající z ústní tradice, *Alte teutsche Volkslieder in der Mundart des Kuhländchen* (Wien–Hamburg 1817), vytvořil J. G. Meinert, profesor Univerzity Karlovy v Praze, který inspirovan přítelem C. Brentanem (1778–1842) a sbírkou *Des Knaben Wunderhorn* sbíral od r. 1816 na Kravařsku. Sbírkou doplnil charakteristikou, popisem nářečí a slovníčkem. O rok mladší je rukopisná sbírka fulneckého kronikáře F. Jaschkeho, shromažďující lidové písně z 29 vesnic na Kravařsku. Na rozdíl od Meinerta neuplatňoval Jaschke estetické hledisko, šlo mu o sebrání co největšího množství písní i s nápěvy (147 nápěvů). Ze stejné doby pochází rukopisná sbírka učitele K. Krause (1764–1826) z Lobzu Sokolova (47 zápisů). Rukopis se i s nápěvy dostal na veřejnost až v rámci písně sbírky A. Hruschky a W. Toischnera (1891). Se zpovědním 76 let došlo zásluhou A. Johna 1901 k vydání knihy chebského magistrátního rady J. S. Grünera *Über die ältesten Sitten und Gebräuche der Egerländer* (1825), napsané na popud J. W. Goetha (1749–1832) a obsahující také lidové písně. K systematickému sběru písní, českých i německých, došlo 1819 v rámci guberniální sběratelské akce také na území Čech. Jen část z těchto písní vyšla 1825 v Rittersberkově sbírce *České národní písně*, výběr z nich obsahuje tzv. Kolovratský rukopis a zejm. rukopisná sbírka T. A. Kunze (1756–1830). V 19. stol. však ještě k vydávání velkých sběrů nedošlo, výjimku tvoří vydání slezských lidových písní v 1. svazku knihy *Volkstümmliches aus Österreich in Schlesien* (1865). Významným pramenem z 2. poloviny 19. stol. je zmíněná sbírka A. Hruschky a W. Toischnera *Deutsche Volkslieder in Böhmen*, opatřená podrobnou předmluvou. Je zde 21 duchovních a 376 světských písní, 961 zpívaných čtyřverší a 440 dětských říkadel a rýmů. Uváděno je místo záznamu, popř. jméno zapisovatele a srovnávací údaje. Otištěna je zde také vánoční lidová hra z Broumova a notové zápisy z národopisných a beletristických prací různých autorů (Ranke, Habermann ad.). 1924 vydal A. Hilgart v Teplicích sbírku *Böhmerwaldler Tänze*, v hudebních úpravách F. Bruckdorfer (37 tanců). Materiál je publikován pro obsazení 2 housle, viola, kontrabas, flétna, C klarinet, C trubka nebo křídlovka, F trubka a trombón, některé tance Hilgart uměle vytvořil. Odlišný charakter má sbírka *Volkslieder aus dem Böhmerwalde* od

G. Jungbauera z l. 1930–37, vytvořená v rámci sběratelského podniku Lidová píseň v Rakousku. Jde o nejrozsáhlejší německou písňovou sbírku z území Čech. Ve 2 svazcích obsahuje 841 nápěvů (včetně 116 nápěvů zpívaných čtyřverší). Záznamy obsahují pasportizační údaje, komentáře, event. odkazy na další varianty v jiných sbírkách, časopisech a v literatuře. Sbíрка je uspořádána tematicky. Obsáhla předmluva podává charakteristiku vývoje lidové písně a hudby na Šumavě, včetně stručného vylíčení proměn nástrojových sestav. Z r. 1930 pochází sbírka lidových písní a tanců ze Šumavy od L. Hoidna (také Haydna), *Volkslieder aus dem Böhmerwald*. Obsahuje také umělé písně a melodie lidových tanců s choreografickými popisy. Uspořádání sbírky je tematické, obsahuje 193 písní včetně čtyřverší a 70 tanců, má ráz praktické popularizační publikace a neklade si vědecké ambice. Podobný charakter má i druhá Hoidnova sbírka, *Deutsche Volkstänze aus dem Böhmerwald*, obsahující 49 tanců, rozčleněných do oddílů podle názvu, významu a charakteru tance. Melodie jsou upraveny pro klavír a opatřeny choreografickým popisem. Poslední německou sbírkou lidových písní vydanou v č. zemích je publikace G. Jungbauera a Herberta Horntricha *Sudetendeutsche Volkslieder* (1938). Tematicky rozvržený písňový materiál (700 písní s nápěvy) pochází ze všech německých jazykových oblastí Čech, Moravy, Slezska a Slovenska, v dodatku je zachyceno 49 písní z Haliče, kde žila menšina německých šumavských vystěhovalců. V předmluvě G. Jungbauer uvádí, že sbírka je nepatrným zlomkem celkového písňového fondu německého pracovního výboru *Státního ústavu pro lidovou píseň*. Jungbauer plánoval kritickou edici všech německých písní z území tehdejší ČSR, rozvrženou do 6 dílů. Projekt zůstal v důsledku historických událostí pouze záměrem. Prameny k němu jsou uloženy v EÚ AV ČR v Praze. Na Jungbauerovu sběratelskou činnost navázal v době 2. světové války a bezprostředně po ní A. Brosch (1886–1970), který zapisoval též písně Němců, kteří přicházeli do říše z Banátu, Sedmihradská, Haliče, Bukoviny, Besarábie, Ukrajiny, PoVOLŽÍ a Sibiře. Tak vznikla cenná a rozsáhlá rukopisná sbírka, obsahující přes 25 000 lidových písní. 1945 se Broschovi podařilo zachránit celoživotní dílo před zkázou přenesením do Německa. Zde pokračoval ve sběratelské činnosti a ve zpracování svého obsáhlého písňového sběru. Výsledkem jsou dvě sbírky, z nichž první, *Der Liederschatz des Egerlandes*, byla vydána 1986 ve 4 svazcích jako faksimile. Je zde tematicky

uspořádáno 2 317 písní (včetně lidových tanců) a 1 886 čtyřverší. Druhá Broschova sbírka *’s Waldbrümmel* (1957) zachycuje německé lidové písně ze Šumavy a z bývalých sídlišť šumavských německých vystěhovalců z oblastí Haliče, Bukoviny a Podkarpatské Rusi (410 písní). Broschovo sběratelské dílo je uloženo v oblastním muzeu v Buchenu v Odenwaldu. Řada sborníků a menších písňových sběrů vznikla působením dvou hnutí za záchranu a pěstování lidové písně *Wandervogelbewegung* a *Finkensteiner Bewegung*. Zvl. druhé z nich je v Německu v širším povědomí, hl. díky činnosti W. Henselta a jeho sbírkám *Finkensteiner Liederbuch* (München 1929–34) a *Unser Land und Lied* (München 1951). Henseltovi a jeho přátelům se podařilo zachránit a zaznamenat zvl. na Krásnohřebecku nejstarší příklady obřadních a tanečních písní přímo z ústního podání. Po r. 1945 vznikly dvě sbírky inspirované hnutím *Wandervogelbewegung* a přinášející vedle převzatého (již publikovaného) notového materiálu dosud neotříděné zápisy německé instrumentální lidové hudby Šumavy: *Volkstänze aus dem Böhmerwald* od R. Lebera a *Volksmusik aus dem Böhmerwald* od J. Pimmera. Na základě uvedených pramenů vyvstává odlišnost v charakteru písní německých a českých jazykových oblastí. V německých oblastech byly jako lidové písně často chápány i písně zlidovělé, jejichž skladateli byli neškolení amatéři. Kromě toho se řadily do sbírek i písně školených muzikantů a učitelů (na Šumavě např. píseň F. Bruckdorfera, v Krušnohoří A. Günthera). Duchovní písně se nejdéle udržely především v rámci vánočních a velikonočních lidových her a zcela zapadají do kontextu evropské lidové duchovní písně. Další, ne tak početnou skupinu tvoří písně k výročním obydějím v průběhu církevního roku, obřadní, pohřební a svatební písně. Světské písně jsou ve sbírkách zastoupeny ve všech podobách, výrazně se v nich projevují novější vlivy módní umělé produkce (nejvýrazněji ve vojenských písních v době po 1. světové válce). Německá lidová píseň se liší od české převahou epiky, z hudebního hlediska nejnápadněji předtaktím. V oblastech jazykových hranic se vyskytovaly písně jazykově smíšené: (1) písně se vsunutými cizími slovy, (2) písně, kde každý verš je vzápětí přeložen do druhého jazyka, (3) písně, v nichž se jazyk střídá bez překlada (vznikaly v prostředí, kde obyvatelstvo znalo obě řeči). – L i d o v é t a n c e . Pův. se tance výrazněji nelišily od českých oblastí, mnohé jsou si podobné (českému tanci do kolečka odpovídal německý Umadum a na Chebsku Roja; mateníky se vyskytovaly u obou etnik). Bohatstvím lidových

tanců vynikala hl. Šumava, Krásnohřebecko a Kravaňsko. Nejrozšířenějším tancem byl ländler, v němž se v rané podobě střídal tanec se zpěvem. Některé tance, pův. spojené se zpěvem, si zachovaly pojmenování podle zpívané písně (Bauernmadl, Spinnradl, Rutsch hin apod.) nebo podle způsobu tancování (Umadum), jiné imitují činnosti a práce z venkovského života (Krutttretter, Schusterpolka). S obřadní obchůzkou byl spojen mečový tanec. Celkově lze u německého obyvatelstva č. zemí pozorovat dřívější oddělení tance od zpěvu než u českého etnika. Hudební stavbou se hl. tance Šumavy a Chebska, v nichž je zřetelná příbuznost s tanci alpských zemí, liší od mnohotvárnějších a tvarově bohatších tanců Moravy a Slezska, které ukazují na silný vliv slovanský. – V ý z k u m n ě m e c k é l i d o v é h u d b y v Č e c h á c h . Počátky zkoumání souvisejí s prvními sběratelskými pokusy a uvedenými sběratelskými akcemi, inspirovanými především idejemi J. G. Herdera (1744–1803). Ve 40. letech 19. stol. a v době po r. 1848 se objevují některé národopisné črty a postřehy v dílech regionálních spisovatelů (např. u J. Ranka) a v 2. polovině 19. stol. vznikají první regionální a odborné časopisy, v nichž se řídké objevují i příspěvky z hudebně národopisnou tematikou a lidovými písněmi. První impulz ke vzniku úžeji zaměřeného spolku dali sběratelé písní A. Hruschka a W. Toischer; z jejich popudu vznikl 1885 v Praze *Deutscher Verein zur Verbreitung gemeinnütziger Kenntnisse*, vydávající časopisy, kalendáře a další publikace. Skutečný vědecký a systematický výzkum národopisu německého obyvatelstva v č. zemích začal 1894 založením *Společnosti pro podporování německé vědy, umění a literatury* (*Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur*) a pověřením A. Hauffena péčí o sbírání lidových písní a slovesnosti v německých jazykových oblastech Čech, Moravy a Slezska. 1904 dochází k zesílení vědeckého výzkumu poté, co Ministerstvo kultury a vyučování ve Vídni zorganizovalo v zemích rakouské koruny rozměrnou sběratelskou akci, tj. *pracovní výbory pro sbírání a vydávání lidových písní*. Předsedou německého výboru pro Čechy byl jmenován A. Hauffen, pro Moravu a Slezsko J. Götz. Tuto činnost přerušila 1. světová válka a po vzniku samostatného Československa byl založen 1919 *Státní ústav pro lidovou píseň*, při němž byl 1922 (vedle dalších výborů) zřízen i výbor pro německou lidovou píseň, zahrnující německy mluvící oblasti celé republiky. Předsedou výboru se stal A. Hauffen, po jeho smrti 1930 G. Jungbauer. Ten zahrnul do svého výzku-

mu i německé jazykové ostrovy na Slovensku a Podkarpatské Rusi, sbírkový materiál rozšířil o pozůstalost J. Götze a další nové sběry z území republiky. Pracovní výbor za dobu své existence vydal několik publikací, mj. obě Jungbauerovy sbírky a kolem 23 odborných národopisných prací v ediční řadě *Beiträge zur sudetendeutschen Volkskunde*. Jungbauer sám v l. 1927–1938 vydával odborně zaměřený časopis *Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde*. 2. světová válka znamenala konec práce německého výboru, 1942 umírá G. Jungbauer. Po r. 1945 a po vysídlení Němců se těžiště výzkumu národopisu německých jazykových oblastí Čech, Moravy a Slezska přesunulo do SRN, kde se různí sběratelé (pův. žijící na území ČSR) snaží zachránit, zapsat a zpracovat to, co se ještě dochovalo v paměti sudetských Němců a v roztroušených soukromých sbírkách a pracích. Postupně se začínají národopisem německých menšin na východě Evropy zabývat krajaňské spolky, ale i vědecké instituce. Z podnětu skladatele W. Hadera vznikl *Institut für ostdeutsche Musik, Sudetoněmecký hudební archiv* v Stuttgartu a 1989 *Sudetoněmecký hudební institut* v Řezně. Rok 1989 znamenal otevření a postupné zpracování sbírkových fondů německy mluvícího obyvatelstva v č. zemích, na čemž má hlavní zásluhu *Etnologický ústav AV ČR* v Praze. Zde jsou sbírky uloženy a zpracovávány ve spolupráci s *Německým archivem pro lidovou píseň* ve Freiburgu.

Lit.: J. Rank: *Aus dem Böhmerwalde und Volkskundliche Beiträge aus Ranks übrigen Werken*. Prag 1917; L. Hoidn: *Volkslieder aus dem Böhmerwalde*. Leipzig 1930; G. Jungbauer: *Volkslieder aus dem Böhmerwalde I-II*. Praha 1930–37; F. Hrabě (ed.): *Universitäts Professor Dr. Gustav Jungbauer*. Winterberg 1936; G. Jungbauer: *Německý národopis v ČSR*. In: ČSV-N, s. 341–381; G. Jungbauer – H. Horntrich: *Sudetendeutsche Volkslieder*. Reichenberg b. r.; A. Brosch: *'s Waldbrünnerl. b. m. r.*; K. M. Komma: *Das böhmische Musikantentum*. Kassel 1960; H. Thiel: *Die deutschen Volkstänze in Böhmen, Mähren und Schlesien*. Marburg 1970; A. Brosch: *Der Liederschatz des Egerlandes*. Sulzbach – Rosenberg 1986; L. Kunz: *Nástroje lidové hudby ve sbírkách pražských muzeí*. SNM A 41 1987; *Sudetendeutsche Volkstänze I*. München 1987; W. Kramolisch: *Die Kuhländer Volksliedsammlungen*. In: Musik und Musikwissenschaft. München 1989, s. 129–149; P. Kurfürst: *Hudební nástroje*. Praha 2002. [ts]

lidová instrumentální hudba viz sestavy nástrojů tradiční hudby, dechová harmonie, dechová kapela, harmonika moravské lidové písně, lidová hudba Němců v českých

zemích, lidové hudební nástroje, lidovka, šraml; *hesla věnovaná jednotlivým tancům a hudebním nástrojům*.

lidová kultura, kultura lidu, jejíž konkrétní vymezení závisí na soudobé definici lidu; jeden ze základních předmětů etnografického výzkumu. V historické praxi je obsah pojmu spojován s evropským a severoamerickým materiálem, o l. k. jiných mimoevropských oblastí se začalo uvažovat až po 2. světové válce. Vzhledem k variabilitě pojmu bývá l. k. zejm. v oblasti umění obecně zaměňována s kulturou vzdálených etnik (exotickou). – Od 2. poloviny 19. stol. byla l. k. etnografy nejen studována, ale také nahlížena jako jev ohrožený zánikem. Proto nejméně od 80. let 19. stol. existují snahy o její záchranu, popř. o obnovování. Výsledkem jsou četné folklorismy (folklorní novotvary), na jejichž tvorbě se etnografové podílejí. Tyto trendy je možné sledovat nejen v č. zemích, ale v celé Evropě, jejich variantou jsou i snahy o modernizaci jevů l. k., resp. o jejich začlenění do kultury průmyslové společnosti. V č. zemích jsou spojeny např. s hnutím *Artěl* (český umělecký směr na přelomu 19. a 20. stol., snažící se o záchranu českého lidového umění; představitelkou malířka Z. Braunerová, 1858–1934). [jkt]

lidová píseň, hudebně-slovesný, formálně uzavřený útvar, jehož hlavním nositelem a zpravidla i tvůrcem byl venkovský zemědělský lid; obsahovými a formálními znaky odráží povahu kolektivní kultury prostředí, jehož je součástí. L. p. je fixována pamětí zpěváka, vyznačuje se ústním tradováním, variabilitou, kolektivností, synkretičností, normativností, typizací, časovou stabilitou, funkční vazbou na výroční a rodinné svátky, občeje, na pracovní proces a další situace v systému života lidového společenství. Tvůrci l. p. jsou většinou neznámí. Stále výraznější otevřenost lidového prostředí, růst vzdělanosti, pracovní migrace, spojení s městskou kulturou umožňovalo obohacování autochtonní kultury o nové projevy, které sice v lidu přímo nevznikly, ale byly jím přijaty, osvojeny a dále v něm žily folklorním způsobem. Výraz *lidová píseň* je ekvivalentem německého *Volkslied*, který 1773 zavedl J. G. Herder (1744–1803) jako pandán k francouzskému *poésie populaire* a anglickému *popular song*. V češtině vytěsnil do té doby užívaná pojmenování prostonárodní nebo národní píseň. – L. p. je většinou jednohlasý, někdy však (v ustálené nebo improvizované podobě) i vícehlasý útvar spojovaný zpravidla s instrumentálním doprovodem a lidovým tancem. Základní textovou jednotkou je strofa, nápěvy se

pohybují v rozměru přibližně vymezené periodou až dvoiperiodou. Pojem l. p. je používán u národů s vyspělou uměleckou kulturou jako protiklad k umělé, slohové hudbě a poezii. Neužívá se pro označení vokální písňové produkce tzv. přírodních národů a národů, kde nedošlo k sociální diferenciaci ve smyslu nižších a vyšších vrstev obyvatelstva, a tedy ani k vytvoření pojmu lid v evropském smyslu. Vzhledem k těmto kulturám má evropská l. p. svébytné znaky a není identická ani s vyspělými kulturami mimoevropskými (např. tradiční kulturu Sev. Ameriky ovlivnilo jak původní indiánské obyvatelstvo, tak afroamerická kultura i nové kulturní projevy přenesené do Ameriky v novodobých migračních vlnách). – Podoba l. p. je určena souborem norem, nefixovaným, po staletí vytvářeným slovesným a hudebním tvůrčím kánonem. Ústnost (ústní podání, ústní tradování z generace na generaci) spolu s kolektivností (převzetí a sankcionalizace lidovým společenstvím) podmiňují stylovou a obsahovou jednotu, projevující se v nápěvné i textové normativnosti a typizaci. Ta je podvědomě respektována jak příslušnou komunitou, tak i vlastními tvůrci písní. Ti stojí většinou v anonymitě, neboť jejich produkt je okamžitě přebírán, osvojován, obměňován a tím i sankcionován. Pokud některé umělé písně zlidověly, bylo tomu proto, že jejich autoři, vzdělaní tvůrci nebo i diletuující amatéři, tvořili v duchu těchto tvůrčích norem, umožňujících osvojení a zlidovění písní širším společenstvím. Specifická kritéria folklornosti, oproti kritériím tvorby umělecké, zákonitě podmiňovala vznik odlišné kultury vyznačující se stylovou stabilitou a pozvolnými proměnami velmi vzdálenými strmému vývoji kultury umělecké. Povaha l. p. neumožňuje vytvoření historicko-stylové periodizace, neboť i v době relativně mladé vznikaly písně s formálními a obsahovými znaky stylových epoch dávno minulých. L. p. má paradigmální charakter, tzn. že respektuje, přejímá a obměňuje vzory v lidovém společenství již zabydlené; je nezávislá na bezprostředních stylových proměnách, a pokud na ně reaguje, mísí se v ní nové s tradičním. Tak třeba na slováckém Hornácku ještě v průběhu 20. stol. žije a rozvíjí se písňová kultura užívající tónových prostředků (např. modů) zakotvených v hudebním myšlení církevních tónin. Podobně i některé texty se opírají o látky, jejichž kořeny sahají až do středověku. A naopak l. p. mohla mnohými prvky předjímat vývoj umělecké kultury v době, kdy umělecká sféra k němu zatím nedospěla (např. durmollová polarita, harmonické cítění, resp. harmonická podmíněnost většiny českých

písní předbarokní epochy, v níž umělá kultura k takovému způsobu hudebního myšlení zatím ještě zcela nedošla). Píseň však reagovala i na významné dobové podněty, např. na barokně klasicistní hudbu zprostředkovanou šlechtickým a chrámovým prostředím, na kramářskou poezii či epické látky národních nebo evropských básníků. Některé písně jsou proto internacionálně tradované, většinou však jsou rozšířeny národně nebo regionálně. – Ačkoli existuje velké množství variant jednotlivých písní, žádnou z nich nelze označit za prvotní nebo naopak odvozenou. Tvar l. p. se obměňuje v každém dalším znění, s každým novým interpretem a novou situací. Písně se neposuzují a nechápu izolovaně, ale vždy ve vztahu k jednotlivým variantám. L. p. jako taková je představována sumární projekcí množiny navzájem provázaných variant, jakkoli každá z nich žije v konkrétním samostatném znění. Odlišná situace nastává u písní zlidovělých, popř. kramářských, u kterých je známa původní podoba. Jejich život v lidovém prostředí se pak hodnotí ve vztahu k základnímu tvaru původní písně. – Lidové písně vznikaly ve vztahu k prostředí, geografickým a sociálním podmínkám a zejm. v závislosti na nadání a vlastnostech svých tvůrců a interpretů. Široký zpěvní repertoár lidového společenství lze dělit podle provenience (písně lidové, zlidovělé, společenské, dělnické, kramářské, kabaretní), věku zpěváků (děti, dospívající, dospělí), religiozity obsahu (světské, světské s duchovními prvky, duchovní, kostelní), podle funkce v lidovém společenství nebo kde či při jaké příležitosti byly uplatněny (při obřadu, mimo obřad, při svatbě, při tanci na taneční zábavě, na pohřbu, na pastvě dobytka, při žních, při vánočním, masopustním, velikonočním obchůzce, k lidovým hrám, k pracovním úkonům), podle míry dějovosti (lyrické, epické, lyricko-epické), prostředí vzniku (venkov, město, škola, chrám, hospoda, vojna, jiné etnikum), podle pohlaví (ženy, muži, děvčata, chlapci). Písně jsou tematicky nejčastěji spojeny se zaměstnáním (řemesly, stavy, zemědělskou prací), dotýkají se sociálních otázek, přírody, povahových vlastností, vojny, lásky, manželského a společenského života, rodiny, vlasteneckých a historických témat, nemoci, stáří i smrti. Převažují písně lyrické a lyricko-epické, tematicky dominuje vztah chlapce a děvčete, nenaplněná láska, vojna nebo kombinace těchto témat. Epika, nejčastěji v podobě balad a legend, se řadí k okruhu tzv. drobné, západoslovanské epiky a v klasických sběrech (F. Sušil, K. J. Erben, F. Bartoš) je jí vyčleněn zvláštní oddíl. – Z hlediska hudebního se lidové písně dělí na: 1. a) jednohlasé;

b) vícehlasé; 2. a) parlandové; b) taktově (metrorytmicky) členěné, c) s proměnlivým taktem; 3. a) předharmonické, modální; b) harmonicky podmíněné; 4. a) vokálního typu; b) instrumentálního typu; 5. těsně vázané na taneční projev. Podle O. Hostinského je náपěvná součást českých lidových písní ovlivňována přirozenou deklamací, nástrojovou hrou a s ní spojeným tancem, trubačskými signály, vojenskými pochody a písněmi, gregoriánským chorálem a chrámovou písní, umělou světskou hudbou, spojováním známých motivů v nový celek, přejímáním náпěvů zicích, zpravidla sousedních etnik. U instrumentálního (západního) typu vzniká dříve náпěv než text, což dokazuje větší množství textů oproti náпěvům; nové texty s oblibou přebírají náпěv již známý. Dochází přitom k častým odchylkám od správné deklamacce, neboť text je *ukládán* do předem dané melodické předlohy. U písně vokálního (východního) typu se poměr počtu textů a náпěvů vyrovnává nebo naopak počet melodií převyšuje texty, neboť náпěv je tvořen na základě textu a dospívá přitom k rapsodickému typu zpívané mluvy (L. Janáček, R. Smetana). Slohová období umělecké kultury mohou být v lidové písní patrná, nejsou s ní však identická. U lidové písně se spíše mluví o dobovém a regionálním stylu. Podobně ani z hlediska jazykového není vždy píseň přesným obrazem nářečí (dialektu) regionu, ve kterém žije, neboť nejednou přebírá slova i tvary z oblastí vzdálených, z umělé kultury a spisovného jazyka, nebo podléhá dostředivému vlivu nářečí dominujících. – Melodie lidových písní se v průběhu staletí uplatňovaly v kompozicích hudebních skladatelů. V zastřené nebo i transparentní podobě se objevují již ve středověké hudbě, u mistrů franko-flámské hudební epochy (J. Obrecht), v baroku u P. Vejvanovského (1640–1693), G. P. Telemana (1681–1767), u vídeňských klasiků a zejm. u skladatelů 19. stol., kde melos i rytmika lidových písní a tanců přispěly k vytvoření charakteristického hudebního jazyka mistrů národních skladatelských škol (F. Chopin 1810–1849, P. I. Čajkovskij 1840–1893, E. Grieg 1843–1907). V české hudební literatuře inspirované tradiční písní a hudbou prosluly klavírní *České tance* B. Smetany (1824–1884), *Moravské dvojzpěvy a Slovanské tance* A. Dvořáka (1841–1904), moravské lidové písně různými způsoby zpracované L. Janáčkem, V. Novákem (1870–1949), B. Martinů (1890–1959), P. Ebenem (nar. 1929). Proslulou inspirací l. p. lze najít v Janáčkově *Její pastorkyni* nebo v Novákově *Slovácké svitě* a *Jihočeské svitě*. Janáček a Novák

stáli u zrodu významného kompozičního proudu hudby 20. stol., neofolklorismu (dále např. M. de Falla 1876–1946, B. Bartók 1881–1945, G. Enescu 1881–1955, I. Stravinskij 1882–1971, K. Szymanowski 1882–1937, Z. Kodály 1882–1967), jehož tematický základ, melodika, rytmika a často i metrika se o folklorní elementy opírají nebo je přímo citují. – Ačkoli se snahy o hlubší teoretické poznání l. p. datují až do 2. poloviny 18. stol., zprávy o lidové písňové kultuře počínají antickým písemnictvím (Tacitus), doklady o slovanské zpěvnosti lze najít v 1. stol. n. l. u Plutarcha či Theofylakta. Zmínky o lidovém zpěvu na území Čech přináší *Opatovický homilář* (11. stol.), Kosmova *Kronika česká* (k r. 1092), traktát Jana z Holešova (přelom 14. a 15. stol.). V novověku se lidová kultura nejen evropská, ale také americká, asijská, africká, australská a oceánská dostávají do popředí zájmu cestovatelů, filozofů a básníků. Ve Francii M. de Montaigne (1533–1592) ve svých názorech ocenil hodnoty tzv. primitivních kultur, vytvořil pojem *dobrého divocha*, žijícího v souladu s přírodními zákony. Způsob života, mravy a myšlení orientálců ve srovnání s evropskou civilizací vyzdvihl i Ch. L. Montesquieu (1689–1755). Do rovnoprávnějšího vztahu (vzhledem k umělecké tvorbě) se dostávají produkty lidové kultury ve filozofickém díle J. J. Rousseaua (1712–1778). V Anglii filozofickém díle J. J. Rousseaua (1712–1778). V Anglii P. Sidney (1554–1586) v *The Defence of Poesie* (Obrana poezie) konstatuje, že absence vyspělé vědy nebrání národům na nižším vývojovém stupni v pěstování hodnotné poezie. Skotský básník A. Ramsay (1686–1758) vydal 1719 *Scotts Songs* (Skotské zpěvy) a přímo podnítl sběratelský zájem, k jehož vrcholům patří *Reliques of Ancient English Poetry* (Památky staré anglické poezie, 1765) od T. Percyho (1729–1811) a zejm. proslulé sbírky J. Macphersona (1736–1796). Ten se jako básník a spisovatel zabýval starými rukopisy a na základě materiálů, které nasbíral, vydal 1760 sbírku sedmi textů, překladů starých písní, které podle svého tvrzení v galštině slyšel a zapsal v severním Skotsku. Nejslavnějšími se staly jeho hrdinské eposy *Fingal* (1761) a *Temora* (1763), které byly jako celek vydány 1765 pod názvem *The Works of Ossian, the Son of Fingal* (Skladby Ossiana, Fingalova syna). I když byly odhaleny jako padělky, vzbudily značný ohlas a kult zv. *ossianismus*. Francouzské podněty spolu s anglickým preromantismem nalezly odezvu zejm. v Německu. J. G. Herder (1744–1803) sblížoval historii jazyka s historií poezie, l. p. pro něho byla jedním ze

zdrojů obrození německé kultury. Ve sbírkách *Volkslieder* (Lidové písně, 1778–79) a *Stimmen der Völker in Liedern* (Hlasy národů v písních, 1807) uvedl v překladech písně různých národů. L. p. je pro něho produktem nejstarších dob a je tradována až do současnosti. Charakterizuje ji zpěvnost, hudebnost, procítěnost a vášnivost obsahu. Vzniká spontánně, kolektivně a anonymně. Herder předjímá základy produkční teorie, formulované koncem 19. stol. J. Pommerem (1845–1918) a jeho školou, řešící především otázky doby vzniku a lidovosti písní. Lid byl podle Pommera částí společnosti, která nebyla zasažena vysokým vzděláním, a písně proto odpovídají povaze širokých mas, z nichž pocházejí (*lidová píseň je píseň, která pochází z lidu jak svým původem, tak i dalším rozvíjením*). Herder přivedl k lidové písni J. W. Goetha (1749–1832), který již nekladl důraz na prokazatelnou lidovost, ale na recepci písní lidovým společenstvím. Hovoří o rozezpívání (*Zersingen*) písně v ústech lidu, a nepřímou tak připouští variační proměny v rámci interpretačního aktu. Za vlastního zakladatele recepční teorie je pokládán J. Meier (1864–1953), který v díle *Kunstlieder im Volksmunde* (Umělá píseň v ústech lidu, 1906) zjistil, že 567 německých lidových písní je umělého původu, a prokázal tak závislost l. p. na umělé poezii. Ta je podle něho dílem individuálního tvůrce, který mohl vzejít jak z lidových, tak i vysoce vzdělaných vrstev. H. Naumann (1886–1951) přímo označil lidové umění jako *pokleslé* (*gesunkenes Kulturgut*). Přecenil význam umělých vlivů zjištěných Meierem u německé písně a tato zjištění generalizoval na různé druhy lidového umění různých národů. Extrémně opačně, nacionální stanovisko zaujal A. Seifert. L. p. pro něho znamená *vkus, který z velké části vznikl a žije v národě v době rasového zdraví, a tím tvořivé síly národa*. V mnoha dalších teoriích formulovaných často v Německu např. J. Schwietering kladl akcent na vazbu lidové písně k určité konkrétní lidové pospolitosti a situaci, ve které má svou přesně vymezenou úlohu, funkci. Později E. Klusen (1909–1998) upřednostňoval na úkor označení lidová píseň pojem *skupinová píseň*, a nově tak vymezil jak její nositele, tak i obsah písní. Umírněné recepční stanovisko v Čechách zastával O. Hostinský, který jako lidové chápal nejen písně v lidu prokazatelně vzniklé, ale i to, *co z hudby umělé, ba třeba i cizí je čerpáno, jakmile jen národ si to dokonale přisvojil*. Různou míru závislosti na umělé hudbě konstatovali i Z. Nejedlý, V. Helfert nebo v Maďarsku B. Bartók (1881–1945). Naopak v Čechách působící němečtí pokračova-

telé Pommerovi, A. Hauffen a G. Jungbauer, respektovali pojetí, podle něhož za lidovou má být považována ta píseň, která v lidu prokazatelně vznikla a v něm je i přetvářena a obměňována. Zejm. Hostinského názory formulované v díle *Česká světová píseň lidová* (1891–1896, souborně 1906) požívaly značné autority. Ukázaly na hlavní znaky české písňové kultury, na proces vzniku písní, vliv instrumentální hudby, přirozené deklamace slova, spojení s tancem a na různé strukturální jevy výstavby písní. V rozbořech některých písňových skupin ukázal na typologickou provázanost a obměňování typových jader písní. Hostinského pozitivistický přístup vyvažovalo pojetí tzv. citových estetiků. Z nich zejména L. Janáček směřoval k poznání podstaty lidového zpěvu, jehož prazáklad spatřoval v modulované řeči. Její výzkum ho přivedl k poznání a zaznamenání tzv. nápěvků mluvy a k jejich využití v operní tvorbě. Janáček obohatil Hostinského učení o prozodii a rytmicu l. p. a snažil se zachytit l. p. v zápisech (včetně fonografických) se všemi výrazovými odstíny. Zabýval se stavbou moravské písně, její melodikou, rytmikou i harmonikou. Akcentem na praktické poznání písně v terénu a zdůrazněním vlivu prostředí položil základy pozdější tzv. kontextové metody. L. Kuba navázal na F. L. Čelakovského v zájmu o píseň slovanskou a v avantgardních teoretických názorech dokázal anticipovat koncepcce synchronního a diachronního studia tradiční hudební kultury. Podněty amerického, britského a francouzského empirického bádání, funkcionalismu a strukturalismu tvořivě rozvíjel *pražský lingvistický kroužek*, jehož prostředí inspirovalo hudebně slavistická bádání V. Hošovského (*U pramenů lidové hudby Slovanů*, 1976) či A. Sychru ke strukturálnímu analýzám lidové vokální hudby (*Hudba a slovo v lidové písni*, 1948) a stačilo ještě ovlivnit hudebně sociologická a kulturně-historická bádání V. Karbusického, např. v dílech *Mezi lidovou písni a slágrem*, 1968; *Ideologie im Lied, Lied in der Ideologie*, 1973; *Báje, mýty, dějiny*, 1995. Naopak rozvíjení odkazu Hostinského školy představují analytická, synkreticky pojatá díla O. Zicha, zejména studie věnované tanci do kolečka (1906, 1907, 1909) a tancům s proměnlivým taktem (1916). Kontinuálně s hudebním obsahem probíhalo i zkoumání slovesné stránky lidových písní. Také do této oblasti zasáhly názory O. Hostinského (*O prozodii a rytmicu českých písní lidových*, 1897), I. Hošek se věnoval vazbám jazyka písní k nářečím (1897), otázkám formy, verše, rytmu a taktu l. p. byly např. věnovány studie L. Quise (1898–1900), B. Indry (1909), P. Tros-

ta (1941). K nejvýraznějším osobnostem meziválečné a poválečné slavistiky patřil J. Horák, který podobně jako např. K. Horálek nebo později O. Sirovátka a M. Šrámková, dokázal aplikovat literárněvědnou metodologii a znalost materiálu na lidovou píseň a lidovou prózu. Ve 2. polovině 20. stol. se výrazně prosadila brněnská škola studii hudebních vědců J. Racka, J. Vysloužila, J. Fukače a díly specializovaných etnomuzikologů K. Vetterla (např. 1994) a D. Holého (1969, 1988). Vychovali řadu žáků, z nichž se uplatnila především O. Hrabalová a M. Toncrová. V Čechách 2. poloviny 20. stol. soustředil pozornost na nejstarší prameny českých lidových písní a instrumentální hudby J. Markl, edičním projektům i obecné problematice se věnovali především V. Thořová, L. Tyllner a J. Traxler. Bádání o lidové písni bylo institucionálně spojeno s podnikem *Lidová píseň v Rakousku, Státním ústavem pro lidovou píseň*, hudebněvědnými a etnologickými katedrami univerzit v Praze a v Brně a v poslední době s etnomuzikologickým oddělením *Etnologického ústavu AV ČR* v Praze, které bylo 1991 obnoveno L. Tyllnerem.

Lit.: Č. Zibr: *Bibliografický přehled českých národních písní*. Praha 1895; O. Hostinský: *Česká světová píseň lidová*. Praha 1906; J. Meier: *Kunstlieder im Volksmunde*. Halle 1906; B. Václavek: *Písemnictví a lidová tradice*. Olomouc 1938; J. Horák: *Naše staré písně*. Praha 1940; J. Horák: *Naše lidová píseň*. Praha 1946; K. Dvořák: *Studie a poznámky vydavatelovy*. In: F. L. Čelakovský: *Slovanské národní písně*. Praha 1946, s. 537–721; J. Horák: *Z dějin literatur slovanských*. Praha 1948; A. Sychra: *Hudba a slovo v lidové písni*. Praha 1948; P. Eisner: *Tři kapitoly o lidové písni*. Praha 1948; V. Úlehla: *Živá píseň*. Praha 1949; R. Smetana – B. Václavek: *O české písni lidové a zlidovělé*. Praha 1950; L. Janáček: *O lidové písni a lidové hudbě*. Vyd. J. Vysloužil. Praha 1955; K. M. Komma: *Das böhmische Musikantentum*. Kassel 1960; D. Holý: *Probleme der Entwicklung und des Stils der Volksmusik*. Brno 1969; V. J. Gusev: *Estetika folklóru*. Praha 1978; D. Holý: *Zpěvní jednotky lidové písně, jejich vztahy a význam*. Brno 1988; L. Tyllner: *Úvod do studia lidové písně*. České Budějovice 1989; K. Vetterl: *Guberniální sbírka písní...* Strážnice 1994; O. Holzapfel: *Lexikon folkloristischer Begriffe und Theorien (Volksliedforschung)*. Bern 1996. [It]

Lidová píseň v Rakousku, název sběratelské akce, jejímž cílem bylo shromáždění a vydání lidových písní a hudby národů rakouské monarchie (*Das Volkslied in Österreich*). Podnět vzešel 1902 od vídeňské *Univerzální edice*, která zamýšlela v repre-

zentativním výboru vydat písně národů žijících v rakouském soustátí. Vzorové dílo mělo představit nejčinnější výtvořivost v edici, kde by vedle původních textů byly také německé překlady. Na velký projekt soukromé nakladatelství nestačilo, a proto akce přešla pod rakouské ministerstvo vyučování a kultu. Podnik dostal po řadě diskusí konkrétnější podobu 1904, kdy se ve Vídni konala porada odborníků, již se zúčastnil i O. Hostinský. Jednalo se o zřízení pracovních výborů v jednotlivých zemích a o způsobu zpracování sebraných materiálů. Stálým řídicím orgánem se stal vedoucí výbor. Byl zvolen také užší výbor ve složení A. Hauffen, O. Hostinský, A. Ive, E. Mandyczewski a J. Pommer, který vypracoval pokyny pro sběr a další využití písní a hudby získaných při této sběratelské akci. Pracovní výbory zřízené v jednotlivých zemích měly akci organizovat a odborně řídit. Tím se L. p. v R. lišila od podobného podniku, který proběhl téměř o sto let dříve (guberniální sběratelská akce). Byly vytvořeny pracovní výbory pro Horní a Dolní Rakousy, Salcburk, Štýrsko, Korutany, Gotschee, Voralberg. Rovněž byl ustanoven německý výbor pro Čechy a Moravu se Slezskem. Ve slovanské skupině vznikl český výbor v Praze, moravský v Brně, dále výbory v Krakově a ve Lvově. V čele českého výboru stál O. Hostinský a moravkoslezský řídil L. Janáček. Pokyny přesně určovaly, na co se mají sběratelé zaměřit. Zapisovat se mělo to, co vzešlo z lidu, tj. lidové písně a hudba, včetně umělých skladeb, které lid přijal a ústním tradováním dále šířil, a to se všemi textovými a nápevnými variantami. Pozornost byla věnována i dalším jevům lidové kultury, které souvisely se zpěvem a hudbou: lidovým dramatickým skladbám, říkadlům, rytmickým říkáním a popěvkům zpívaným při práci, zvycích a hrách. Sbírány byly i údaje o lidových tancích, informace o mravech a mluvě lidu. Vyžadována byla pasportizace (jméno sběratele, interpreta, datum zápisu, údaj o lokalitě, oblasti rozšíření písně a vysvětlivky k nářečtí). Základní návod J. Pommera (1845–1918) z Vídně měly posoudit ostatní pracovní výbory. Pro písně v č. zemích nebyl návrh úplně vyhovující, a tak O. Hostinský zpracoval vlastní pokyny pro Čechy a L. Janáček pro Moravu a Slezsko. Získané materiály měly být zpracovány v pramenných edicích anebo odevzdány k jinému využití na vědecké úrovni. Návrh vydavatelských zásad připravil vedoucí výbor, avšak bez účasti slovanských zástupců, s výjimkou slavisty M. Rešetara. O. Hostinský vypracoval připomínky, v nichž kladl důraz na to, aby šlo o pramenné vydání. Odmítl připojení

vědeckého pojednání k písním, edice se měla stát východiskem dalšího odborného bádání. Hostinský proto požadoval vytvoření nejen rejstříků textů, ale i nápevů. Jeho doplňky a návrhy byly v podstatě přijaty. Vedoucí výbor dospěl rovněž k dohodě o způsobu vydání slovanských písní. Sbírky se měly publikovat ve dvojí podobě: jedna, určená široké veřejnosti, měla vyjít v jazyce příslušného národa, a druhá, pro odborné kruhy, měla mít hlavní titul v domácím jazyce a v německém překladu. V němčině měl být připojen úvod a vědecké poznámky. – Akce L. p. v R. položila základ novodobému institucionálnímu hudebně folkloristickému bádání v č. zemích. 1914–1918 ji narušilo rozpoutání 1. světové války a rozpad Rakousko-Uherska znamenal její definitivní konec. Ještě před zánikem monarchie vyšlo nařízení poslat shromážděné písně do Vídně. Č. země neuposlechly a písně zůstaly v Praze a v Brně. Z plánovaných svazků byly později vydány *Moravské písně milostné* (1930–37), které připravil L. Janáček s P. Vášou, a *Volkslieder aus dem Böhmerwalde* (1930) ve zpracování G. Jungbauera. Ostatní materiál zůstal v rukopisech a byl dále rozšiřován a vydáván v rámci činnosti *Státního ústavu pro lidovou píseň* (který se zrodil 1919 právě na základě podniku L. p. v R.) a zejm. v regionálních edicích pozdějšího *Ústavu pro etnografii a folkloristiku* ČSAV, od r. 1999 *Etnologického ústavu Akademie věd České republiky*.

Lit.: *Český pracovní výbor pro lidovou píseň v Čechách*. NVČ 2, 1907, s. 49–54; O. Hostinský: *Lidová píseň v Rakousku*. ČL 16, 1907, s. 161–164; J. Horák: *Zpráva o činnosti ústavu pro lidovou píseň*. NVČ 18, 1925, s. 62–79; J. Markl: *150 let společnosti Österreichisches Volksliedwerk*. ČL 56, 1969, s. 349–350; O. Hrabalová: *K dějinám hudebněfolkloristického bádání na Moravě*. NA 19, 1982, s. 169–178; V. Thořová: *Prameny ke studiu vývoje lidové písně v Čechách ve 20. století*. MS 9, 1986, s. 31–104; W. Deutsch: *90 Jahre Österreichisches Volksliedwerk. Dokumente und Berichte seiner Geschichte 1904–1994*. JÖVw 44, 1995; 1905–1995. *Od pracovního výboru pro českou národní píseň na Moravě a ve Slezsku k Ústavu pro etnografii a folkloristiku*. Brno 1995. [mt]

lidová slovesnost, součást lidové duchovní kultury zahrnující projevy, které vznikají spontánně (většinou anonymně, bez písemné fixace) mezi venkovskými a částečně i městskými vrstvami a které jsou tradovány ústním podáním. L. s. bývá někdy ztotožňována s pojmy folklor, ústní slovesnost, ústní lidová tvorba, v minulosti též s pojmy

prostonárodní slovesnost, národní poezie (pojem užší) a ústní tradice (pojem širší). V něm. je užíván pojem *Volksdichtung*, *Volks poesie*, v angl. *folklore*, dříve i *popular literature*, nověji *ethnopoetry*, ve franc. *folklore*, v ruštině *folklor*, dříve i *ustnoje tvorčestvo*. L. s. obsahuje lyrické, epické, prozaické i veršované a dramatické útvary, které lze třídit různým způsobem. Česká folkloristika dělí l. s. do pěti žánrových skupin: 1. lidová próza (pohádky, legendy, pověsti, pověrečné povídky, humorky, povídky ze života); 2. malé folklorní formy, vymykající se z rámce lidové prózy nedostatkem výpravnosti epických žánrů a leckdy i směřováním k veršovanému členění (příslloví, pranostiky, pořekadla, hádanky, zaříkání a zaklínání); 3. textová složka lidové písně; 4. lidové divadelní hry (obřadní, obchůzkové, selské, loutkové aj.); 5. dětský folklor (říkadla, rozpočítadla, dětské hry a obřady). Z těchto skupin jsou nejdůležitější, tematikou a početním rozsahem nejbohatší a územní a formální diferenciací nejpěstřejší lidová próza a lidová píseň. Zvláštním projevem l. s. je folklor psaný: nápisy na štítech domů, džbánech, kraslicích, verše vyšité na šátcích, ale také lidové milostné dopisy. Jeho typickým znakem je výskyt určitých formulí, které jsou tradicí ustáleny a souvisejí s projevy ústními. – Existují i jiná třídění; např. dělení H. Bausingera, běžné ve folkloristice německé, preferuje hledisko formální: 1. jazykové formule a jazyková hra: a) funkční formule (kontaktní, přací, kultovní, rytmické), b) herní formule (napodobovací, fantazijní, učební), c) řečové vyjadřovací formule, přísloví a zvláštní řečové formulky, d) výroky a nápisy (na domě, nářadí, nábytku), e) hádanky, f) vtipy; 2. vyprávěcí formy (pohádka, pověst, legenda, anekdota, humorka, přechodné a hraniční útvary); 3. scénické a hudební formy: a) představení (liturgie, zvyk, divadlo), b) píseň. Věcně i terminologicky odlišné třídění vypracovala H. Jasonová. L. s. pojmenovává názvem *ethnopoetry* a třídí ji na žánry: 1. realistické (příběh, balada, lyrická píseň, epika, historická píseň); 2. fabulové (mýtus, legenda, pověst, pohádka); 3. symbolické (příslloví, pořekadla, hádanky, řečové formulky apod.); 4. kvazi-žánry (lidové divadlo); 5. přechodové žánry. – Pro l. s. jsou druhové specifikuující především typy, jimiž se l. s. odlišuje od literatury: l. s. je jev mnohorozměrný a synkretický, v němž se slovo velmi často spojuje s mimojazykovými prostředky, tj. s hudbou, gesty, mimikou, pohybem, tancem, s obřadními i magickými praktikami. Ve srovnání s literaturou žije l. s. v převážné míře v ústním podání vyprávěčů, zpěváků a interpretů.

Ti ji udržují, realizují, ožívují a obměňují. Slovesná skladba není útvar neměnný, ale žije jen ve svých konkrétních variantách, které představují její přirozenou formu existence. Interpreti přistupují ke skladbám l. s. individuálně tvůrčím způsobem, a tedy mohou měnit slova, verš, úvod, závěr nebo celé úseky. Variační proces nezasahuje jen rovinu skladební (strukturní), motivickou a tematickou. Každá folklorní skladba žije plně a reálně jen ve svém konkrétním znění, které jí dává vypravěč (zpěvák) jen na určitém místě, v určitém čase a v určitých společenských situacích. Součástí l. s. není proto jen folklorní skladba sama o sobě, ale rovnocennou složkou je také interpret a interpretační situace. Tyto tři složky jsou navzájem neoddělitelně spjaty a podmiňují to, co folkloristika označuje jako život folkloru. Prostřednictvím kategorie *folklorní skladba* je zaručena příslušnost k určitému žánru a typ repertoáru, postavou interpreta vstupuje do l. s. element jejího tvůrce, udržovatele a pokračovatele tradice, prostřednictvím kategorie *vypravěčská situace* se prosazuje vztah l. s. i jejího interpreta k dané společnosti a normám jejího života, chování, práce, společenských styků, duchovního světa apod. S poslední kategorií úzce souvisí i funkce l. s. Ta nebývá v první řadě estetická (umělecká), jak je tomu u krásné literatury a umění, ale má v zásadě jiné cíle, např. informativní, poznávací, ceremoniální. Při studiu l. s. se často poukazuje ještě na jiné rozdíly od umělecké (krásné) literatury. Zásadní diference tkví (podle P. Bogatyreva a R. Jakobsona) v tom, že se každý projev l. s. realizuje pouze jako společenský (nikoli umělecký) fakt, který je sdělován jiným a je společně prožíván. Tato *sociální funkce* je orientována na *kolektivní přesvědčení*, na *vládnoucí vkus* dané skupiny lidí, který působí jako *preventivní cenzura*. Co není společností přijato za prvek l. s., neexistuje také jako její součást. Z tohoto rozdílu vyplývá i druhá zásadní diference: v protikladu k l. s. má literatura jen svou individuální formu existence a vyrůstá z osobnosti a intimity básníka, spisovatele. Není závislá na ústním tradování, protože její existence je zajištěna fixovanou, psanou podobou. Naproti tomu l. s. existuje vlastně pouze ve svých konkrétních formách a podobách, a to vždy jako součást aktuálního podání. Tomuto způsobu existence odpovídá i vnější forma l. s.: není pevná, neměnná, ale neustále se mění. Proti variabilitě jako druhově nejpodstatnější vlastnosti l. s. stojí u literatury autentičnost, jedinečnost a závaznost jejího textu. Proto je také otázka původu, geneze a původnosti, autorství u l. s. zatlačena do pozadí, neboť neodpovídá

charakteru a vlastní podstatě l. s. Vztah mezi l. s. a literaturou však netvoří ostrou hranici. Kromě toho, že v nejranější etapě zrodu umění pojmy literatura a l. s. splývaly, lze po celou dobu vývoje literatury pozorovat její těsný vztah k l. s.: ta je pro ni jednou inspirací nebo zdrojem, jindy se v ní objevuje v citátové pozici. Vztah platí ovšem i obráceně, třebaže vliv literatury na l. s. má svá specifika. Mimo uměleckou literaturu se prvky nebo složky l. s. objevují zvl. v dílech kronikářských a životopisných a v některých historických pramenech. V literární tradici v č. zemích je tomu tak už od nejstarších dob. Zaznamenány jsou (buď celé, nebo v úryvcích či regestech) některé písně, pohádky a pověsti; oblíbené bylo citování lidových přísloví. Pověstové motivy se začleňovaly už do starých kronik a sloužily k objasnění počátků dějin kmene (národa); tak je tomu v kronice Kosmově (12. stol.), Dalimilově (14. stol.) i později v 16. stol. v pověstné kronice V. Hájka z Libočan, v níž se prvky l. s. mísí s autorovu fantazií. V některých středověkých dílech jsou stručně zaznamenána dobová zpracování pohádek, např. u Klareta (14. stol.) se vyskytují krátké obsahy zvířecích a čarodějných pohádek, mezi nimi např. *O dvanácti měsíčkách*. Humorky tvoří charakteristickou složku *facetii*, šířících se z Itálie (*Frantovy práva*, 1518, *Historie o bratru Palečkovi*, *Rozprávky Březinovy* aj.). Prísloví jsou hojně zaznamenána už od 14. – 15. stol. (paremiologie). Rozptýleně se ve starých památkách objevují také lidové písně, pověrečné povídky, říkanky, scény z lidového divadla (*Mastičkář*) atd. Žádný z těchto záznamů nevznikl z uvědomělého zájmu o l. s., ale představuje náhodný zápis z historicky dlouhého období, které se k l. s. stavělo v zásadě odmítavě. Pro poznání l. s. však mají velký dokumentační význam: svědčí o existenci jistých žánrů i konkrétních projevů l. s. v určité době, a tím umožňují (byť silně omezenou) rekonstrukci repertoáru a jeho vývoje. – Pozornost k l. s. obrátila evropská věda až v polovině 18. stol., kdy se probudil zájem o lid a jeho kulturu, a to zvl. o slovesné projevy. Francouzští myslitelé, hlásající návrat k přírodě a prostému životu (J. J. Rousseau), rehabilitovali prostého člověka a formulovali pojem lidové poezie (M. de Montaigne: *Poésie populaire*). 1760 vychází v Anglii Macphersonův podvrh zpěvů domnělého galského barda *Ossiana*, nato 1763–65 vydává T. Percy sbírku staroanglických balad. Obě díla byla silným impulzem pro růst zájmu o l. s. – V českém prostředí byla orientace na l. s. pod bezprostředním vlivem idejí Herderových, vyjadřujících koncepci lidového básnictví jako *přirozeného* umě-

leckého projevu celého *národa*. Vzorem se stala i činnost německých bratří Grimmů, orientovaná na pohádky. Jestliže v zájmu o l. s. J. Dobrovský představoval postoj zdrženlivého osvícence a J. Rittersberk preromanticky zaměřeného sestavovatele sbírky *České národní písně* (1825), pak následující generace obrozenců viděla v lidové poezii již umělecký ideál, model a vrchol celé národní kultury. V duchu Herderova romantismu ji chápala jako *duši národa* a přisuzovala jí vyšší úlohu a poslání než literární tvorbě umělé (F. L. Čelakovský, F. Palacký). Centrem pozornosti romantického zájmu o l. s. byly především žánry epické a historické, v nichž se nacházela umělecká paměť národní minulosti. Proto se pozornost obracela především k pohádce, pověsti, pověrečné povídce, bajce, obřadní písni, baladě a přísloví. Spolu s jazykovědou, literární historií a dějepisem podporoval tento zájem o l. s. ideu národního obrození. Pojem *lid* se postupně ztotožnil s pojmem *národ*, z písně a pohádky *lidové* se stala *národní*. L. s. nabyla nové společenské funkce: neměla zůstat jen památkou a dokumentem, ale měla se stát nositelem znaku obrozujícího se národa a jeho umělecké tvorby měla být inspirací a vzorem. Rodily se ohlasy l. s. (F. L. Čelakovský), stylizace a imitace lidové písně a poezie jako umělecký program (J. Kollár, K. J. Erben, B. Němcová, V. Hálek). Této romanticky orientované vlně zájmu lze vděčit za základní klasické sbírky (F. L. Čelakovský, K. J. Erben, F. Sušil, B. Němcová, B. M. Kulda aj.), které inspirovaly sběratelskou a vydavatelskou činnost dalších generací (F. Bartoše, Č. Holase, Gebauerovu školu obracející se k nářečním textům, později J. Š. Kubína ad.). Opíraly se o ně i první práce teoretické a typologizující (O. Hostinský, V. Tille, J. Polívka ad.). – Znalost repertoáru l. s. (zejm. prózy) a folklorní poetiky tak napomáhala při vzniku novodobého českého písemnictví. Ve stylizované podobě se do něho včleňovaly lidové povídky a pověsti, trvalé místo v něm zaujaly především pohádky K. J. Erbeny a B. Němcové. – Třebaže romantický pohled stavěl do popředí lid a jeho tvorbu, paradoxně málo se ví o tehdejších nositelích folklorní tradice, vůbec nic pak o vztahu vypravěč, zpěvák, posluchač a jeho vlivu na variantní proměnu folklorního textu. Významné však je, že sběrem lidové prózy se postupně rozšiřoval názor i pohled na lidové vyprávění a l. s. vůbec: sběratelé byli zaujati nejdříve obsahem a především formálními vlastnostmi skladby a teprve později autentickým vyprávěčím stylem, vypravěčskou osobností, vypravěčskou situací, jak o tom dobře svědčí prohlubující

se metodika sběru l. s. Od počáteční pouhé registrace textů se mění až v kompletní a syntetizující pohled na l. s., což se projevuje doprovodnými komentáři, stále rozsáhlejšími odkazy na varianty i na srovnávací jevy interetnického rázu, rozbořem vypravěčských situací, pochopením významu a funkce interpreta. S růstem materiálových znalostí souvisí i rozvíjení studia jednotlivých žánrových typů a poetiky l. s., jejich formálních a strukturních vlastností. Je studována problematika motivické výstavby, promyšlejší se i otázky typologizace a s ní související katalogizace materiálu. – L. s. je na počátku 21. stol. chápána jako relativně autonomní složka lidové kultury, hierarchizovaná a propojená sítí vnitřních vazeb. Struktura těchto vazeb však získává nové aspekty tím, že se život folkloru i folklor sám obohacuje o nový rozměr: stává se součástí masového šíření kultury a nestojí v napětovém poli již pouze s literaturou, jak tomu bylo např. v 19. stol. L. s. funguje jako významná a účinná složka masového působení, a to zejm. prostřednictvím masových sdělovacích prostředků a *produkce zboží kulturní spotřeby*. To se zásadním způsobem odráží v jiném než tradičním pojetí reprodukování folklorních projevů, pro které je typické především ústní podání a značně omezený okruh percipientů; je totiž třeba počítat s technickou reprodukcí folkloru pomocí rozhlasového a televizního vysílání a všech druhů nosičů zvuku. Živá l. s. je často nahrazována technizovanou formou reprodukce, která má své důsledky: folklorní projevy se mohou šířit rychle a masově, takže se tím významně omezuje její časový a lokální faktor. Intenzivně se ve zjednodušené (často zkrslující) podobě šíří folklor jiných kultur a národů. Technická fixace folklorních projevů enormně rozšiřuje okruh percipientů. Masové šíření l. s. vyvolává i změny v jazyce: od lokálně nebo regionálně omezeného dialektu, majícího svou typickou gramatickou a slovníkovou stavbu, se přechází do (obecného) spisovného jazyka, syntaktická stavba je zbavována jevů svázaných s mluveným textem a orientuje se podle pravidel spisovné syntaxe. – S prvky tradiční i moderní l. s. se lze setkat téměř všude: doma, ve školních učebnicích, v reklamě, v regionální literatuře, v průvodcích, ilustrovaných časopisech i denním tisku. Výrazně se rozšířil a proměnil repertoár vyprávěcích příležitostí, mění se způsob existence a funkce l. s. Řečeno s R. Schendou, *nikdy se folkloru nedařilo tak dobře jako pod praporem masové kultury*.

Lit.: P. Bogatyrev: *Souvislosti tvorby*. Praha 1971, s. 36–47, 94–97; H. Jason: *Ethnopoetry – Form, Content, Function*. Bonn 1977;

H. Bausinger: *Formen der „Volkspoesie“*. Berlin 1980, 2. vyd.; M. Leščák – O. Sirovátka: *Folklor a folkloristika*. Bratislava 1982; R. Schenda: *Folklore und Massenkultur*. In: Tradition and Modernization. Turku 1992, s. 23–38. [mš]

lidová umělecká výroba, jedna z kategorií výtvarné kultury, organizovaná, popř. institucionalizovaná umělecká výroba navazující na některé životné a životaschopné tradice lidového výtvarného umění i lidových a zlidovělých řemesel. Má za úkol, hlavně po stránce technologické a formální, obsahově a funkčně přehodnocovat užitkové i dekorativní produkty v souladu s jejich aktuálním smyslem a účelem. V moderní době vyhovuje svým zaměřením a svými výsledky více potřebám a vkusu sociálně a vzdělanostně vyšších kategorií, zatímco do lidového prostředí se vrací jen pozvolna a spíš výjimečně. Jako exportní artikl vytváří doma i v zahraničí oficiální, byť zidealizovanou a schematickou představu o charakteru oslabené nebo zaniklé lidové výtvarné tradice. Za nacistické okupace i v období tzv. socialismu měla být l. u. v. jedním z nástrojů kulturní politiky. Realizátory organizovaných snah byla rozmanitá družstva, např. Lipta v Liptále, Chodovia, Moravská ústředna, Slovač, ale především *Ústředí lidové umělecké výroby* (ÚLUV), jehož produkce, formovaná i za spolupráce s profesionálními výtvarníky, představovala v době svého rozkvětu po 2. světové válce vrcholnou fázi vývoje této aktivity. Svědectvím zůstávají časopisy napojené na ÚLUV (*Věci a lidé, Tvar, Umění a řemesla*).

Lit.: F. Přestupný: *Slovácký lidový průmysl*. UpK 1, 1942, č. 1, s. 8–9; F. Váňa: *Radostná budoucnost lidové a umělecké výroby*. Val. 2, 1953, s. 29–33; J. Jančář: *Tradice a současnost lidové výroby v ÚLUV*. Slov. 1962–1963 (1964), s. 114–118; V. Bouček: *K vývoji ideového a výtvarného zaměření lidové umělecké výroby*. UŘ 1965, s. LII–LIII; V. Bouček: *Význam lidové umělecké výroby v naší společnosti*. UŘ 1967, s. 168–174; *Česká lidová umělecká výroba*. Praha 1975; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura lidu. Miniterminologie*. UŘ 1979, č. 2, s. 4–7; J. Jančář: *Lidová umělecká výroba v současnosti*. NA 17, 1980, s. 281–286; J. Jančář: *Lidová výroba a její vývojové proměny*. SN 29, 1981, s. 112–122; A. Lišková: *Lidová umělecká výroba v družstvech*. UŘ 1981, č. 2, s. 6–10; J. Jančář: *Počátky organizované péče o lidovou rukodělnou výrobu*. UŘ 1985, č. 3, s. 12–16; ELKS I, s. 316–317. [rj]

lidová zbožnost, skupinové nebo individuální náboženské chování, způsoby oddání se do Boží vůle a plnění náboženských povinností, laicizující v průběhu histo-

rického vývoje liturgickou a teologickou dogmatiku i církevně náboženskou praxi. L. z. je výrazem snahy o zachování přímé účasti věřícího na komunikaci s posvátnem (v českém prostředí vzýváním a uctíváním jednoho Boha), s cílem zajistit si ochranu, prosperitu a věčný život. Její projevy procházejí napříč konfesním vyznáním víry. Na základě dostupných pramenů lze rozlišit základní podoby l. z., odpovídající duchovnímu klimatu předreformačního, reformačního a protireformačního období. L. z. se vyvíjela jako rozporné soužití kosmologického (přírodně magického) a církevně náboženského systému v procesu christianizace středověké Evropy, který byl provázen transformací vžitých prvků tradiční kultury do nové soustavy víry a hodnot. Ve své vnější podobě se christianizace prosazovala zejm. prováděním rituálů zbožnosti, výchovou k dodržování mravních kritérií a k formování povědomí křesťanské souměřitelnosti. Od 14. stol., kdy došlo k proniknutí církevní správy do všech oblastí lidového života, se christianizace vyznačovala neustálou konfrontací oficiální křesťanské doktríny (s tradičními způsoby náboženského chování) s hluboce zakořeněnými pohanskými představami, kulty a obřady. V lidovém prostředí se zbožnost projevovala hl. návštěvou kostela, prováděním liturgických úkonů a řádným placením všech církevních dávek. Rozpornost představ l. z. a nároků církevního učení na posvátnost prostoru liturgického rituálu dokládají mj. četné záznamy o tom, že venkovské i městské kostely byly do pozdního středověku nejen svatyněmi, ale i veřejným shromaždištěm, místem milostných schůzek, rozpustilých žákovských kratochvílí a podobných atrakcí. L. z. byla synkrezí posvátného a světského vztahu člověka ke světu a k Bohu, do něhož se prolínaly starší předkřesťanské představy (spojené s vírou v nadpřirozené bytosti a se značnou pověřivostí) a křesťanské rituály. Zdrojem poznatků o trvání těchto představ v čase a o mnohaletých vztazích církevně náboženské a přírodně magické zbožnosti, provázené úsilím církve vymýtit pohanská božstva a s nimi spojené svatyně a kulty, jsou postily kazatelů (J. Milíče, J. Husa, P. Chelčického, J. Želivského, J. Rokycany), zprávy misionářů, penitenciály, synodální zákazy, usnesení soudů a další prameny. Mnohé doklady obsahuje např. spis *Knížky šestery o obecných věcech křesťanských* (1376) Tomáše Štítného. L. z. byla zvláštní symbiózou předkřesťanského a křesťanského pojetí člověka a světa, v němž transcendentní síly a bytosti mohly být ovládnuty jak silou starých magických

praktik a obřadů, tak i křesťanskými úkony a symboly. Používaly se vedle sebe v nejrůznějších životních situacích, které se vymykaly schopnostem racionálního poznání nebo v nichž člověk pociťoval svou osudovou bezmocnost: v nemoci a neštěstí, při živelných pohromách, ve snaze zabezpečit úrodu a zdraví lidí i dobytka a také v přelomových okamžicích lidského života, jako bylo narození, dosažení dospělosti, svatba, smrt a pohřeb. Mnohým obřadům, předmětům, symbolům a gestům, převzatým z předkřesťanské rituální soustavy, dala církev nový význam a věnovala je do svého obřadního systému (kult ohně a světla, vody, zeleň, magie slova). Účinek předmětů vyskytujících se v lidovém rituálu posilovala církev posvátnými úkony, kterými vyprošovala boží milost: žehnáním, modlitbou, kropením svěcenou vodou, vykuřováním kadidlem, znamením kříže, svěcenou křídou, obětinami. V l. z. promísené magií se využívalo jak užitek předmětů, legálně či nelegálně posvěcených, které v lidové tradici měly odedávna ochranný a očištný význam (např. česnek, chléb, železo, byliny), tak i devocionálií, relikvií a eucharistických symbolů (zvl. hostií). Manipulaci s těmito předměty církev označovala od středověku jako černou magii a považovala ji za projev hereze. Písemné prameny různé povahy však dosvědčují přežívání rozmanitých kouzel, pověr, čarování, věštev, amuletů a jiných zakázaných praktik hluboko do 18. a místy až do 19. stol. Velmi rozšířeny byly zejm. zaklínací formule, používané v psaných amuletech, při zařikávání nemocí, zapuzování zlých sil a věštění budoucnosti. Jejich sugestivní účinek zvyšovala četná biblická rčení a odvolávání se na sv. Trojici. Mezi lidovými léčiteli, kteří znali mnoho modliteb, zařikání a zaklínadel, vynikali zejm. *bohyně a božci*, podle lidové víry nadaní zvláštními schopnostmi. Charakteristickým rysem l. z. byla smyslovost, naturalismus a předmětnost a z toho vyplývající chápání posvátna především ve spojení s působením materiálních impulzů. Odtud obliba svatých obrázků, sošek, medailonků, křížů a jiných devocionálií. Proti ochrannému kultu světců a relikvií i proti obětinám vystupovalo husitství a následná reformní hnutí v křesťanské církvi, kritizující zejm. formální povrchní projevy víry a laické zbožnosti. – Soužití přírodně magického a církevně náboženského systému je patrné zvl. v členění tradičního řádu lidového života, odrážejícího přírodní rytmus. V něm se agrární čas stal časem liturgickým, k němuž se soustředilo

množství vnějších projevů l. z. Rok členily svátky připomínající události z Kristova života a dny zasvěcené světcům. Čas se vyjadřoval počtem týdnů před svátkem narození Krista a po něm, v lidovém povědomí se však po staletí udržovala představa začátku roku spojeného se zahájením zemědělských prací. Ústředním bodem církevního roku byl Hod Boží velikonoční, připadající na neděli po prvním úplňku po jarní rovnodennosti, na který navazovaly pohyblivé svátky. Po zimním slunovratu následoval Hod Boží vánoční. Oslavy Velikonoc a Vánoc, jejichž základem se stal náboženský cyklus o narození, vzkříšení a zmrtvýchvstání Ježíše Krista, byly významnou příležitostí k projevení zbožnosti. V množství obyčejů, které se k nim vážou, se těsně prolíná křesťanská myšlenka se staršími mýty a kulturními tradicemi, vzniká symbióza posvátného a světského. Křesťanská liturgie však zůstala podstatnou a osobitou složkou obou těchto významných svátků. Průvodním jevem l. z. u katolíků bylo uctívání světců. Jejich svátky v křesťanském kalendáři bývaly v lidové tradici časovou orientací v hospodářském životě, určitým mezníkem, k němuž se pojila řada lidových obyčejů. Svátek patrona, kterému byl zasvěcen kostel, a výročí posvěcení kostela daly vznik systému lidových slavností: poutí a posvěcení (na Moravě hody, ve Slezsku *karmaš*). S mnohými svatými byly spojeny pranostiky, z nichž

některé jsou uváděny již v nejstarších cisi-ojanech. Příznačný byl dvojaký postoj ke křesťanským světcům, vyplývající z dávné představy, že ochranné božstvo může poskytovat pomoc v nouzi, i dopustit neštěstí. Typickým rysem lidového vztahu ke světcům byla utilitárnost. Uctívání byli hlavně ti svatí, které místní tradice považovala za patrony úrody, dobytka, vinařství, hornictví a dalších rolnických či profesních činností, za ochránce před nemocemi a živly. Zvláštní skupinu světců tvořili ochránci států, zemí, měst, obcí či diecézí. K svátkům jednotlivých světců se pojily obyčeje, provázející významné životní a pracovní okamžiky člověka. K posilování zbožnosti a k šíření křesťanského učení mezi laickými vrstvami přispívaly od středověku církevní texty, koncipované jako populární výklad teologických dogmat a poskytující věřícím vzory k následování. Zvláště oblíbená byla exempla, středověká kázání s mravoučným charakterem, náboženské legendy, vyprávění o zázracích, o putování duší záhrobím (*Pavlovo vidění, Jířkovo vidění*), o životě svatých ad. Mnohé z těchto skladeb čerpaly z ústního lidového podání a některé pronikly i do knížek lidového čtení. V období protireformace katolická církev omezovala přístup věřících k biblickým tiskům, tajně uchovávané výtisky *Bible kralické* však zůstávaly základem domácí rodinné zbožnosti českých bratří. Pro nekatolíky představovala bible zdroj meditací a úvah o životě, o hodnotách *pravého* křesťana i návod k posmrtnému spasení. Hledání tzv. pravé víry bylo rozšířeno zejm. mezi písmáky, kteří se v lidovém prostředí těšili velké vážnosti. Zvláštní oporu našla l. z. v duchovní atmosféře barokní doby (náboženské války, nejistota a strádání lidu), která vytvářela prostor k oživení náboženské mystiky, k uplatnění fatalismu a víry v zázraky, v podivná znamení, věšty a podobné nadpřirozené jevy, jak je zachytili ve svých zápisech soudobí kronikáři. Sílící rekatolizační úsilí katolické církve ovlivňovalo světskou lidovou a především kramářskou píseň, lidové divadlo a obřadní kulturu. Narůstal kult zázračných obrazů, soch, vodních pramenů, vznikala rozvětvená síť poutních míst, upevňovaly se barokní náboženské slavnosti, jejichž okázalá podoba přetrvávala i v pozdějších obdobích. K typickým projevům l. z. vytvořeným v této době patří kult sv. Jana Nepomuckého, jehož sochy, stejně tak jako jemu zasvěcené barokní kostely, kaple a boží muka se šířily po krajině č. zemí. Barokní kultura náboženského charakteru ovlivnila (s jistým časovým prodloužením) četné projevy lidového umění výtvarné-

ho, slovesného, hudebního a písňového. Při mnoha obřadních příležitostech během roku byly využity biblické příběhy jako naivní znázornění děje, obdobné starším formám *bible chudých* (zejm. obchůzkové vánoční hry). Zjevná je spojitost koledních her s náboženskými divadelními představeními, prezentovanými jako školské hry nebo jako součást bohoslužeb. Obliba biblických námětů se projevila také v některých selských nebo sousedských hrách 18. a 19. stol., které byly obdobou barokního jezuitského a školského divadla (zejm. biblické předlohy, starozákonní, novozákonní a apokryfní látky). L. z. se odrážela také v lidové písni duchovní, která měla své nosiče v kancionálech a špalíčkových tiscích. – Vnější projevy zbožnosti zcela prostupovaly každodenní i sváteční život městského a venkovského lidu. Patřily k nim kromě pravidelné návštěvy kostela, bohoslužeb a kázání různé církevní slavnosti, procesí a poutě na místa spjatá s kultem Krista, Panny Marie a světců nebo do chrámů se vzácnými ostatky a zázračnými obrazy. Církevní i světská vrchnost dohlížela na řádné svícení nedělí a svátků jako dnů pracovního klidu, spojených se zákazem manuální práce a s povinnou účastí na bohoslužbách. Nedělní a sváteční cesty do kostela se staly přirozenou součástí životního rytmu lidu a byly považovány za základní povinnost každého křesťana. Za dodržování účasti na církevních kázáních všemi členy rodiny (včetně čeledi) zodpovídal v rodině hospodář a v obci rychtář. Ke značné redukci katolických svátků došlo dekretem Josefa II. (1786), který svými dalšími reformami omezil i náboženské poutě a procesí. L. z. se projevovala také při prosazování a podporování tradičních forem pospolitého života v rodině i společenství, při nichž docházelo ke ztotožňování *křesťanského* a *řádného občanského* života. Souhrn základních norem spořádaného života a chování byl obsažen hl. v desateru příkázání. Jejich nedodržení znamenalo vybočení z obecně uznávaného obrazu bohabojného a spravedlivého člověka, který se tak zpronevěřil nejen náboženským zvyklostem, ale i normám pospolitého života. Za jednu z křesťanských povinností bylo považováno poskytnutí almužny a konání dobrých skutků, které se odráželo v lidové tradici při nejrůznějších obřadních příležitostech. Četné morální imperativy, vyjádřené citacemi biblických textů, byly včleňovány do svatebních promluv a návodů, vydávaných od 18. stol. Odrážely církevní učení o poměru muže a ženy v manželství, křesťanské pojetí manželské lásky aj. Ke každodennímu zbožnému rituálu náležela

modlitba, individuální i společná. Věřící se modlili ráno, v poledne a večer, před jídlem a po jídle, před zahájením každé práce a po jejím skončení a na společných bohoslužbách. Modlili se, žehnali a zapalovali hromničky při bouři, krupobití, požáru či povodni, před rozděláním ohně, před pečením chleba atd. V běžné mluvě se často obraceli k Bohu či k Panně Marii, do vůle a prozřetelnosti Boží se odevzdávali v nemoci nebo při umírání, Boha se dovolávali jako svědka pravdy. Církevně náboženské symboly provázely každou práci: bičem lidé přežehnali dobytek před výjezdem na pole, motykou vyznačili kříž do hlíny, do kříže položili poslední hrst obilí při žatvě, podobou kříže označili nožem třikrát kůrku chleba. Žehnal se dobytek při vstupu do chléva, žehnal se narozenému dítěti, ženichovi a nevěstě, umírajícímu i zemřelému, tomu, kdo odcházel na delší cestu z domu apod. Běžnou součástí křesťanského interiéru venkovských i městských domácností byl *svatý kout* nad stolem vyzdobený svatými obrázky, dále posvátné knihy (Postila, Životy svatých, Pláč sv. otců nebo i Bible), růženec a modlitební knihy, kropenka se svčenenou vodou, umístěná u dveří, *boží požehnaní* nade dveřmi aj. Také v moderní době nese laická zbožnost stopy tradičních projevů. Představuje rituální vyjádření určité kvality náboženského přesvědčení a citění.

Lit.: Č. Zíbrt: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní, pokud o nich vypravují písemné památky až po náš věk*. Praha 1889; Č. Zíbrt: *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku*. Praha 1894; Z. Winter: *Život církevní v Čechách I-II*. Praha 1895–96; J. Soukup: *Staročeské výroční obyčeje, slavnosti, pověry, čary a zábavy prostonárodní ve spisech Tomáše ze Štítného*. In: *Výroční zpráva c. k. české realky...* Plzeň 1902, s. 3–18; 1903, s. 3–27; F. Bartoš: *Deset rozprav lidopisných*. Olomouc 1906; K. Procházka: *Lid český s hlediska prostonárodní náboženského*. Praha 1910; L. Niederle: *Život starých Slovanů II/1*. Praha 1916, 2. vyd. 1924; O. J. Jílek-Oberpfalzer: *Jak žili naši otcové. Mezi písmáky pod Krkonošemi*. Vrchlábí 1946; O. Pertold: *Pověra a pověřivost*. Praha 1956; M. J. Pulec: *Homilář opatovický jako pramen národopisného bádání*. ČL 45, 1958, s. 220–249; F. Šmahel: *Silnější než víra: magie, pověry a kouzla husitského věku*. SVPP 30, 1990, s. 31–51; Z. Váňa: *Svět slovan-ských bohů a démonů*. Praha 1990; A. Navrátilová: *Světské a náboženské složky při slavnostních příležitostech rodinného života*. In: *Slavnosti v moderní společnosti*. Strážnice 1991, s. 35–38; H. Koutecká: *Stručný místopis mariánské úcty v Čechách a na Moravě*. Praha 1992; A. Navrátilová: *Reflexe náboženské dimenze lidového*

obřadu v české tradici. In: *Náboženství v českém myšlení*. Brno 1993, s. 143–150; A. Navrátilová: *The Bible in the Family and Public Life of Czech People*. In: *The Bible in Cultural Context*. Brno 1994, s. 219–225; DHK II/1, 1995; *Svěťci v lidové tradici*. Uherské Hradiště 1995. [an]

lidové divadlo, folklorní divadlo, barokní lidové divadlo – divadelní projevy spojené se životem a názory vesnického a městského obyvatelstva; součást folkloru a tradiční lidové kultury. L. d. zahrnuje množství projevů a forem, od jednoduchých obřadních výjevů a dětských her až po dramaticky a divadelně rozvinuté hry se zpěvem, tancem, pantomimickými výstupy, hudbou atd. Základní znaky l. d. jsou: a) spojení s obřadní a zvykoslovnou tradicí; b) divadelní přeměna jako fikce a symbol skutečnosti; c) kontakt herců a diváků jako účastníků hry; d) důsledné používání národního jazyka. – L. d. ve svých počátcích souviselo s obřadní a zvykoslovnou tradicí lokální společnosti, v níž slavnosti výročního zemědělského cyklu, rodová a rodinná obřadnost zaujímalý závažné místo. Ovlivňovaly ho pověrečné představy a praktiky zemědělské společnosti, hodnoty a symboly rodové pospolitosti, zejm. tradice zvykového práva. Obřadní systém s magicko-religiózními funkcemi a divadelními prvky (masky, rekvizity atd.) byl ovlivněn středověkou kulturou gesta a symbolu. Křesťanské liturgické slavnosti vánočního a velikonočního období, které se rozvíjely v náboženské inscenace předváděné kněžími a kleriky, umožňovaly improvizovat okrajové realistické výstupy, pro které byly nové vánoční a velikonoční hry (mysterie) a hry o zázracích (miráky) z kostelů vykazovány. Na veřejných prostranstvích se náboženské divadlo setkávalo s tradicí světského mimetického divadla, jehož nositeli byli potulní kejklíři, hudebníci a zpěváci, ale i profesionální herci, žakéři či jokulátoři. Typická postava šaška-blázna, který vystupoval ve zvláštním oděvu, s kuklou s rolničkami a oslíma ušima, zůstala dokladem kontinuity tradice v l. d. – Jeho dalším zdrojem se i v č. zemích stala středověká žakovská tvorba: průvodové hry o biskupu Mikuláši, předváděné zpočátku v kostelích, hry o napravení hříšnice (*Hra veselé Magdaleny* ze 14. stol.) atd. V období po Karlu IV. se rozvíjela univerzalistická divadelní tvorba středověku rovněž v č. zemích a pro typ divadelní podívané zdomácněl český název *divadlo*. Tak se postupně vytvořily předpoklady pro vývoj l. d. v kultuře české renesance. Veřejné slavnosti a obřady s divadelními prvky, výpravné hry typu *Trage-*

dye o *Turkovi* (1552) a zejm. humanistické školské divadlo přispělo k upevnění i proměně tradice l. d. (např. interludium o nevěrné kupcové, součást biblické hry *Historie duchovní o Samsonovi* (1604); překlad morality *Tragedye neb Hra žebráci* (1619) či masopustní fraška *Sedlský masopust* (1558). Renesanční slavnosti s anticými a mytologickými postavami i motivy, hry měšťských škol a řemeslnických cechů ovlivnily např. obřadní masopustní hry, v nichž se objevila i postava bakusa, známá z pozdějších občůzkových her. Originální českou tvorbu představovaly např. hry Š. Lomnického z Budče (1552–1622), J. Tesáka Mošovského (1547–1617); řádové divadlo jezuitské zahajovalo školská představení, jejichž ohlas se projevil v l. d. barokním. Jeho vývoj v 17. stol. předznamenala divadelní produkce měšťských a vesnických kantorů; např. V. Kocmánka (1607–1679), autora několika interludií a pašijové i vánoční hry *Actus pobožný o narození Syna Božího*. Základnou l. d. zůstávaly hry obřadní a občůzkové, konstituované jako součást výročního zvykoslovného cyklu 17. a 18. stol. Tyto většinou malé improvizované hry s jednoduchou dějovou stavbou a několika dramatickými postavami byly předváděny na základě paměťově tradovaného scénáře. Pouze některé z občůzkových her měly pevně fixovaný text, vyznačovaly se knižními vlivy, veršovanou formou a byly rozvíjeny zpěvními a tanečními, popř. hudebními vložkami; šlo o skladby místních kantorů, které časem zlidověly a sblížily se s inscenacemi obřadních her. Ve 2. polovině 18. stol. pod vlivem se s inscenacemi obřadních her. Ve 2. polovině 18. stol. pod vlivem měnících se podmínek společenského vývoje a nových ideově estetických nároků obecnstva procházelo l. d. procesem přehodnocování a restrukturalizace: jeho výsledkem se stalo tzv. selské či sousedské divadlo, reprezentující tvorbu nových měšťských a vesnických vzdělců, zejm. lidových písmáků obrozenské doby. – L. d., vyvíjející se jako součást folkloru a tradiční lidové kultury, bylo zároveň součástí a prostředkem tradiční folklorní komunikace; její typické znaky ovlivnily také charakter poetiky l. d. Podstatným znakem l. d. se stala variabilita: a) textů, jejichž interpretace spojovala funkci kolektivní paměti a individuálních schopností herců jako nositelů tradice v konkrétním sociokulturním kontextu; b) inscenací, podmíněná tradicí i aktuálními faktory, interpretační situací a sociálním prostředím, určujícími výběr a hierarchizaci osvědčených dramatických a divadelních prvků, postupů a prostřed-

ků, které se mohly měnit od představení k představení. Variační procesy (adaptace a asimilace, redukce atd.) byly také limitovány uvnitř žánru: vyplývaly z rozdílného vztahu k obřadní a zvykoslovné tradici. Např. obřadní hry, umožňující vznik řady variant adaptovaných na konkrétní prostředí, události i osoby, se odlišovaly od některých občůzkových her, které měly díky menšímu podílu kolektivní tvorby omezenější možnosti improvizace; hry sousedského divadla, vzhledem ke konkrétně historické podmíněnosti vzniku a prestižním funkcím této tvorby, byly co do možnosti improvizace odkázány na okrajové výstupy, pantomimické scény, poznámky apod. Charakter divadelní přeměny jako symbolu a fikce skutečnosti v l. d. rovněž odpovídal funkcím a cílům žánru, který po staletí vytvářel systém osobité imaginace, v němž estetická funkce dominovala často nad funkcemi mimoestetickými. Princip divadelní nápodoby a identifikace v l. d., kde dramatické scény a výstupy mnohdy balancovaly na proměnlivé hranici mezi magicko-religiózním úkonem a zábavou, předpokládá synkretičnost inscenačních postupů a prostředků přispívajících k metaforičnosti jevištního děje. Lidová imaginace, která byla základem tradice obřadních her, ovlivnila i charakter některých dramatických textů l. d., které využívalo konfrontace realistických motivů v sousedství iluzivních představ, uplatňovalo naturalistický detail vedle náboženských či alegorických motivů, využívalo principu psychologického času i pomyslného jeviště vedle konkrétních časových a místních narážek, spojovalo tragické prvky s prvky komickými. – Součástí divadelní přeměny jako symbolu a fikce skutečnosti se staly i vnější prostředky divadelního účinku, zejm. kostýmy, masky a rekvizity, s jejich příslušnými funkcemi a symboly (např. symbolika barev). Variabilita a improvizace v l. d., stejně jako charakter divadelní přeměny herců, spolu s konkrétními způsoby nápodoby a identifikace, umožňujícími zachovávat vědomí hranice mezi životem a divadlem, předpokládaly kontakt mezi herci a diváky jako aktivními účastníky hry. Obecenstvo, které bylo schopno opakovaně oceňovat stejné hry vánoční a velikonoční, obřadní i občůzkové, hry o světcích a náboženské morality vedle komických interludií a světských her, kladlo důraz na konkrétní známý zážitek, individuální interpretaci a tradiční estetické hodnoty inscenace a bylo schopno srovnávat. Těžištěm představení v l. d. se stával detail inscenace, schopný upoutat, překvapit, zalíbit se znalcům tradice, přičemž kontakt

s obecenstvem se stával důležitým faktorem úspěšnosti inscenací. Tento kontakt tradičně zajišťovaly komické postavy, např. šašek či blázen, postavy sedláků, židů, čertů atd. a v některých inscenacích postava opovědníka, převzatá z tradice humanistického a barokního divadla školského, která vítala obecenstvo, sdělovala stručný obsah hry a shrnovala mravní naučení z děje, napomínala diváky a děkovala za návštěvu. – L. d. jako součást folklorní kontaktní komunikace dokázalo neobyčejně funkčně využívat charakterizačních možností hovorového jazyka: jazyk divadelních her vycházel z uvolněné syntaxe, jednoduchých vazeb a souřadných souvětí; uplatňovaly se v něm knižní i nářeční obraty, častá opakování a užívání synonym, stejně jako lidová přirovnání, úsloví, dobové zdvořilostní fráze a ustálené formule; ve veršovaných hrách zpravidla osmi- až dvanáctislabičný nepravidelný verš s rýmem sdruženým či střídavým atd. Bohatství jazykových prostředků spolu s epickým charakterem děje, jeho výstavbou a zápletkou a s důrazem na monology dramatických postav přibližovalo tyto hry vypravěčskému stylu lidových epických skladeb, což je zřejmé zejm. u drammat sousedského divadla. K působivosti jazykového projevu v l. d. přispívaly rovněž mimotextové prostředky (barva hlasu, tempo projevu, výslovnost aj.), kterými se vyznačovaly komické postavy, nebo také vystupování hrdinů náboženských i světských her. – L. d., jehož vývojová křivka se koncem 19. stol. uzavřela (nadále přetrvávalo v tradici obřadních a občůzkových her některých regionů díky svým zábavním a hospodářským funkcím), se také pozdě dočkalo odborné pozornosti. První samostatná sbírka divadelních her, připravená J. Fejfalíkem (1833–1862), byla vydána 1864; řadu textů uveřejnil časopis *Český lid* pod Zíbrtovou redakcí. První monografii napsal 1940 P. Bogatyrev (1893–1971). V. t. občůzkové lidové hry, obřadní hry, selské divadlo.

Lit.: J. Fejfalík: *Volksschauspiele aus Mähren*. Olmütz 1864; F. Bartoš: *Lid a národ I-II*. Velké Meziříč 1883–85; F. Menčík: *Prostonárodní hry divadelní I-II*. Holešov 1894–95; Č. Zíbrt: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy*. Praha 1889; Č. Zíbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého I-VIII*. Praha 1909–11; P. Bogatyrev: *Lidové divadlo české a slovenské*. Praha 1940; Z. Kalista: *Selské čili sousedské hry českého baroka*. Praha 1942; J. Kopecký: *České barokní divadlo lidové*. In: Dějiny českého divadla I. Praha 1968, s. 280–331; O. Sirovátko: *Lidové divadlo*. In: ČSV-LK; M. Leščák – O. Sirovátko: *Folklór a folkloristika*. Bratislava 1982.

[ls]

lidové hry viz lidové divadlo, občůzkové lidové hry, obřadní hry, selské divadlo

lidové hudební nástroje, v minulosti často užívané souhrnné pojmenování pro hudební nástroje uplatňující se v tradiční hudbě. Podobně jako je dávno překonáno dělení hudebních nástrojů na hudební a zvukové, resp. oddělování nebo nezařazování tzv. zvukových nástrojů do systematických, je rovněž překonáno oddělování nebo vytváření zvláštní skupiny hudebních nástrojů lidových. Zcela nesprávná (i když velmi podrobná a zřejmě nejrozsáhlejší) je často akceptovaná definice lidového hudebního nástroje od L. Lengy: *Pri definovaní pojmu ľudového hudobného nástroja, tým že zdôrazňujeme jeho pôvod a funkciu, rozlišujeme pojem užší a širší. Za ľudové hudobné nástroje v užšom slova-zmysle považujeme také tónové a zvukové zdroje, ktoré si dedinský ľud samostatne a vlastnoručne zhotovil a za účelom hudobnej interpretácie uchoval v priebehu niekoľkých generácií. K ľudovým hudobným nástrojom v širšom slova-zmysle zaraďujeme okrem uvedených druhov aj nástroje profesionálnej výroby, prispôsobené tradičným ľudovým druhom za účelom hudobnej interpretácie ľudovej hudby.* V Lengovom pokusu o definici lidového hudebního nástroje je především neujasněn pojem *lid*. Autor považuje za lid jen venkovské obyvatelstvo, zatímco lid v malých městech či na předměstích velkých měst nebere v úvahu. Navíc ve svém pokusu o definici pomíjí skutečnost, že co bylo *nelidové* např. v 18. stol., stalo se *lidovým* ve století následujícím. V této souvislosti by mělo být také upřesněno a vysvětleno chápání *průběhu několika generací*. Jinak chápou termín *generace* antropologové, jinak sociologové, jinak historikové umění a jinak etnologové. Naprosto nesprávné je dělení l. h. n. na tónové a zvukové. Z hudební akustiky je známo, že pojem *zvuk* je nadřazen *tónům*, *hlukům* a *šumům*, že tedy Leng ve svém pokusu o definici staví na stejnou úroveň pojmy nesouměřitelné a neslučitelné. Do pojmu l. h. n. zahrnuje i nástroje vyráběné profesionálními nástrojaři a jen poněkud upravené pro provozování lidové hudby. Jenže v č. zemích měly např. v 19. stol. v tradičních lidových nástrojových seskupeních převahu právě instrumenty převážně profesionální výroby. Z uvedeného vyplývá, že vlastně nelze určit přesnou hranici mezi *lidovými* a *nelidovými* nástroji a že je zřejmě správnější namísto termínu l. h. n. hovořit o *nástrojích pro lidovou hudbu* V. t. hudební nástroje, organologie.

Lit.: E. Stockmann: *Die europäischen Volksmusikinstrumente. Möglichkeiten und Probleme ihrer*

Darstellung in einem Handbuch. DJVK 10, 1964, s. 238–253; O. Elschek – E. Stockmann: *Zur Typologie der Volksmusikinstrumente.* Studia instrumentorum musicae popularis 1, 1969, s. 96–105; L. Leng: *Slovenské ľudové hudobné nástroje.* Bratislava 1967, s. 18. [pk]

lidové inscenace, folklorní inscenace – jevištní konkretizace dramatu lidového divadla; dynamická struktura, na jejíž výstavbě se podílejí slovesná, herecká a divadelní akce, hudba, zpěv, tanec, obřadní i výtvarné prvky, přičemž hierarchizace jednotlivých složek se mění v každém představení. Pojem l. i. vznikl ve 2. polovině 19. stol., pův. znamená integrální režijní utváření textu před uvedením na jeviště. V lidovém divadle jsou l. i. podmíněny závazností lokální a regionální tradice, která určuje výběr a hierarchizaci všech zmíněných složek i jejich dynamiku v každém jednotlivém představení. Charakter l. i. lze novodobě stěží rekonstruovat. Podle známých údajů, pocházejících z konce 19. stol., se l. i. vyznačovaly variabilitou a synkretičností použitých prvků, postupů a prostředků. Jejich výběr byl dán sociokulturními funkcemi lidového divadla v tradiční lokální společnosti, závislostí na ideově estetických normách folklorní tradice, na provozních, ekonomických a personálních možnostech a materiálních zdrojích této tvorby. Integrální působení tradice lze předpokládat u některých obřadních a občůzkových her, kde především v rámci kolektivního předvádění známého děje docházelo k průvodovým či stacionárním l. i. nejčastěji. Např. u tradiční inscenace výročních masopustních obřadů a občůzek, kdy se divadelním prostorem stávala veřejná prostranství (náves, náměstí, školní dvůr, hostinec, měšťanská světnice či selské stavení), byl jevištní prostor vymezen kolektivní divadelní akcí účinkujících, herců i diváků. Průvodové inscenace reflektující mj. starobylost obřadních her s původními magickými prvky v tradiční lokální společnosti byly charakteristické pro skupinu dramatu s převládající sociálně integrační funkcí. – Naopak tradice koledních her a občůzek (např. vánoční hry pastýřské, hry tříkrálové, občůzky s Dorotou, Lucí, Řehořem či Blažejem) využívala variability divadelního a jevištního prostoru, vymezeného slovesnou a hereckou akcí, avšak jejich inscenace předpokládaly už zpravidla fixní rozdělení účastníků na herce a diváky. Jevištní prostor v těchto tradičních l. i. byl také zřetelně vyznačen. Kupř. pastýři chodili v kruhu kolem světnice, aby předváděli dalekou cestu do Betléma, údery pastýřskými holemi naznačovaly chůzi a zároveň rozsah jevištního prostoru, přičemž

tři údery někdy oznamovaly zahájení hry, jindy změnu dějiště. K tradičně nezbytnému kontaktu herců s obecníkem l. i. sloužil slovesný projev herců s místními narážkami, přezdívkami, konkretizací děje, ale také herecká a divadelní akce s komickými a parodickými prvky, zejm. v okrajových žánrových výstupech (např. oblíbený výstup s andělem marně budícím pastýře, s komickými čerty odrazujícími pastýře od cesty do Betléma, s karikovanými židovskými učenici, ale i s vojáky a katy v okolí Herodesa). – Prostředky tradičních inscenací byly v lidovém divadle skromné. Převažovalo jednoprostorové divadlo s jednoduchými kostýmy a rekvizitami, jejichž výrazná znaková funkce byla důležitým prvkem lidové divadelní imaginace i konkretizace postav a aktualizace dramatického děje (např. ve vánoční hře z moravských Rosic byl král Herodes oblečen dokonce ve fraku). V tomto pozdním období vývoje v 19. stol. začínaly některé z lidových inscenací využívat jevištních prvků profesionálního divadla, např. tzv. kukátkového divadelního prostoru s papírovým zadním prospektem. Nejvýrazněji byly synkretismem jevištních prvků a možností poznamenány inscenace sousedského divadla, čerpající z vlivů profesionální produkce i tradice humanistického a barokního školského divadla. Počátky sousedského divadla, zejm. světských her, byly skromné. Ve Vysokém n. Jizerou od r. 1798 herci vystupovali v sále městské radnice, kde pův. papírové kulisy byly později malovány na plátně. Využívalo se kukátkové scény s obvyklými typovými dekoracemi, jakkoli potřeby děje vyžadovaly mnohopřeměnové jeviště, které z provozních důvodů nebylo možno zajistit. Reprezentativní inscenace sousedského divadla proto např. v Podkrkonoší používaly tradičních variant řešení jevištního prostoru s možností simultánního předvádění děje: mansionová scéna, známá z humanistického školského divadla, vycházela z principu několika jevišť, tzv. mansionů, spojených předscénou, z nichž jednající osoby vycházely a zase se do nich vracely. Patrová (etážová) scéna, známá z barokního divadla, předpokládala konstrukci zpravidla třípatrového jeviště, se symbolickým, relativně fixním umístěním protagonistů v takto řešeném jevištním prostoru. S použitím mansionové scény byly předváděny 1812–1827 biblické hry F. Vucedálka o Tobiašovi či o Estefe, za pomoci patrového jeviště inscenace biblických her o Davidovi či o Samsonovi, ale i světské hry o kněžně Libuši. Dalším tradičním principem řešení jevištního prostoru byl systém několika samostatných jevišť, instalovaných buď vedle sebe, anebo proti sobě. Byl uplat-

ňován zejm. při l. i. velkých náboženských dramatech, jako byly hry pašijového cyklu. Např. známá hra o umučení Páně ze Železného Brodu byla provozována 1752–1791 na náměstí před radnicí za pomoci dvou pódiových simultánních jevišť. Tzv. Lastibořská hra byla předváděna na louce za vesnicí, kde přírodní terén typu amfiteátru umožňoval vytvořit i perspektivní scénu v podobě mansiónového jeviště a dvou vysunutých bočních jevišť. S funkcí jevištního prostoru v inscenacích sousedského divadla souvisela (vedle iluzivních výtvarných prvků, tzv. zadního prospektu, typové dekorace) i hudba, patřící tradičně k účinným prostředkům jevištní působivosti. Nechyběly ani zvukové a světelné efekty, opona či rampa. Některé l. i. využívaly předscény i tradičního principu tzv. pomyslného jeviště, tedy iluzivního jevištního prostoru, kde se odehrával děj, který nebylo možné nebo nutné předvádět před očima diváků (mořské plavby, bitvy). S představující funkcí l. i. souvisely tradiční prostředky lidové divadelní konvence zajišťující vzájemný kontakt jeviště a hlediště, divadelní monology přednášené komickými postavami a zejm. postavou opovědníka. Zpěv, hudba a tanec byly někdy předváděny postavami, které v dramatickém ději nevystupovaly. Chór se uplatňoval v podobě sborové deklamace či sborového zpěvu účinkujících nebo jiných, zvláště k tomuto účelu vyčleněných herců (ženský sbor ve Vucedálkových l. i.). Uplatňovalo se také obřadné oslovování postav. Tradiční lidová obřadnost a prvky divadelní improvizace herců se rozvíjely zejm. v interludiích a předávkách. V l. i. sousedského divadla, které předpokládalo fixní dělení účastníků na herce a diváky, docházelo často k aktivizaci jejich vzájemného vztahu už před představením. Např. inscenace F. Vucedálka ve Staré Vsi zahajoval průvod herců (tzv. paráda), při němž spolupůsobily slovesný i herecký projev, tj. gestikulace, mimika, pohyb, deklamace, ale také představující a znaková funkce tradičních divadelních kostýmů, masek a rekvizit, kombinace naturalistických a fantastických prvků, symbolika barev, stejně jako prvky dobové herecké konvence, převzaté z profesionálního divadla a sloužící k charakterizaci postav. – Výběr divadelních prostředků a limity jejich uplatnění v l. i. sousedského divadla ovlivňovala rovněž lokální či regionální tradice, která v jednotlivých inscenacích prostřednictvím autoritativní osobnosti plnila funkci režiséra. Vucedálkovy inscenace využívaly stabilního divadelního prostoru, rozděleného na jeviště a hlediště. Také při pašijových inscenacích v Lastiboři byla část divadelního prostoru vyhrazena obecenstvu. – Sousedské divadlo

se v 19. stol. postupně stále více přibližovalo inscenacím profesionálního divadla, zejm. prostřednictvím ochotnického hnutí, loutkářských inscenací a sezonních letních scén typu předměstské arény.

Lit.: F. B. Mikovec: *Stopy selského či sousedského divadla v Čechách*. Lumír 5, 1855 s. 809; J. Feifalik: *Volksschauspiele aus Mähren*. Olmütz 1864; F. Mařatka: *Ochotnické divadlo ve Vysokém nad Jizerou*. In: Památník vysokého Krakonoše. Vysoké n. Jizerou 1886; F. Menšík: *Prostonárodní hry divadelní I-II*. Holešov 1894–95 (úvody); F. Menšík: *Příspěvky k dějinám českého divadla*. Praha 1895; F. Bartoš: *Národní písně moravské v nově nasbírané*. Brno 1901; P. Bogatyrev: *Lidové divadlo české a slovenské*. Praha 1940; F. Sochor: *Ochotnické divadelnictví v Železném Brodě*. In: Památník divadelních ochotníků v Železném Brodě. Železný Brod 1960; J. Kopecký: *České barokní divadlo lidové*. In: Dějiny českého divadla I. Praha 1968, s. 280–331. [ls]

lidové stavitelství, lidová (vesnická) architektura, vesnické stavitelství – souhrn tradičních stavebních projevů lidové proveniencence ve venkovském i maloměstském prostředí, popř. v okrajových čtvrtích města. Jeho vznik a formování ovlivňovalo především přírodní prostředí a kulturní tradice. Charakteristickým znakem l. s. bývá použití místního stavebního materiálu, výstavba v duchu tradice vycházející z představ, zkušeností a potřeb jeho tvůrců i nositelů, a tím obvykle harmonické zapojení do krajiny. L. s. tedy vedle geografického prostředí a obecných civilizačních proudů odráží sociální, ekonomické a etnické poměry místa a jeho obyvatel. V charakteru, ale i ve výzdobě domu se od poslední třetiny 18. stol. stále zřetelněji projevují krajové rozdíly, které vedly k vytváření regionálních dobových forem lidového domu. Na jejich vznik působil i regulativ vesnického kolektivu. – L. s. je termín významově širší než lidová architektura, která je většinou rovněž stavitelstvím bez architektů, ba nezdělaná i bez vyučených mistrů řemesla, avšak vyznačuje se určitými výtvarnými hodnotami, spjatými s místní tradicí, nebo také hodnotami inspirovanými vzory z jiného prostředí, interpretovanými v domácím duchu. Pod pojem vesnická architektura zařazujeme i ty objekty na venkově, na jejichž realizaci se podíleli školení architekti a stavitelé: kostely, kaple, fary, zájezdní hospody, staré pošty, myslivny a panské stavby. Naproti tomu pojem vesnické stavitelství, resp. vesnické stavby zahrnuje všechny stavby na vesnici, tedy i ty, na nichž není patrné výtvarné ztvárnění (především drobné hospodářské stavby, jako seníky, plevníky, přístavky). Navíc je tento termín používán i ve středo-

věké archeologii, kde přívlastek vesnický je výstižnější než lidový. V teoretické rovině je l. s. chápáno jako ukazatel hospodářských poměrů, sociálních vztahů a ekonomických možností v určitém čase, prostoru a společenské vrstvě. – Výzkum l. s. je mezioborový a metodami svých disciplín se na něm podílejí především architekti, etnografové, historici, dějepisci umění a další specialisté. K nejproduktivnějším metodám tohoto výzkumu patří průzkum stavebněhistorický (odvíjení jednotlivých stavebních vrstev k poznání původního domového jádra a jeho struktury v souvislosti sociálně ekonomických a etnokulturních faktorů), národopisný včetně kartografického, uměleckohistorický, archivní, archeologický a sociologický, doplňovaný dalšími moderními metodami a obory, jako např. dendrochronologií (exaktní metoda stanovení stáří zkoumaného dřeva, založená na počítání přírůstků na kmenech stromů a sledování jejich změn v závislosti na změnách klimatu). K dosažení účinného výsledku se badatelské metody vzájemně kombinují, neboť žádná z jednotlivých metod neumožňuje úplné poznání l. s. – Terminologie l. s. je od 80. let 20. stol. ustálená a vcelku shodná s obecně užívaným názvoslovím v architektuře a dějinách umění; některé specifické termíny byly převzaty z nářečí a povýšeny do spisovného jazyka. Navíc byl zpracován česko-německý a německo-český a také česko-anglický a anglicko-český slovník odborných výrazů l. s. – Počátky studia l. s. spadají v Evropě převážně do 2. poloviny 19. stol. V č. zemích se v té době probouzel zájem o lidové stavby hl. mezi výtvarníky, spisovateli, architektky a vlastivědnými pracovníky. První drobné stati zaměřené na české l. s., jemuž již dříve věnovali pozornost např. B. Němcová, J. Mánes, S. Čech a jiní, otiskl J. Koula ve *Zprávách architektů a inženýrů v Království českém v letech 1883 a 1884*. O tři roky později uveřejnil A. Jirásek v 9. ročníku časopisu *Květy* článek *České chalupy a stará stavení městská*, kde poprvé soustavně popsal konstrukci, půdorys a výzdobu dřevěných stavení. Tuto stať doprovázely kresby V. Bartoše a J. Prouska, autora nejen četných dokumentárních a umělecky hodnotných kreseb rázovitých selských stavení v Pojizeří, ale i monografie *Dřevěné stavby starobyle roubené a lidový nábytek v severovýchodních Čechách* (1895). A. Jirásek zpracoval stať o lidových stavbách také pro souborné dílo *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild I* (Wien 1894), která v českém překladu vyšla pod názvem *O českých osadách a dřevěných stavbách* (*Sebrané spisy*, Praha 1896).

Této publikační činnosti předcházela 1880 výzva *Umělecké besedy* k záchraně památek lidového slohu, vypracovaná výtvarným odborem z podnětu profesorů S. Pinkase a J. Kouly a architekta A. Wiehla. Završením společného úsilí bylo vybudování spíše romanticky pojaté *České chalupy* na *Všeobecné zemské jubilejní výstavě* v Praze (1891) a realističtější výstavní vesnice na *Národopisné výstavě československé* v Praze (1895). – Specifický zájem o vesnické, zejm. hospodářské stavby ve snaze o ekonomické pozvednutí venkova měli někteří stavitelé a architekti, např. B. Gruber, který 1869 v německém časopise Spolku architektů a inženýrů v Čechách pojednal o volarském domu z hlediska jeho praktického i historického významu, A. a J. Seydlové, kteří 1878 vydali ve Vídni *Nákresy typických tvarů hospodářských budov malostatkářstva v Čechách*, a R. Kusín s rozsáhlým dílem *Rozpočty staveb pozemních a odhady budov* (1890). – Výstavbě České chalupy a v ještě větší míře vybudování výstavní vesnice na NVČ předcházela výzkum I. s., spojený s fotografickou, kresebnou i technickou dokumentací. Před výstavou i po ní vycházela celá řada regionálních příspěvků o lidových stavbách (T. Nováková, K. V. Adámek, A. Šolta, V. Smutný, F. Velc, E. Fryšová, J. F. Hruška, J. Lolek, V. Houdek, J. Červinka, F. Dobiáš, F. Myslivec aj.) i několik specificky zaměřených příspěvků (V. Hauer, F. Lipka, J. Jebavý nebo Z. Nejedlý, který pojednal o českém domu z hlediska názvosloví). Sebraný materiál k výstavní vesnici byl uveřejněn v reprezentační výstavní publikaci *Národopisná výstava československá v Praze roku 1895*, na níž se podle regionů autorsky podíleli D. S. Jurkovič, J. Válek, L. Niederle, V. Pittnerová, V. Havelková a E. Kovář. B. Dvořák, K. Plischke a E. Sochor zpracovali církevní, provozní a technické stavby. Vedle základních údajů o původu vystavených chalup, selských usedlostí a provozních staveb autoři zpravidla zevrubně popisují i I. s. příslušného okrsku, uvádějí místní názvosloví a věnují pozornost také interiéru domu a způsobu bydlení. V rámci tohoto výzkumu byla poprvé vypracována základní typologie českého domu a došlo k prvnímu zaměření vybraných lidových staveb. K výstavě byl také připraven soubor modelů lidových staveb, který byl později rozšiřován (katalog těchto modelů z muzeí v ČR publikovali Z. Tempír, P. Bureš a L. Procházka, 1994). – Hlavní typy lidové architektury z Čech, Moravy a Slezska stanovili v 90. letech 19. stol. pro účely výstavy E. Kovář a L. Niederle. Ten ve své syntéze *Život starých Slovanů* (1913) zachytil vývojové fáze slovanského domu na

českém území od nejstarších dokladů až do konce raného středověku. Vyšel z archeologického materiálu a jeho výpovědi srovnával s doklady etnografickými, historickými a filologickými. Niederlovo dílo se stalo východiskem také pro národopisné studium I. s. a bylo hlavním zdrojem poznání až do 60. let 20. stol. Výzkum I. s. do té doby totiž nesaahal (až na nepatrné výjimky) hlouběji než do období národního obrození, ale zaměřoval se na 19. a počátek 20. stol. I když badatelé přihlíželi k Niederlovu výkladu vzniku a vývoje slovanského domu v č. zemích, byl opomíjen výzkum vesnického domu v období od vrcholného středověku až téměř do konce 17. stol. – Národopisný výzkum I. s. se dále rozvíjel v meziválečném období. První souhrnnou práci o I. s. v č. zemích, na Slovensku a Podkarpatské Rusi uveřejnil v *Československé vlastivědě* 1936 K. Chotek, který již během 1. světové války (1916) metodicky příkladně zpracoval staré typy valašského domu. K základním dílům tohoto období náleží také kniha reprezentačních fotografií lidových staveb z celého území tehdejšího Československa. Autorem fotografií byl B. Vavroušek a předmluvu napsal historik umění Z. Wirth (Vavrouškovy neúplné popisy podle informací z terénu doplnil počátkem 90. let 20. stol. R. Tykal). Řada statí o I. s. byla publikována v regionálních národopisných monografiích, v *Českém lidu* a v krajinických národopisných a vlastivědných časopisech (J. Brož, J. Duriš Spirhanzl, A. Václavík, A. Žalud aj.). Metodiku terénního národopisného výzkumu a dokumentace lidových staveb vypracovala D. Stránská v *Příručce lidopisného pracovníka* (1936), kde je i přehled starší literatury. Z prací německých badatelů je významné především dílo B. Schiera o domových oblastech a kulturních pohybech ve středovýchodní Evropě (1932), vycházející z etnické teorie o německé kulturní převaze v tomto evropském prostoru. – K dynamickému rozvoji výzkumu a dokumentace I. s. došlo v č. zemích po 2. světové válce. Zasloužila se o to řada badatelů z řad architektů (O. Dostál, A. Kurial, J. Šanda, O. Máčel, J. Vajdiš, J. Kšir, L. Štěpánek), uměleckých historiků (V. Mencl) a národopisců v čele s V. Pražákem. Ten vedle regionálně zaměřených studií o lidové architektuře na Slovensku v široce pojetém historicko-srovnávacím pohledu zpracoval otázku vlivu sociálně hospodářského faktoru na vznik štítu v I. s. (1949), problematiku základních půdorysných typů lidových staveb v Československu (1958), otázku vzniku jizby a síně v československém obydlí (1965) a vývojové epochy a stupně topeňů v českém a slovenském lidovém obydlí

(1966). V. Pražák svým dílem položil pevné základy k syntetickým pracím o I. s. v č. zemích. – V této době poněkud ustupuje zájem o tradiční vesnici a předmětem výzkumu národopisců je také současná družstevní a novoosídlenecská vesnice v Sudetech, dále lokality určené k likvidaci pro důlní a jinou činnost, průmyslové oblasti, ba i město, zvl. jeho dělnické čtvrti (dělnické obydlí). Z nových přehledných příruček je k dispozici drobná publikace J. Šandy *Česká vesnice* (1947) a tradičně pojatá stať E. Baláše *Sídelní formy a bydlení* (ČSV-LK, 1968). – Od konce 60. let 20. stol. výzkum I. s. směřuje jednak k sumarizaci dosažených výsledků (V. Frolec, V. Mencl, J. Vařeka), ježímž završením je Menclova *Lidová architektura v Československu* (1980) a slovníková encyklopedie *Lidová architektura* (1983), jednak se intenzivně rozvíjí analytické studium vycházející ze stavebně-historického průzkumu vybraných objektů (J. Škabrada, P. Dostál, Z. Syrová). Současně vznikají i významné regionální monografie o lidové architektuře (V. Frolec, S. Voděra – J. Škabrada, J. V. Scheybal – J. Scheybalová, L. Štěpánek, L. Štěpán – J. Vařeka) a široce pojeté srovnávací rozpravy o kulturním společenství a diferenciaci v I. s. v Podunají, v Karpatech a ve středovýchodní Evropě (V. Frolec, J. Langer, A. Plessingerová, S. Švecová, J. Vařeka). – Od konce 50. let 20. stol. je také postupně vyplňována půltisíciletá časová cezura vývoje vesnického stavitelství hl. zásluhou středověké archeologie, jejíž katalog sledovaných vesnických sídlišť v Čechách a na Moravě z 10.–15. stol. obsahuje k r. 1990 na 100 lokalit. K poznání stavební kultury středověké vesnice zvláště přispěly archeologické výzkumy zaniklých vsí Svídna (Z. Smetánka), Mstěnice, Pfaffenschlag (V. Nekuda), Bystřec (L. Belcredi) a dalších lokalit. Nové poznatky o obydlí prvních Slovanů, experimentálně prověřované, získala I. Pleinerová v Březně u Loun. Na širokém srovnávacím základě vypracoval P. Vařeka rozsáhlé dílo, podávající tisíciletý vývoj vesnického domu (500–1500) na území Evropy (doktorská dizertace, 1996). Také výzkumy stavebně-historické a etnografické, doplňované studiem historických pramenů, přinesly nové poznatky o vývoji I. s. v Čechách a na Moravě od 14. do 18. stol. (práce J. Škabrady, Z. Smetánky, V. Frolce, T. Edela, J. V. Scheybala, J. Vařeky, J. Langer aj.). Zvláštní pozornost je věnována etnokartografickému zpracování vybraných jevů lidové architektury (stavební materiál a konstrukce, půdorys domu a rolnického dvora, hospodářské stavby ad.) v rámci připravovaného *Etnografického atlasu Čech, Moravy a Slezska*. Jako velmi produktivní

se ukázaly také lexikografické (L. a J. Peřtráňovi) a sémantické (J. Macek) výzkumy středověkého domu. – Studijní fondy k l. s. (fotografie, kresby, plánová dokumentace, modely, dotazníky) jsou uloženy ve *Státním ústavu památkové péče* v Praze i v regionálních památkových ústavech, v řadě muzeí, zvl. v muzeích v přírodě, v národopisných institucích (EÚ, katedry etnologie v Praze a Brně, *Národopisná společnost*), v býv. Státním ústavu pro rekonstrukci památkových měst a objektů, na fakultách architektury v Praze a Brně i jinde. Z těchto fondů je významný tzv. fond ČAVU, který vznikl 1942–1946 pod vedením akademické komise pro vědecký výzkum, zpracování a vydávání památek hmotné i duchovní kultury. Akci realizovali žáci profesorů J. Kouly a J. Sokola z uměleckoprůmyslové školy (V. Hilský, J. Kšíř, H. Uhlíř aj.). Celkem bylo zaměřeno 282 objektů, zachycených na 1 420 listech. Fond je uložen v EÚ AV ČR, kde vedle vlastních výzkumů jsou také deponovány materiály zvl. z tzv. záchranných výzkumů NSČ, řízených do r. 1963 V. Pražákem. Na fakultě architektury ČVUT v Praze vedl výzkumy l. s. O. Dostál (1926–1966) a S. Voděra nar. 1936) a po r. 1989 J. Škabradu a v Brně A. Kurial (1907–1983), z jehož *Archivu lidových staveb na Moravě* vydalo býv. *Krajské středisko státní památkové péče a ochrany přírody* v Brně (od r. 1989 s *Muzejní a vlastivědnou společností*) formou katalogu vybrané zaměřené stavby z okresu Zlín (1978), Brno-město (1979), Brno-venkov (1979), Blansko (1979), Uherské Hradiště (1986) a Vyškov (1989); celá edice má ve 14 dílech obsáhnout výběr dokumentace 560 lidových staveb na Moravě. L. Štěpán vydal dokumentaci l. s. ve stavebních plánech a mapách z východočeských archivů (1990, 1995) a M. Ebel s J. Škabradou publikovali k dějinám lidové architektury ve výběru původní plánovou dokumentaci (1996). Mimo veřejné instituce je uložena dokumentace l. s. Chodska, kterou vypracoval V. Kohout (1904–1980). Obsahuje 100 akvarelů, 50 kreseb a 220 plánů staveb zaměřených autorem. Soupis obrazové dokumentace l. s. v muzeích postupně provádí a publikuje L. Procházka. Významná je také dokumentace l. s. v poloosídlených a opuštěných pohraničních vsích v l. 1950–1951, organizovaná bývalým památkovým úřadem (dnes je uložena ve Státním ústavu památkové péče v Praze). – Výzkum l. s. byl od 60. let 20. stol. realizován také u Čechů žijících ve Slavonii (J. Vařeka, J. V. Scheybal), v rumunském a srbském Banátě (V. Scheufler, J. Vařeka) a v Nebrasce (D. Murphy). Tyto výzkumy přispěly i k rozvoji teorie, ne-

boť přinesly poznatky o vývoji domu jedné etnické skupiny v odlišném geografickém, etnickém a sociálně-ekonomickém prostředí. – Mezinárodní spolupráce ve výzkumu l. s. se rozvíjela ve dvou rovinách: především v subkomisi pro lidové stavitelství, bydlení a sídla československé sekce Mezinárodní komise pro studium lidové kultury v Karpatech a na Balkáně (MKKKB), ze které se 1991 vydělila Komise pro lidové stavitelství při NS, a v celoevropsky orientované organizaci *Arbeitskreis für Hausforschung* (založené 1950), v níž je předmětem výzkumu jak vesnický, tak městský evropský dům a sídlo. – Postupný zánik l. s. je možno sledovat od konce 19. stol. Avšak k nehrubšímu zásahu do sociální a ekonomické struktury vesnice, a tím i do její zástavby došlo v období socializace a združstevnění po r. 1948. I když urbanistické jádro obcí zůstalo více či méně zachováno, přívlastek lidový pro stavby novodobé vesnice už neodpovídá skutečnosti: převládají tam přestavby a novostavby, a pokud se některé domy udržely v původní podobě, změnily z velké části svou funkci: často neslouží k trvalému bydlení, ale k rekreaci. Totéž platí o celých zemědělských usedlostech. Stavební úpravy obvykle nerespektují historické hodnoty stavby. O to důležitější je ochrana ještě dochovaných památek l. s. in situ, ať už jako solitérů, nebo v památkových zónách, či v dlouho připravovaných rezervacích. Nezastupitelnou úlohu mají také muzea lidové architektury. Na pomoc stavebníkům k zabránění škod na stavebním fondu vesnice vyšlo několik příruček. Vždyť lidové stavby jsou jedním z mála pojitků minulých, přítomných i budoucích generací, ovlivňují estetické cítění obyvatel a podílejí se na vytváření jejich hodnotového systému. Jsou neodmyslitelnou a nenahraditelnou součástí kulturní a ekologicky vyvážené krajiny. V. t. ochrana památek lidové architektury.

Lit.: B. Vavroušek – Z. Wirth: *Dědina*. Praha 1925; J. Kramářík: *Z nejstarších návrhů na stavby venkovských budov v Čechách*. ČL 42, 1955, s. 210–216; B. Schier: *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*. Göttingen 1966, 2. vyd.; V. Frolec: *Kulturní společenství a interetnické vztahy v lidovém stavitelství v Podunají*. Praha 1970; R. Jeřábek: *Lidová architektura, nebo lidové stavitelství? Podnět k terminologické diskusi*. In: *Ludové stavitelství v karpatské oblasti*. Bratislava 1974, s. 23–37; J. Škabrada – S. Voděra: *Vesnické stavby a jejich úprava*. Praha 1975; J. Vařeka: *Česko-německý a německo-český slovník lidového stavitelství a bydlení*. Praha 1977; V. Mencl: *Lidová architektura v Československu*. Praha 1980; AH 7, 1982; 12, 1987; LA, 1983; *Husitský Tábor* 10,

1988–91; *Vesnický dům v 16. a 17. století*. Praha 1992; P. Oliver (ed.): *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World I-III*. Cambridge University Press 1997. [jv]

lidovka, hudebně-písňový žánr umělé hudby, který vyrostl z tradice pololidové a kramářské písně a rozvíjel se v průběhu 20. stol. Pojem l. někdy bývá nesprávně ztotožňován s lidovou písní. Nástup l. souvisí s ústupem tradiční lidové písně, s působením F. Kmocha (1848–1912), sokolskými písněmi, operetními a šantánovými melodiemi, doznívající kramářskou kulturu a s ovládnutím značné části venkova dechovými kapelami nebo štrajchem. Z hudebního hlediska jsou pro l. příznačné volnější valčíkové melodie a skladby (písně) pochodového nebo polkového rytmu a tempa. Jednoduchá melodie užívá dlouhé rytmické hodnoty výrazně podpořené tzv. příznávkou doprovodných nástrojů, časté jsou vzestupné i sestupné chromatické postupy a závěr melodie na tónické tercii. Převládají velké dvoudílné formy, třídílné zpravidla obsahují trio v subdominantní tónině. Obvyklé jsou sentimentální lyrické a lyricko-epické texty, křččová vykreslení idylických obrazků vesniček či regionů (Šumava, j. Čechy, Vysočina), kostelíčků, potůčků, říček a řek (Lužnice, Vltava), údolí, staré lípy, odchodů do ciziny, vlasti, háječeků, růžiček v zahrádce, jindy texty směřující k staropražské tematice, zklamání lásce či k odchodu na vojnu. Poetika je bohatá na deminutiva (háječek, vesnička, chaloupečka, kaplička) a konstantní epiteta (malá chaloupka, malá vesnička, malá lavička, láska horoucí, láska nehynoucí, rodná víska). Objevuje se personifikace (křídlovka zpívá), onomatopoeia (cukrů, cukrů). – U zrodu lidovky stáli F. Kmoch a K. Hašler (1879–1941), dále např. J. Vejvoda, K. Vacek, V. Vačkář, K. Valdauf, L. Kubeš, A. Doško. Zatímco autoři tradiční písně se ztotožnili s textovým obsahem písní, autoři l. jsou nad problematikou, kterou v textu prezentují, a vědomě konstruují obrazy blízké vkusu nenáročných konzumentů. Za protektorátu se l. stala projevem určité formy vlastenectví. Po únoru 1948 se objevily snahy naroubovat na lidovkářské melodie texty ze života novodobé vesnice. S tvorbou l. souvisí i aspekty komerční, vznikly různé edice, l. přijala masová média. L. (např. oproti folku) nevalila režimům před listopadem 1989, neboť nepřinášela kritiku poměrů, ale naopak od nich odváděla pozornost. Některá regionální vysílání vyhrazují l. pravidelné vysílací časy. Rozmach zvukových nosičů, možnost privátní tvorby zvukových kazet, CD a rozmach turismu v posledním desetiletí 20. stol.

znamenal nový impuls pro rozvoj l. Na základě své jednoduchosti, podbízivosti a sentimentu bývá l. v nejrůznějších hodnoceních posouvána na okraj hudební kultury, jakkoli si i nadále, zejm. na venkově, udržuje nemalou oblibu.

Lit.: V. Karbusický: *Jak dál s lidovkou*. HR 14, 1961, s. 900–903; V. Karbusický: *Lidovka, dechovka a diskuse kolem nich*. HR 15, 1962, s. 656–657; L. Tyllner: *Dechovka aneb mezi folklorem, tradicí a kýčem*. In: *Lidová kultura v kulturním vývoji České republiky (1918–1998)*. Strážnice 1999, s. 36–44. [lt]

lidový oděv, souborné označení pro oděvní součástky lidové komunity. Vyznačuje se charakteristickými znaky, kterými se liší od historického kostýmu; vzniká a vyvíjí se anonymně, jen zvolna přijímá nové prvky, formuje se na určitém území, v posledních staletích stále jasněji vymezeném. Pojem l. o. se často ztotožňuje s výrazem kroj. Termín l. o. je širší: označuje oděv všech lidových vrstev včetně nezemědělských, ve všech jeho podobách a ve všech fázích vývoje. Je spjat s konkrétním geografickým prostředím, které poskytuje materiál k jeho zhotovení a podmiňuje určitou konstrukci oděvu. S tím někdy souvisí způsob zaměstnání, kterému je oděv uzpůsoben. L. o. v minulosti formovaly historické události, např. kolonizace a války, které spolu s prolínáním sousedních kultur působily na pronikání cizorodých prvků do l. o. konkrétního typu. Na charakteru l. o. jsou znatelné vlivy historického kostýmu, které na něj působily zprostředkovaně přes střední vrstvy s určitým časovým zpožděním. Tvářnost l. o. je dána také jeho výrobou, od domácího zhotovení a přípravy materiálu

až po řemeslnou a tovární výrobu, přičemž zásadní význam měl střih. – L. o. vznikl především jako ochrana před klimatickými vlivy a jako přirozený doplněk pracovního procesu. Některé součásti však sloužily pouze věrským představám, které se realizovaly při obřadech (úvodní plachty). V menší míře byly v l. o. zastoupeny též součástky, které sloužily pouze estetickým cílům (stuhy, kapesníky). Výrazně oděv poznamenaly některé jeho funkce, např. rozlišovací (pohlaví) nebo označující věk (samostatně se tak vyčlenil dětský oděv). S přibývajícím věkem se odkládaly některé oděvní součástky a zaměňovaly za jiné. Oděv označoval stav (čepec u ženy), sociální postavení nositele oděvu (nákladné kabáty a kožichy). Náboženské vyznání se v č. zemích projevuje v l. o. málo. Reprezentační funkci plnil oděv při různých obřadech a slavnostech (hody, posvícení), ale také při církevních svátcích, v 19. a ve 20. stol. při význačných veřejných a politických událostech. Čím byl oděv svátečnější, tím více se na jeho vzhledu podílela estetická složka. L. o. představuje jeden z předních znaků charakteristiky regionu; příslušnost k určitému regionu zavazovala nositele oděvu k setrvání na těch formách a prvcích, které považovali za typické. Společné prvky lidové kultury na širším území daly vzniknout oděvním typům, na užším vymezeném území regionálním typům l. o. s příslušnými variantami. V rámci jednoho regionálního typu se dále oděv členil podle sociálního složení, popř. zaměstnání lidí; zatímco v oděvu prostých lidí lze nalézt více domácích materiálů a často archaičtější formy, v oděvu selských vrstev se vyskytovaly hl. dražší, kupované látky a vývojově pokročilejší součástky. Také oděv některých řemeslníků vybočoval z běžného oblečení (mlynáři) či na sebe upozorňoval jen některými oděvními součástkami. Uvnitř jednoho typu se oděv obměňoval v druzích podle účelu; existoval tak vedle sebe oděv pracovní, polosváteční, sváteční, obřadní, podle ročních období letní a zimní. – Letní oděv se nevyznačoval zvláštními součástkami, brávalo se jen to nejnútnější, mladé ženy dávaly přednost rukávcům s živůtky, u některých typů vyměňovali muži soukenné nohavice za plátěné. Oděv v zimě vyžadoval více péče. Nejjednodušším opatřením proti zimě bylo zmnožení oděvních součástek, např. sukní. Ochranu proti zimě a nepohodě poskytovaly ženám plachty, které se v této funkci nejdéle udržely na Těšínsku, a to do poloviny 20. stol. Ve 2. polovině 19. stol. se na českém venkově rozšířily jako svrchní oděv vlnáky a setrvaly v něm až do konce jeho životnosti. Přirozený zdroj tepla poskytovaly kožešiny, v lidovém prostředí

poměrně snadno dostupné. Ovcí kožešiny využívali k ušití kalhot, podšívali jí kabátky, dlouhé kabáty, hl. sloužily ke zhotovení kožichů a čepic. Na rozdíl od ženského oděvu mužský svrchní šat představoval také soukenný kabát. Boty se v zimě plnily plevami nebo slámou, nohy ovinovaly onucemi. V některých regionech se šily papuče nebo se pletly ze soukenných proužků. Kožešinové a zvl. tkané rukavice plnily současně funkci pracovního oděvu. Součástky zimního oděvu vyjadřovaly majetnost nositelů. Zámožní muži si mohli dovolit místo beranice vydří nebo sobolí čepici a kožichy pošíte sukнем. Ty patřily do šatníku vdaných a ženatých, stávaly se často i bez ohledu na roční období součástí obřadního oděvu (svatba, pohřeb). – Podíl vlastníků na vzniku oděvu se lišil v průběhu jeho vývoje a podle jejich sociálního rozvrstvení. Plátěné součástky šily většinou ženy samy, soukenné svěřovaly místním nebo krajovým krejčím. Stříhově jednoduché kabáty, jako byly huně na Valašsku, si dokázali přes zimu utkat i ušít sami pastevcí. Přednost se dávala materiálům z vlastních zdrojů. V lidovém prostředí se postupně zformovali příslušní řemeslníci (tkalci, barvíři, tiskaři pláten, výrobci kabátů, obuvi, pokrývek hlavy). Většinou respektovali regionálnost l. o., současně však také působili na jeho inovaci. Tento proces lze pozorovat v 19. stol. u součástek l. o. řemeslného původu (obuv, klobouky) nebo tovární výroby (šátky). – Základní barvou oděvních součástek z plátna byla bílá, barvení na modro spadá až do 19. stol. Přírodní sukna z ovcí vlny byla bílá a tmavě hnědá. Barevnost řemeslně vyráběných suken se měnila s dobou; ve 2. polovině 18. stol. se vyskytovalo poměrně často zelené, světle modré, modré a černé sukno. Starší vrstva červených suken je spíše červenofialového odstínu, rumělkově červená sukna se objevují koncem 19. stol. Na barevnost oděvních součástek působila též dobová móda, což je průkazné u obliby bílé barvy v empíru, anticipované příkladem bílých kabátů v rakouské vojenské uniformě od počátku 18. stol. Nezanedbatelné byly věrské představy (zelená a červená jako barva života) přecházející v různé pověry (modrá barva ve svatebním úboru přináší nevěstě neštěstí). – Pro studium l. o. v č. zemích se od středověku využívaly písemné prameny (lze v nich získat důkaz o existenci určité krojové součástky, aniž by byl jasný její vzhled). Kromě zmínek o kroji v literatuře přelomu 18. a 19. stol. jsou poučné popisy krojů spojené se slavnostmi u příležitosti korunovaci a návštěv císařů, např. Františka II. (1792) a Ferdinanda V. (1836). Jsou podpořeny mnoha vyobrazeními z Čech,

v druhém případě též z Moravy. Cenné informace o kroji, popř. charakteristiku obyvatel podle krojů přinášejí různé topografie a vlastivědné práce z konce 18. a z 1. poloviny 19. stol. (J. N. A. Hanke, J. Schwoy, K. J. Jurende, G. Wolny, W. A. Gerle, J. G. Sommer). Zájem o l. o. projevovali také spisovatelé hlásící se k češtví (B. Němcová, K. J. Erben). L. o. se stal důležitým projevem vlasteneckého cítění, jak je patrné ze snah o vytvoření stylizovaného městského oděvu s lidovými prvky. Nadšení a obdiv k lidové kultuře je znát ze skvělých a dokumentárně hodnotných akvarelů J. Mánesa. Osobnosti spojené s událostmi r. 1848 projevovaly své sympatie též k ostatním slovanským krojům, proto se dočkaly výstavy lidových krojů v jiných slovanských zemích a *Slovanská výstava* v Moskvě (1867) patřičného ohlasu. Systematický zájem o lidové umění rozvíjel *Muzejní spolek olomoucký* (1883) se svým *Časopisem muzejního spolku olomouckého* (od r. 1884). J. a V. Havelkovi, stojící v jeho čele, věnovali pozornost především výšivkám, jak ve sběratelském, tak i výstavním ohledu. Jejich úsilí vrcholilo velkou výstavou v Olomouci (1885) a v zastoupení na výstavě výšivek ze všech rakouských zemí ve Vídni (1886). Sběratelská činnost v Čechách našla své zázemí v nově založeném národopisném oddělení *Náprstkova muzea* (1877) a prezentovala se úspěšnými výstavami krojů v Praze (1880, 1882). Od r. 1888 se na této činnosti podílel také *Výbor pro šíření národního vyšívání*. Zatímco představitelé olomoucké družiny hledali spojitosti moravských ornamentů s pravěkými motivy na keramice a bronzových předmětech, vycházejí první díla chápající kroj jako celek a usilující zachytit popisem jeho podobu (F. Bartoš: *Lid a národ I-II*, 1883, 1885; F. Skopalík: *Památky obce Záhlivic*, 1884, 1885; T. Nováková: *Kroj národní a lidové vyšívání na Litomyšlsku*, 1890). K oživení zájmu o lidové kroje přispěly četné krajové výstavy (více než 170), které se konaly koncem 80. a počátkem 90. let 19. stol. Jejich úspěch povzbudil příznivce lidového umění k vytvoření *České chalupy* na *Všeobecné zemské jubilejní výstavě* (1891), na které byly vyloženy také kroje a textilie. Její úspěch podnítil uskutečnění *Národopisné výstavy československé* v Praze (1895), která prezentovala kroje shromážděné z celonárodních sbírek. Pojednání o nich se ve stejnojmenném díle ujali T. Nováková a J. Klvaňa. Exponáty z výstavy se staly základem krajové sbírky nově vzniklého *Národopisného muzea* v Praze (1896). Odborná činnost získala svou základnu na stránkách *Českého lidu* (od 1891), kde především J. Koula a J. Klvaňa usilovali o seriózní zpracování

získaného terénního materiálu. Časopis umožnil mnoha nadšencům zasílat příspěvky o krojích ze svého prostředí, význam měla také recenzní část zprostředkovávající informace o domácích i zahraniční literatuře (hl. Č. Zíbrt). V 90. letech 19. stol. vznikají první větší díla svědčící o dlouhodobé systematické práci: Č. Zíbrtovi a Z. Winterovi se podařilo soustředit množství cenných archivních i ikonografických dokladů k vývoji oděvu, především historického kostýmu, ale též l. o. Ve výkladu o původu některých lidových oděvních součástí došli k zjednodušeným závěrům, pramenícím z menší znalosti terénního materiálu a z jejich převážně kulturně-historického zaměření (Č. Zíbrt: *Dějiny kroje v zemích českých až po války husitské*, 1891–92; Z. Winter: *Dějiny kroje v zemích českých od počátku stol. XV. až po dobu bělohorské bitvy*, 1893). Všeobecný zájem o lidovou kulturu se odrazil v řadě krajových monografií, z nichž zvláště některé představují východisko bádání o regionu (M. Václavek: *Moravské Valašsko*, 1894; J. Vyhlídal: *Naše Slezsko*, 1903; K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*, 1900; E. Fryšová: *Jihočeská Blata*, 1913). Na přelomu 19. a 20. stol. vycházejí četné monografie (mj. též s popisem lidových krojů), jejich odborná hodnota je však různá. Podobně je tomu v edici *Vlastivěda moravská*. V prvních letech 20. stol. i přes nepříznivou společenskou situaci dozrává dílo několika badatelů, kteří se postupně zbavují romantického náhledu na lidové kroje a systematickou prací vytvářejí podmínky pro vědecky formované odvětví národopisu. J. Klvaňa shromažďuje materiál týkající se l. o. z Hané, Valašska a Slovácka,

od 80. let 19. stol. časopisecky publikuje a své dílo dovršuje obsáhlou syntézou poznatků o lidovém kroji na Slovácku (*Moravské Slovensko I*, 1918). Omezuje se v ní pouze na popis krojů a jejich oděvních součástí. Pokud uvádí literární a ikonografické prameny, nevyužívá je k výkladům vývojových otázek. Jeho pokus o vytvoření typologie l. o. na Slovácku (podobně je tomu i na Valašsku) zůstává u schematického řazení podle farností a správních okrsků. Tento pozitivistický přístup byl charakteristický pro celou generaci amatérských i odborných pracovníků konce 19. a 1. poloviny 20. stol. a u mnoha dalších přetrval až do doby po 2. světové válce. Ze svérázového hnutí vyšla též R. Tyršová; svědčí o tom její publikační činnost v populárních časopisech i v katalozích výstav krojů a výšivek v Londýně a v Paříži, přednášková a organizátorská práce a konečně dílo *Svéráz v zemích československých* (s A. Kožmínovou, 1921). Její publikace *Lidový kroj v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* (1916; jsou zastoupeny též kroje slovenské) se vyznačuje soustavností při sledování jednotlivých krojových typů, pozorností věnovanou lidové terminologii i stručným přehledem vývoje zájmu o lidové umění a soupisem pramenů. Pozornost si též zaslouží publikace A. Žaluda *Česká vesnice* (1919) s částí o lidových krojích, která je zdařilou syntézou za využití publikovaných prací. V odborné literatuře této doby docházelo ke dvěma krajnostem: na jedné straně k nekritickému přeceňování českosti a slovenskosti lidových krojů, na druhé straně k paušálnímu označování lidového kroje za nepůvodní a na historických módách závislý produkt (Z. Wirth–L. Lábeč–A. Matějček:

Umění československého lidu, 1928). Tito badatelé označovali některé prokazatelné vlivy historického kostýmu na l. o. za obecný jev, přičemž vycházeli především ze situace v Čechách. První moderně pojatou monografií se statí věnovanou lidovým krojům je *Luhačovské Zálesí* (1930) A. Václavíka. Autor v ní uplatňuje historické hledisko, všímá si střihu oděvních součástí a ukazuje na lidový kroj jako jeden z určujících znaků pro vymezení hranice mezi Slováckem, Valašskem a Hanou. J. F. Svoboda chápe ve svých časopiseckých článcích l. o. jako nedílnou součást lidové kultury, která spolu s ní prochází postupným vývojem a kterou je třeba posuzovat z historického zřetele. Vývojové hledisko v posouzení lidových krojů zastává též K. Chotek v práci *Lidová kultura a kroje v Československu* (1937). Hlavní zásady funkčně strukturální metody vysvětlil P. Bogatyrev ve spisu *Funkcie kroja na Moravskom Slovensku* (1937) na příkladu l. o. Využil k tomu materiál z Klvaňovy kapitoly v *Moravském Slovensku* (1918), aby mohl analyzovat l. o. z hlediska jeho funkcí, které chápe jako výraz snah nositele oděvu. Tato metoda trpěla jednostranností, i když usilovala o odhalení kořenů národopisných jevů. Jeho práci je nutno chápat jako osamocený pokus, její myšlenky nelze v bádání o l. o. pominout. Za 2. světové války se odborná práce utlumila až na výjimky, kdy se podařilo vydat větší práce, např. *Lidové umění na Hané* (1941) s kapitolou o kroji od J. R. Bečáka a J. Zbořila a s přehledem ikonografických dokladů k hanáckému kroji od J. Kühndela. – Vrchol vědeckého působení v oboru lidových krojů představují práce D. Stránské. Znalost terénního materiálu z rozsáhlého území jí umožnila nejen poznatky interpretovat, ale též sledovat vývoj l. o. v širokých souvislostech. Významné jsou zejm. dvě její práce: kapitola o lidových krojích v *Československé vlastivědě* (řada II, Národopis, 1936) a *Čechy*, první svazek zamýšleného souborného díla *Lidové kroje v Československu* (1949). Výkladové části o českých krojích předcházejí úvodní kapitoly, v nichž naznačila vývoj l. o. v č. zemích, základní typy oděvních součástí i vlivy, kterým podléhaly. Předčasná smrt jí zabránila v organizaci příprav ke krojovému atlasu. Hlavním přínosem pro směr bádání o lidových krojích se staly její typologické studie, některé podané v širokém evropském kontextu, které skýtají významné metodologické poučení. Materiálovými články přispěli k obohacení vědomostí o lidových krojích mnozí krajozí badatelé (B. Hoblová, J. Kopáč, F. Kretz, S. Todt, L. Lábek, M. Lábková, V. Bělík). – Ani toto odvětví národopisu nezůstalo v 50. letech 20. stol.

ušetřeno vlivu sovětské etnografie, který trval na pojetí l. o. jako součásti materiální, nanejvýš pak sociální kultury; objekt zkoumání se rozšířil na oděv dělníků a horníků. V československém odborném tisku tyto názory interpretovala S. Kovačevićová (*Teoretické problémy výzkumu a spracovania ľudového odevu*, ČE 1954): doporučovala hodnotit oděv jako jeden ze způsobů výroby materiálních statků a vycházet z ekonomické a sociální základny nositele oděvu i ze samé třídnosti oděvu. To požadovala ve svém instruktážním článku též A. Plessingerová (*Studujeme lidový oděv*. ČL 1955). Proklamativní ráz těchto článků zůstal v odborném tisku bez odezvy. Svou cestou šel A. Václavík, kterému obdivuhodné znalosti terénního materiálu i cit pro pochopení jevů lidové kultury pomohly vytvořit faktograficky i metodologicky cennou studii *Genese obřadních plachet, koutnice a úvodnice* (In: Franku Wollmanovi k sedmdesátinám, 1958). – S generacemi vysokoškolsky vzdělaných etnografů se od 50. let 20. stol. rozvíjí také studium l. o., zkoumají se i oblasti, jejichž kroj již téměř vymizel, popř. nevynikal zvláštní atraktivností (Brněnsko, Horácko). Dalo by se očekávat, že se vytvořily podmínky pro vznik větší syntézy lidových krojů v č. zemích. Nestalo se tak, neberou-li se v úvahu populární, převážně obrazové publikace, pro vědu nepoužitelné (B. Šotková – K. Šmírouš: *Československé lidové kroje v barevné fotografii*, 1956; J. Langhammerová: *České lidové kroje*, 1985). Jen do určité míry tuto úlohu splnila stať o l. o. od H. Hynkové (ČSV-LK, 1968). Obraz l. o. v č. zemích nadále vytvářejí krajozí monografie (*Horácko*, 1966, autor kapitoly o lidovém oděvu V. Frolec; R. Jeřábek (red.): *Proměny jihomoravské vesnice*, 1981, autorka kapitoly o lidovém oděvu A. Jeřábková) a monografie jednotlivých lokalit. Problematice lidových krojů, zvl. českých, se věnuje I. Štěpánová, zhotovování textilu i výzdobným technikám l. o. J. Staňková a J. Langhammerová. L. Petráňová přispěla studii k historii oděvu, M. Moravcová objasněním role národního oděvu v událostech 1848. Na Moravě a ve Slezsku je studium l. o. v jednotlivých regionech spjato se jmény V. Svobodové (Horácko), E. Urbachové (Brněnsko, Valašsko), V. Frolec, L. Tarcalové, J. Pavelčíka, J. Beneše, J. Doštalá (Slovácko), B. Korniové, V. Večerkové a J. Králové (Slezsko). Výraznou badatelkou na Moravě je M. Ludvíková, která mj. systematicky zpracovávala regionální typy kroje na Moravě (Brněnsko, Haná, Slovácko), interpretovala ikonografické doklady z počátku 19. stol. a monograficky pojednala o moravské lidové výšivce. V t. kraj.

Lit.: T. Nováková: *Kroje I. Český*; J. Klvaňa: *Kroj moravský a slezský*. Obě práce in: Národopisná výstava československá v Praze 1895. Praha 1896, s. 151–169, resp. 170–191; J. Horák: *Národopis československý*. In: ČSV-Č, s. 305–472; D. Stránská: *Lidové kroje*. In: ČSV-N, s. 207–248; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; H. Hynková: *Oblečení*. In: ČSV-LK, s. 141–185; I. Štěpánová: *Lidový oděv v Čechách 19. století*. Praha 1984, s. 9–56; M. Moravcová: *Národní oděv roku 1848*. Praha 1986; A. Jeřábková: *Odivání*. In: LKM-VM, s. 116–158; A. Křížová: *Lidový oděv a historický kostým*. NR 11, 2001, s. 5–9. [aj]

lidový styl, pojem označující fiktivní, neprokazatelnou existenci osobitého stylu charakteristického pro výtvarné lidového umění. Byl neopodstatněně a nevhodně zaveden polskými uměleckými teoretiky a národopisci K. Piwockým a J. Grabowským, do české terminologie jej pojal např. J. Vydra; dospěli k názoru, že v lidové výtvarné kultuře lze definovat l. s. Tato idea je přivedla k absurdnímu a nepřijatelnému předpokladu, že lidové je všechno, co je v tzv. lidovém stylu vytvořeno, bez ohledu na to, kdo to vytvořil. L. s. nelze považovat za závazné označení vývojové epochy, jako je tomu zpravidla ve stylovém, akademickém umění.

Lit.: J. Grabowski: *Zagadnienie stylu ludowego*. PSzL 1, 1947, č. 1/2, s. 9–10; 2, 1948, č. 1, s. 3–5, č. 2, s. 3–5, č. 3, s. 3–5, č. 9/10, s. 3–6; K. Piwocki: *Z badań nad powstaniem stylu ludowego*. Przegląd Współczesny 15, 1936, s. 89–96; K. Piwocki: *Styl w sztuce także ludowej*. PSzL 26, 1972, s. 67–68; O. J. Blažiček – K. Kropáček: *Slovník pojmů z dějin umění*. Praha 1991, s. 192–193; NEČVU II, s. 796–797. [rj]

lidový tanec, folklorní (tradiční, etnický) tanec – hudebně pohybový projev lidových vrstev předindustriální a zčásti též industriální společnosti. Patří sem nejen tance selského prostředí, které se staly základním pramenem studia taneční folkloristiky v 19. stol., ale i tance měšťské, cechovní, tance dělnického prostředí apod. Oblast tance selského, aristokratického, popř. měšťanského nebyla od sebe nikdy zcela oddělena a její vzájemné prolínání stojí u zrodu mnoha tanečních forem. L. t. charakterizuje sepejetí s jeho nositelem a z toho vyplývající variační proces a určitá míra improvizace. Jako prvek struktury obřadů, obyčejů a dalších tanečních příležitostí je synkretickým jevem. Je součástí sociokulturního prostředí, jeho interakcí a jakožto nositel znaků a významů se stává prostřed-

kem komunikace. Jeho studiem se zabývá etnochoreologie, která jej sleduje v kulturně historické a antropologické perspektivě, zabývá se jeho komplexní analýzou, která spočívá jak v analýze taneční formy, tak funkce a významu tance v systému. – Studium nejstarších vývojových stadií l. t. lze pro nedostatek pramenného materiálu provádět obtížně, jen vzácně existují doklady o raném období lidové taneční kultury v č. zemích. L. t. nebyl považován za kulturně významný projev a kronikáři, zaměřeni především na mapování historických událostí, mu v období středověku a raného novověku věnovali pozornost jen okrajově. Nejčastější jsou v této souvislosti popisy slavností na oslavu korunovace nebo na uvítání příjezdu panovníka, z nichž vyplývá, že lid tzv. *plesal*. Od 8. stol. se objevují zprávy, podle kterých církve zakazovala tance nad mrtvými nebo svatojánské tance v období letního slunovratu. Ve 13. stol. kronikář P. Žitavský ve *Zbraslavské kronice* rozlišuje, že existuje skočný tanec *tripudium* a vážnější *chorea*. Díky tomu, že se l. t. stal terčem kritiky náboženských mravokárců, zejm. příslušníků jednoty bratrské, kteří horlili proti škodlivosti a hříšnosti tance, existují pramenné záznamy, ve kterých lze sledovat zmínky o tanečním projevu a výskytu některých tanečních typů v období 14.–16. stol. v Čechách. Tato horlení jsou také dokladem velké obliby tance u venkovského lidu, který mu i přes veškeré zákazy holdoval. Cenným pramenem jsou také rýmované skladby, jejichž autoři kritikou selské obhroublosti povyšují sami sebe do urozenějšího stavu, např. traktát *O tanci* (1597) od Šimona Lomnického z Budče (1552–1622), který se snažil v pečlivě roztržiděných kapitolách doložit hříšnost tance a jeho škodlivost pro duši i tělo. Vedle kritických soudů se však objevují v Lomnického textu také konkrétní názvy tanců (*hrách a kroupy*). Podobným způsobem je možné zjistit z *Prostopravdy* Mikuláše Dačického z Heslova (1555–1626), že v 16. stol. existoval tanec *kotek*; *Krmovský městský řád* zakazoval *točivé a honivé* tance. – Obdobím největšího rozkvětu lidové taneční kultury je 17. a 18. stol., kdy v souvislosti s rozvojem barokní instrumentální hudby vzniká většina párových tanců. Iz tohoto období je nedostatek dokladů, které by umožnily důkladnější studium typologie l. t. Významným pramenem jsou často anonymní sborníky užitkové taneční hudby provozované v aristokratickém prostředí. Pod názvy *valachica, kozák, villana hanatica* ad. se v loutnových nebo klávesových tabulaturách skrývají skladby obsahující nejen panské, ale i lidové tance nástrojově

stylizované, hrané k tanci i poslechu. Souhrnným pojmem *hanatica* lze charakterizovat přítomnost prvků hanácké provenience ve šlechtických zábavách. Osvícenské filozofii odpovídal zájem vyšších vrstev o hudebně taneční projevy lidu. Dochovaly se popisy korunovačních slavností Leopolda II. (1791) a Františka I. (1792), kam byli pozváni sedláci z 15 krajů, aby *tam tancovali a veselí byli* a aby předvedli některé své zvyky. Součástí byl svatební průvod, o němž existují ikonografické doklady. Podobnou příležitostí se stala pražská korunovace Ferdinanda V. (1836), ze které se dochoval soupis 23 tanců z litomyšlského panství (sovní tohoto druhu). V období 17.–18. stol. se vytvořil taneční repertoár, zachycený ještě při guberniální sběratelské akci nařízené 1819 vládou rakouské monarchie. Jedná se o první záznamy lidových tanců v č. zemích. Torzovitě zápisy obsahují většinou pouze název tance s doprovodnou písní nebo jen instrumentální melodii a (zcela výjimečně) poznámku týkající se provedení tance. Přestože výsledkem této akce se stal cenný souhrn lidového hudebně tanečního repertoáru, vztah zapisovatelů k tomuto vládnímu nařízení byl velmi vlažný. Skutečný zájem o l. t. se začíná probouzet teprve o něco později v souvislosti s národně emancipačními tendencemi českých obrozenců na počátku 30. let 19. stol. Tyto projevy si získaly pozornost městské vlastenecké společnosti a staly se symboly české svébytnosti. Počátky odborného zájmu o l. t. lze nalézt u vlastenecky smýšlejících literátů, např. J. J. Langera, J. Nerudy, B. Němcové. Sběratelské aktivity reprezentované kolem poloviny 19. stol. v Čechách K. J. Erbenem, V. Krolmusem a na Moravě F. Sušilem vyvrcholily v 80. a 90. letech 19. stol. v období příprav *Národopisné výstavy československé* (1895), která se stala společným impulzem pro zaznamenávání tanečních tradic v českých i moravských oblastech. V tomto období bylo shromážděno největší množství tanečního a hudebního materiálu, který se stal podkladem pro vznik hlavních sbírek lidových písní a tanců. Stěžejní sběratelský zájem o l. t. probíhal v době, kdy v české společnosti převládaly tzv. národní společnosti tance, reprezentované v Čechách od poloviny 30. let 19. stol. zejm. polkou a od r. 1862 taneční suitou Česká beseda. Tyto tance, šířící se ve městě i na venkově, vytlačovaly starší druhy lidových tanců, k nimž ve 2. polovině 19. stol. patří také kolové tance s typizovaným krokem jako obkročák a sousedská; nejednou představovaly souhrnné názvy pro dvoudobé a třídobé tance vůbec. Vedle národních společenských tan-

ců se v české společnosti 19. stol. ujaly ve městech i na venkově pův. lidové tance cizí provenience: Ländler (ländler), Deutsch (tajč), mazur (mazurka), valčík a krakováček. Starší formy l. t. se ze svého původního prostředí vytrácely zejm. se zánikem tradičního způsobu života vesnice. Značný podíl na proměně tradičního tanečního repertoáru měl také příliv dechových hudeb, které se na venkově prosazovaly především vlivem vojenské služby místních muzikantů. Do pozadí ustupovala hudecká i dudácká nástrojová sdružení, popř. doprovodná hra malého cimbalu. S přeměnou kapel se začal měnit i hudební repertoár, který se přizpůsoboval módnějším a nadregionálním vlivům, a svou pozici tak v místních komunitách začal ztrácet i tradiční tanec. Přesto se na Moravě (dále než v Čechách) udržely tradiční formy lidového tance v aktivním repertoáru, a to i po 1. světové válce, která znamenala značný zásah do struktury venkovského života. Meziválečné období se však již také na Moravě vyznačovalo silnou aktivitou tzv. krúžků, jež usilovaly o uchování a šíření zejm. hudebních, tanečních a zvykoslovných lidových tradic. Proměnu tradičního repertoáru uspišilo období po 2. světové válce. Na krúžkařské aktivity navázalo novodobé folklorní hnutí se soubory lidových písní a tanců, které nejen pomohlo zmapovat a zachytit latentní tradiční taneční povědomí, ale v mnoha případech oživilo, rekonstruovalo a někdy i nově vytvořilo taneční formy, jež se tak znovu dostaly do aktivního repertoáru. Lze nalézt ojedinělé pozůstatky kontinuální taneční tradice s novějšími vlivy, na jejichž prosazení se často ve velké míře podílely výrazné osobnosti, aniž by však jejich činnost byla více podchycena. Kapitola tradičního l. t. se s proměnou společnosti částečně uzavřela, z části však pokračuje v jiných podmínkách. Etnochoreologie a taneční antropologie se zabývá nejen všemi formami výskytu l. t., ale i širšími pohybovými aktivitami, které z taneční tradice vycházejí a přejímají principy vzniku a vývoje lidového tance. V centru pozornosti stojí jak jejich výsledná podoba, tak i funkce a osobnost jejich tvůrce a nositele, tanečnicka. – K utřídění tradičního tanečního repertoáru nestačí jednoduchý systém, jeho systematiku je třeba provádět vždy z několika různých aspektů. Taneční projev lze rozdělit do více či méně příbuzných skupin podle společných znaků a fenoménů taneční produkce: podle pohlaví jsou rozlišeny ženské a mužské tance; podle počtu účastníků lze lidové tance dělit na sólové párové, trojicové a skupinové; podle prostorového utváření na kola, řetězové a řadové, párové tance a pak ještě na

točivé na místě a postupové; podle funkčního hlediska se tance člení na obřadové a společensko-zábavní. Z hlediska vazby na hudební doprovod lze rozlišit tance s pevnou, polopevnou či volnou vazbou na hudební doprovod. Nejméně spolehlivé je třídění tanců podle jejich názvů, protože pod jedním názvem je možno nalézt tance odlišné struktury a naopak stejné taneční typy se skrývají pod mnoha rozdílnými názvy tvořenými různým způsobem (podle textového incipitu doprovodné písně, příznačného tanečního či pohybového motivu, provenience). Většina starších typů lidových tanců má název vystihující podstatu tance: také toto kritérium lze použít jako třídící hledisko. Podle podstaty tance je možno rozřadit stěžejní repertoár tradičních tanců klasického období (17.–18. stol.) do několika základních skupin: podle příznačné taneční motiviky (vrták, skočná), podle pohybové plastickeho prvku (rejdivák, rejdivačka), podle obsahové náplně (furiant, minet, tkadlec), podle motivu hry (kaplanka), podle vystižení rytmické struktury (dupák, kalamajka, plácavá), podle proměny metra (mateník). Lit.: J. J. Langer: *České krakováčky*. ČČM 9, 1835, s. 89–91; A. Waldau: *Böhmische Nationaltanzes. Geschichte des böhmischen Nationaltanzes*. Praha 1859–61; J. Neruda: *České národní tance*. Obrazy života 1859, též Praha 1930; Č. Zábrt: *Jak se kdy v Čechách tancovalo*. Praha 1895, 2. vyd. 1960; C. Sachs: *World History of the Dance*. New York 1937; Z. Nejedlý: *Bedřich Smetana IV*. Praha 1951; H. Laudová: *Další pramen ke studiu českých lidových tanců*. ČL 44, 1957 s. 273–274; Z. Jelínková: *Točivé tance*. Gottwaldov 1959; K. Vetterl: *K historii hanáckého tance „cófava“*. ČL 46, 1959, s. 277–286; H. Laudová: *Nevyužitě rukopisné sběratelské záznamy Františka Sušila*. ČL 55, 1968, s. 325–342; H. Laudová: *Lidové slavnosti, jejich formy a funkce v jednotlivých obdobích národního obrození*. Etnografie národního obrození 4. Praha 1978, s. 27–254; D. Stavělová: *Lidové tance v guberniálním sběru z roku 1819*. Praha 1996. [ds + mp]

lidské tělo, lidský organismus ve své fyzické podobě, hmotná podstata člověka. Druhou polaritou je podle většiny náboženských soustav nehmotná, tedy i nesmrtelná duše. Pro vnější utváření, tj. pro *tělesnou schránku*, vytvořily všechny jazyky záhy terminologii, dobře diferencující jednotlivé její části. Označení pro vnitřní části l. t. se dotvářelo z osobních poznatků získaných při lovu a chovu zvířat a při zranění osob. O stáří názvů svědčí i jazykové relikty společné etnikům, která se v pozdější době od sebe velmi vzdálila. Daleko do minulosti sahají

také pokusy o zobrazení l. t. Staročeské zdravotvědy a tělovědy jsou založeny na Aristotelově učení o čtyřech živlech čili elementech, z nichž je složen svět a jež jsou i podstatou člověka a jeho povahových rozdílů (nauka tetrasomiální). První česká tělověda z r. 1574, rukopisné pojednání Matouše Filomatesa Dačického *O vyvýšení a vysokém důstojenství lidského pokolení i o divné fabrice a způsobu spojení a usilování ouduv v těle, z autorův anatomických vybrané*, obsahuje podrobné popisy zevních i vnitřních částí l. t. s přihlédnutím k jejich funkcím i rady k správné životosprávě a stala se základem pro řadu dalších děl, již tištěných. Tiskem zpopularizoval 1598 Daniel Adam z Veleslavína tělovědu obsaženou v *Klaretově slovníku* ze 14. stol., v němž uváděná terminologie zahrnuje i názvy mnohem starší. 1562 byla vydána *Knihla o hádání osudů lidských – Aphorismorum metoposopicorum libellus unus* od lékaře a astronoma T. Hájka z Hájku (1525–1600), v níž autor spojil Aristotelovu nauku o čtyřech živlech s působností planet a hvězd a vykládal lidské osudy z utváření vrásek na čele. Tělovědu i tzv. duševědu zařadil do svých učebních a výchovných spisů i J. A. Komenský. L. t. pitval v Praze poprvé J. Jesenský (1566–1621), jiný profesor lékařství, S. K. Zeidler, sestavil *Anatomický atlas* (1686). Z pozdějších knih, obsahujících hl. názvosloví, byl významný zejm. latinsko-český slovník, tzv. *Nomenclator* (1768) J. K. Rohna a *Slovník česko-německý* (1835–39) J. Jungmanna. – K názvům vnějších i vnitřních částí l. t. patří nejen názory na činnost těla a na zdraví, ale i *fyzioognomika*, nauka o zevním uspořádání l. t. ve vztahu k povaze i ke zdravotnímu stavu jedince, a používání částí l. t. (rukou a nohou i délky a šířky těla) jako základních měr. Bohatě rozvinuty bývají názvy nářeční, hanlivé i souznačné. Vlastní činnost l. t., rady k zachování zdraví i diagnózu a prognózu některých onemocnění vystihuje mnoho lidových rčení, úsloví, přísloví, pořekadel a hádanek. – Z názvosloví vnějších částí l. t. je třeba jmenovat postavu jako celek (*vzrůst, údělek, hódělek*) a vzezření osoby: *Nepodobná hvězda hvězdě a člověk člověku*. O hrbáci se říkává, že *nosí s sebou nůši, pokladnu, kasu*, že má *zapakovaný křídlo*. Mrzák, skrček je lašsky hanl. nazýván *železná kráva*. Tělo, *tílko* je opakem nesmrtelné duše, která se projevuje duchem. Hlavní známkou života je podle lidové představy dech. L. t. zahrnuje i kůži, svalstvo, tukovou tkáň a kosti: *Je při těle; nechtěl by být v jeho kůži; kůže líná; složil své kosti*. Trup, *dřík*, stč. *špalek* je tělo buď jen shora k pasu, nebo až k slabinám (*slabiznám*): *Chytil*

ho v upoly (Valašsko). – Hruď se nazývala prsa, *předplecí*, stč. *korba*, prsy ženy *ňadra*, stč. *cecky*, hanl. *kozy, cicky*; místo mezi prsy *zánadří*. Břicho se zvalo *břich, břuch* (Valašsko), *břoch* (Haná), stč. *teřich*, hanl. *panděro, bachor, cícha, sádelník, buben, kammovec*; nadmuté břicho *nácek, pútník, bandoch, bandor, sajdák*, gágor, *gágorisko* (Valašsko); u dětí *bříško, brúško, bříšek, bříšec, brúša* (Valašsko), *putárek* (Rychnovsko); horní část nadbříšek, *nadbříšit*; dolní část podbříšek, *bříšima*. Těhotná žena má tzv. vršek: *Vršek se ztratil, přicházejí krajané*. Jiný název pro břicho je život: *Bolelo ho v životě*. Někdy znamená totiž co žaludek: *Syté břicho k učení nepovolné*. Ve vztahu k smyslovým orgánům se říká: *Větší oko než břicho; uřež ucha, nastav břucha*; posměšně: *Není ho než břicho*. Bok je *búček, boček*. L. t. má vůbec lid. jen boky, nikoli strany: *bokovitý člověk*. – Tříslu se říká *pach, dolíček* (lašsky). – Pyj, mužské přirození, úd zní nář. např. *cip, chuj* (lašsky), stč. *konček, plodník, hanba mužská, mužský stroj, žila, kořen, tajnosti, ráže, pátý palec, pan bratr (tovaryš), prut Adamův*; hanl. *pták, ocas, brko, pindour, čurák*; v dětské mluvě *bimbásek, pimpásek, pindík, pindourek, dimdourek, frantík, cipísek*; šourek je *pytel, pytlík, kytka, moudní měšec*, stč. *jádrovník*; varlata jsou *koule, kulky, vejce, fajfky*, stč. *nároky*. Hrma, ženské přirození, ženský rodící úd je stč. *kép, vateň*, hanl. *píča, kunda* (z lat. *cun-nis*), *krám, bzunda, pizda, pyksla, škatule*, stč. hanl. *kapsa*; dětsky *sametka, čurýnka, prcina, prcinka, chlácholinka* (stř. Čechy), *mindá* (Morava). – Tělo vzadu jsou záda, *hřbet, řibet, plece*; horní část *týl, týlo*, stč. *chřbet, chribet*. Bedra (ledví, kříž) jsou ve stč. i sídlem emoci: *Žal svých beder...* – Řit je *zadnice* (Čechy), *řit* (Morava), *sedadlo*; hanl. *prdel, panímanda*. – Hlava, zv. nář. *myslivna, kebeňa, čepaňa*, hanl. *makovice, kedluben, kotrba, palice, kebulé*, značí jako vedoucí orgán života v přeneseném smyslu také vedoucí postavení (hlava církve, státu); velká hlava znamená široký rozhled, moudrost, malá zlobivého a závistivého člověka. – Obličej, hanl. *kukuč, cifrplát*, někdy v podobě *tvář* znamená i zvíře (*němá tvář*); říká se *tvář je zrcadlem duše*, ale také *tvářka lhářka*. Tvář bez mimiky (*plechová, kamenná tvář*) představuje neústupnost, odhodlanost i potměšilost. Obtulostý obličej prý vyjadřuje upřímnost, rozumnost, avšak i vrtkavost v lásce. Tváře či líce vyjadřují zdraví nebo chorobu: *Červená tvář, zdraví zář*. Bledá tvář zvěstuje nemoc, za nejlepší je pokládána bílá tvář s růžovým zbarvením lící: *Má růžičky na tvářích*. Tmavá (snědá) tvář označuje cizince a spojuje se s rasovými

předsudky, říká se však také: *I černá slepice bílé vejce snese!* Studem nebo zlostí tvář někdy bledne, jindy naopak zčervená, vztekem zrudne: *Jako by ho horkou vodou polil; zrudnul jako krocán.* – Čelo (čílko, čélko, čalo) je z hlediska fyziognomiky podrobně popsáno u T. Hájka z Hájku a u J. A. Komenského: *Čelo úzké sviňské jest, vysedlé oslouské, široké dobré povahy, zvraskalé starostlivého, nabíravé hněvivého, vyvráštěné a vypuklé nestydatého ukazuje.* Užívá se ho v přeneseném smyslu (*člověk protřelého čela; čelem zdi neprorazíš; být v čele*), má význam při věštbě: kterému z novomanželů se o svatbě leskne čelo, ten dříve zemře. – Vlasy mají řadu nářečních pojmenování: hanl. *frňousy, kúdel* (Slezsko), *chlupy, pačesy, škutiny*; na skráních přičísnuté vlasy jsou *šístky*; delší vlasy nad čelem *kštice, hříva, říva* (Valašsko), *huně, huňky* (Turnovsko), *křece* (Haná); zapletené *vrkoč, cop, copánek, culík, rulík, lelík* (Brněnsko), *pleteneč, zapleták, svimulík* (Hořicko), *faralík* (Rychnovsko), *mrdúc* (Lanžhotsko), *ocásek* (Laško), *chvost* (St. Hrozenkov); přičísnuté s pěšinkou uprostřed *lišťvice* apod. Obočí (*brvy, obrvy*) a řasy (*pavučí*) mají rozsáhlou fyziognomiku podle klenutí obočí, délky řas, otoků víček a šíře oční štěrbin. – Širokou škálu názvů a významů představují oči, zv. *očka, očiska, voka, okadla, kukadla, hále* (lašsky), *zgałe* (Haná), *džgále* (Brněnsko), stč. *zraky*, hanl. *kukačky, hledadla, výdunky, blisky, bleskáče* (Morava), *čiháky* (Slezsko): *Chránit si něco jako oko v hlavě; mít štěstí na očích; jako by mu z oka vypadl; být někomu trnem v oku.* Podobně jako pokývnutím hlavy se vyjadřuje souhlas i mrknutím. Oko je také hlavním zdrojem zlého vlivu na druhou osobu, zvíře nebo věc (uhranutí). Je nástrojem věšteckých pověr (*svrbí-li někomu pravé oko, bude něco rád vidět*), podle pořekadla, že *oko je do duše okno*, vyjadřuje i různé duševní stavy (*překvapené, udivené, zamilované, ustrašené, zuřivé, lítostivé, tázavé, šibalské, ustrnulé, vytřeštěné oko*). Upřené oko hrozí uhranutím nebo je hlavním činitelem *hypnózy*. Oko prozrazuje některá onemocnění, např. žloutenku, ledvinové a srdeční poruchy (otoky víček) i smrt (*oči v sloup*). – Nosu se říká *nosík, nosek, nosíček*, hanl. *klofáč, klafák, klafrštajn, šňupák, ňufák, ňurák* (Valašsko), *čumák, čmuchadlo, frňák, fuňák, křapáč, pršák, rafák, raťafák, rypák, rypec, okurec.* *Mít dobrý nos* značí prozíravost; *nos se špičatí*: přichází smrt. Časté jsou příměry: *nos jako sluka* (straka, orel), *jako okurka, jako když do něj prší* (pršák). *Tenký nos* je výrazem právního citu, při opovržení se *ohrmuje nos*. – Vousy se nazývají *fousy, fousky, balúsy* (Valašsko), hanl. *brk, brček*

(*srazil mu brky*, tj. pokořil ho); první vousy jsou *chmýří, pýří, pápří, mech*. Vous na bradě se zve *brada, plnovous*; na horním rtu *kníry, valousy, balousy, krňousy, kňousy*; na líci *rousy, licousy, favoričky* (Slezsko); na okraji brady *bradka, nábradek, kozí brada, kozinky*. Řídké vousy značí muže zženštilého, věrolomného či vypočítavého, žena s vousy je prchlivá, popudlivá, žárlivá a ráda poroučí. – Na bradě může být důlek, *dolinka* a pod bradou *podbradek, lalok*. Kdo má důlek na bradě, je *šelma*; krátká a kulatá brada značí dobromyslnost. – Pro ústa a jejich přenesené významy je mnoho označení: *ústka, ústečka, hubinka, hubička, huběnka, hubice*, stč. *boska*, hanl. *huba, drška, tlama, gamba* (Morava), *symba* (Laško); dětsky *pusa, pusinka, pucka, pucinka* (Ostravsko), *hubča* (Valašsko); žvanivá ústa jsou *vyřídilka, výřek, treperenda, repetilka, klapačka, klepárna*; zlá ústa *klapajzna, paštěka, drška, čuba* (Valašsko), *čuňa* (Morava), *čubaňa, kušna, palepa* (Slezsko); vykrmená *papula, papárna, chlebárna*; mlsná *mlspunda* (Morava). Přeneseně znamenají polibek (*hubička, hubinka, huběnka, pusa, pusinka*), pomlouvače (*psí huba*), prostorekého člověka (*drška nevymáchaná*). Jako představitel řeči nebo osobnosti mohou být ústa pravdomluvná, výmluvná či nemluvná, povídatá, upovídáná, *ukecaná, hubatá*, pomlouvačná, žvanivá, vychloubačná, *vychloubavá, chlubitá, lstivá, lživá, prolhaná, hrdá a pyšná*. Jsou součástí rčení a pořekadel: *Špatné jídlo v ústech roste; ne to břich, co jde do úst, ale to, co z úst vychází.* Veliká ústa značí velkého jedlíka. *Hubatí, že obežralí jsou, smýšlí se* (J. A. Komenský). Prst

přiložený na ústa je výzvou k mlčení. – Rty (*pysky, varygy*, stč. *rtové*) mohou prozradit stav mysli: *svěšené a pokleslé koutky rtů* značí žal nebo zlost, *sevřeně nebo zaťaté rty* hněv či bolest, široce rozevřené (*od ucha k uchu*) veselost, radost; kouše se do nich ten, kdo je v nesnázích apod. – Uši jsou *ouška, úška, ušenka, slechy, šmýry* (Slovácko), boltec je *muňka* (Valašsko), stč. *křídlo, svrček ucha*, *lalůček lalík, lalíček, laloch, lalošek, laloušek, klepavec*, stč. *spodní ouško*; kozlík (uzel) přední a zadní (*tragus a antitragus*). Ucho jako orgán sluchu prozrazuje také vlastnosti či stav: *Moudré ucho neposlouchá, co hloupá huba povídá; má tenké uši; mám toho až po uši* (po krk); *má za ušima*; zastupuje samozřejmě sluch: *Hudba se dobře nese k uchu.* Ve zvykosloví se při prvním požití jídla na jaře zatáhne za ušní lalůček se slovy *zdráv jedl*, při novém oděvu *zdráv roztrhal*. Taháním (*krákáním*) za ucho se trestají neposlušné děti. V mimickém projevu znamená přiložení obou rukou na uši *neslyším*. – Horní končetina, paže, ruka je stč. *paždie*, hanl. *klepeta, pařáty*, dětsky *packa, pacinka, pacička*; její část rameno, *křídlo*, stč. *rámě*; dále loket, pěst, hrst, dlaň. Palec je hanl. *ušívák, ušivavec* (Morava); ukazovák je *ukazatel, lízák, lízáček* (Laško), *slepičák, vlezanec* (ohledávají se jím slepice), stč. *přední prst*; prostředník *prostředec*, stč. *veliký prst*; prsteník *prst prstenný* (*prstenový, srdečný, mezní*), *mezenec, zlatec, slaviček* (Chodsko), stč. *zlatý prst*, dětsky *miliček*; malík *malíček, lichník, ušník, ušinec* (vytírává se jím ušní maz), stč. *lichý* či *nejmenší prst*. Část od zápěstí až ke konci prstů je ruka: pravá ruka je *pravice, pravačka*, levá ruka *levice, levačka, kršnice, krška, kršňačka* (Čechy), *kelka* (Bydžovsko), *galbaňa, galvaňa, krchaňa* (Morava), *mandáčka, levajka* (Slezsko), stč. *krchá ruka*, hanl. např. *hňápy, gramle* (Morava), *grace, kňáry* (Valašsko), *gláně* (Haná), *chňáry* (Čechy). Velké ruce se nazývají *ručiska, pracky, paprče, lestvice, rapatáky* (Haná). *Napodobit ruku* znamená napodobit písmo; *ruka Boží ho zasáhla*: mrtvice; *jde mu na ruku*: pomáhá mu; *je s hanbou jedna ruka*; *je s někým jedna ruka*: spojení s něčím či s někým; *rukou společnou a nerozdílnou*: dohromady; naopak *neví levice, co dělá pravice*: každý jinak; *aby ti ruka upadla!* Fyziognomika je rozsáhlejší než u obličejů: ruka měkká, citlivá, teplá a vlhká prozrazuje zdraví a mládí, ruka suchá, hubená a studená nemoc, necitelnost i neplodnost, upracovaná pevnost, ale i těžkopádnost, hrubost. *Studené ruce, upřímné srdce* (povahu prozrazuje i tvar prstů či délka rukou), ruka je prostředkem neverbální komunikace (pantomimické divadlo,

posuňková řeč pro neslyšící, rituální gesta). Podání ruky prokazuje vztah mezi lidmi, líbání rukou úctu. Gesto rukou se uplatňuje v lidovém léčení, v lékařství k navozování hypnotických stavů a v praktikách založených na tzv. předávání energie. Starobabylonské a staroegyptské civilizace vytvořily složitý systém věštb z rýh na dlani, který se stal základem *chiromantie*. – Dolní končetina, noha je stč. *končina*, hanl. *hnáty*, *hučky*, *hyždály*, *hynštály*, *hňápy*, *tlapy*, *spáry*, *cápy*, *řapy*, *tampadla*, *klače*, *hyže* (valašsky), *krosny*, *pacule*, *klopety* (lašsky), dlouhé nohy *jedenáctky*, *pedály*, *zdrapáky*, *špády*, *kyty*, *koty*, *čahóny* (Haná), tenké nohy *hůly*, *píšťaly*, *vařečky*, křivé nohy *kudrnaté*, *do o*, *jako turecká šavle*, *turecké*; *těžké nohy* má člověk opilý. Tenké nohy značí schopnost a bystrost, dlouhé stálý charakter, ale i neohrabanost. Dívka s dlouhýma nohama se těžko vdává, *má vysoké chcaní* (Kouřimsko). Na přelomu 20. a 21. stol. jsou naproti tomu dlouhé nohy oceňovány jako přednost. Noha se člení na hýždě (*hyže*), stehno, koleno (přeneseně ve významu pokolení), *kolínko*, *kolino*, bérec, stč. *hnát*, vpředu holeň, vzadu lýtko (*ikro*), dále kotník (*kútek*, *kulík*, *kostka*, stč. *koten*, *kútek*), nárt (*nárut*, *nártí*, *hřeben*, stč. *svrček nohy*), chodidlo (*šlapka*), pata (*piata*) a prsty; nehet na palci se někdy nazývá řepka nebo čečulka: *Skopl řepku* či *srazil čečulku* (záp. Morava). Pata a noha se často užívá ve významu přeneseném: *Od hlavy až k patě*; *je mu stále v patách*; *nemá to hlavu ani patu*; *zaplatil patama* (tj. nic); *chodí na posledních nohou* (brzy zemře); *postavil ho na nohy* (pomohl mu, uzdravil ho). Vstávat nebo vykročit pravou nohou přinese úspěch, srbí-li děvče chodidlo, bude o muzice hodně tančit. Pokožka, kůže se zve *kůžka*, *kožička*, *skůra*, *skora* (Slezsko), stč. *plet*, *plť*, hanl. *kožísko*. Přeneseně se říká: *Není ve své kůži* (není mu dobře); *pili na cizí kůži* (na cizí účet); *líná kůže* (lenoch); *veselá kůže* (čtverák); *zlá kůže* (nevěstka); *pod kožú* (Morava) se směje potutelný člověk. – Patrně již od nejstarších dob bylo l. t. vhodným měřítkem délkových i objemových hodnot. Délka byla měřena výškou vzrostlého muže (počítalo se *na jednoho muže*, *na dva* atd.). Tzv. střela byla vzdálenost od konce prstů do středu prsou. Šíře (délka vůbec) se stále měří rozpětím upažených paží. Již starověcí Sumerové znali pojem lokte a palce, také nejstarší decimální soustava vznikla podle 10 prstů. K dalším mírám patří píd (malá a velká), stopa (střevíc), krok, pěst, obvod hlavy měřený ve středu čela. Míry objemové jsou hrst čili *přebršle*, *přehoušlí*, *prahoušel* (j. Čechy), dále *štipec*, *štipka*, *špetka*. Znalost vnitřních částí l. t. byla

spojena se znalostí jejich funkcí a patří již do oblasti nemocí.

Lit.: Č. Zíbrt: *Staročeská tělověda a zdravotvěda*. Praha 1924; J. Matiegka: *Lidové léčení*. In: ČSV-N; J. Čižmár: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946; J. Zaorálek: *Lidová rčení*. Praha 1947; V. Vávra: *Mluvíme beze slov*. Praha 1990. [jjn]

liják viz bouře, déšť

Linhart, vl. Leonard z Limoges (zemř. asi 559), poustevník, vyznavač víry a světec (6. 11.). L. je patron sedláků, dobytka, stájových čeledínů, vozků, zámečnicků, zajatců a vězňů, ochránce při porodu, proti různým onemocněním (bolestem hlavy či duševním chorobám) a jeden ze Čtrnácti sv. pomocníků. Kult L. se rozšířil z Francie a největšího významu nabyl v Bavorsku, kam zasáhl prostřednictvím cisterciáckého řádu patrně ve 12. stol. Široký okruh ochranného působení světce se projevuje mj. v oblasti votivního zvykosloví. Lidé mu obětovali při různých příležitostech především votivní dary zhotovené ze železa. K nejstarším patronacím, uplatňujícím se ještě ve středověkém údobí rozvoje světcovy kultu, patří jeho ochranná moc nad zajatci a uvězněnými, s níž bylo spjato obětování železných pout, zámků na ruce i nohy, jejich nápodob z dřeva a vosku, železných figurek vězňů apod. V prostředí předreformačních Čech tyto obětiny dokládají především archeologické nálezy (kolekce obětín z Linhartova kostela v Mušově, jednotlivé figurky z Olomouce, Sezimova Ústí). Stejně votivní dary symbolizovaly i prosby

o pomoc či díkuvzdání za uzdravení nemocných, kteří se prohlašovali za *zajatce* L. a jako symbol tohoto zaslíbení nosili na těle po určitou dobu pouta, řetězy či železné prsteny. Nejvýznamnější z mladších světcových patronací, rozšířenou (přes první zmínky v 15. stol.) zejm. od 17. stol., představuje ochranný vliv nad dobytkem. Je patrně lidového původu; při zrodu v obecném povědomí měl asi rozhodující podíl osobní atribut světce, řetěz, který pův. symbolizoval vztah L. k uvězněným. Na území č. zemí byl L. jako patron dobytka uctíván v záp. a j. Čechách. Od počátku 16. stol. je doloženo obětování železných či voskových figurek zvířat, podkov, dobytčích řetězů i peněžních obnosů za nalezení ztraceného a uzdravení nemocného dobytka či z preventivních důvodů. Kostely sv. L. často vlastnily zásoby železných zvířecích figurek, které byly uloženy v sakristii pro každoroční poutní oslavy či pro případ individuální ofěry jednotlivců v průběhu roku: věřící si za určitý obnos *vypůjčili* obětinu a položili ji na oltář (v Čechách v Uhlišti u Nýrska či v Dolní Vltavici). Ve starší literatuře převládal názor, který pův. zastával i Č. Zíbrt, že tyto železné figurky nejsou votivními předměty, ale symboly věčných závazků: kostelního (zádušního) dobytka. U peněžních obnosů za zdraví dobytka zajišťovalo těsnější spojení mince s tělem zvířete její přitlačení na srst (Uhliště u Nýrska). Oslavy svátku sv. L. byly spojeny s poutními slavnostmi v kostelech zasvěcených světci (Nová Ves na Tachovsku). Zvláštní součástí kultu byly od doby baroka svatolinhartské jízdy, rozšířené

především na území Bavorska a v přilehlých částech Rakouska. Jejich základním prvkem je zvykové, zpravidla trojí objížďení kostelů sv. L. jednotlivci (vlastníky koní, čeledíny) i skupinami lidí na vozech. Na tyto objížďky navazovalo i církevní požehnání koní a přibíjení ztracených podkov jako zvláštního druhu obětí na dveře chrámů (o Velikonocích v Uhlišti). L., Leonard nebo další odvozené varianty se v č. zemích užívají již jen jako rodová jména. Ve zlidovělém umění se L. objevuje ponejvíce v kněžském oděvu s mitrou v malbě na skle na přelomu 18. a 19. stol. a ve volné plastice.

Lit.: R. Andree: *Votive und Weihgaben des katholischen Volkes in Süddeutschland*. Braunschweig 1904; J. Blau: *Die eiserne Opfertiere von Kohlheim*. ZÖV 1904, s. 129–140; V. Fabian: *Železná zvířátka obětní v Muzeu král. Českého*. ČL 14, 1905, s. 42–43; H. Fielhauer: *Umritte*. In: *Österreichischer Volkskundeatlas; Kommentar*. 2. Lieferung. Wien 1965; J. Dünninger: *Die Legende des heiligen Leonhard im Prosapassional*. In: *Dona Ethnologica*. München 1973, s. 233–240; H. Sachs – E. Badstübner – H. Neumann: *Christliche Ikonographie in Stichworten*. Leipzig 1980, s. 239–240; SNSVU, s. 248; V. Schaubler – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 571–573; J. Unger: *Středověké votivní předměty z Mušova*. Mikulov 1984. [rj + lk]

lis, stroj používaný v tradičním zemědělství k úpravě hmot a materiálů, zvl. ke zmenšování jejich objemu, k tvarování, oddělování tekutých částí od pevných a k rozmělnění. Lisy se používaly při děláních tvarohu a sýra, oleje ze semen, ve včelařství, při výrobě moštů a vín, později při žokování a úpravě chmele, dopravě a skladování sena a slámy, při úpravě krmiv, zhotovování cihel a drenážních trubek apod. – L. na tvaroh a sýr se obvykle skládal z dvou prkének, mezi něž se vložila plachetka nebo plátěný pytlík s mléčnou sraženinou a horní prkénko se zatížilo kamenem; u malých dřevěných pákových lisů zv. tvarožníky je potřebný tlak vyvíjen pomocí prohnutého žebříčku a jednoramenné ploché páky zatěžované kameny nebo pomocí táhla s otvory či zářezy. Méně časté byly dřevěné lisy vřetenové se 2–4 dřevěnými šrouby (vřeteny) a dvoukřídlými dřevěnými matkami. – Včelaři používali l. na lisování vosku a medu za tepla. V č. zemích byly obvyklé dřevěné lisy pákové, někdy s jedním dřevěným šroubem, vřetenové lisy s dřevěnými nebo železnými šrouby, lisy jařmové s jedním šroubem a výjimečně lisy kládové. Pákové lisy zvláštní konstrukce se v 2. polovině 19. stol. používaly při výrobě slaměných úlů a rohoží k uteplování. – Pro lisování ovocných plodů

a hroznů k výrobě vín byly od středověku v č. zemích rozšířeny dřevěné lisy kládové, jařmové a posléze vřetenové. Velký kládový l. vyvíjí tlak na lisovanou drť pomocí mohutné, většinou čtyřhranné dubové klády až 10–11 m dlouhé o průřezu 90 × 110 cm. Dřevěný šroub na vzdálenějším konci klády umožňoval její nadzvedávání při plnění a vybírání koše a sloužil i ke zvyšování tlaku. Velké kládové lisy se používaly na velkostaticích. V selských usedlostech byly obvyklé dřevěné lisy jařmové, většinou s hranolovým košem. Jařmový l. je těžký, obtížně přenosný, výhodnější při plnění i vyprazdňování a při lisování jemných drtí umožňujícím využití plachetek. Vřetenové lisy s pevným vřetenem byly lehčí, snadno přenosné, s obtížnějším plněním, později většinou železné, smaltované. – Vinařské lisy byly vesměs vertikální. Podstatné zvýšení výkonu umožnilo zavedení lisů hydraulických s tlakem vrchním nebo spodním, u menších lisů v kombinaci ručního otáčení hlavice s hydraulickým pístem o malém zdvihu. – Pro lisování suchého chmele do žoků se v selských usedlostech kromě šlapání, místy od konce 19. stol., používal dřevěný pákový l., ruční l. hřebenový, v balírnách l. mechanický, pak hydraulický. – Při lisování oleje se používal dřevěný l. klínový, pákový, kládový, šroubový (jařmový, vřetenový) různého provedení. – Samostatnou skupinou jsou lisy na seno a slámu; jejich počátek souvisí se zásobováním hipomo-

bilních vojenských jednotek, dopravou na větší vzdálenosti a se skladováním. Pův. dřevěný l. s přerušovaným výkonem byl v 70. letech 19. stol. nahrazován l. pracujícím nepřetržitě. Lisy na slámu byly ruční, pak samostatné nebo jako součást mlátiček poháněných žentourem, později motorem; s rozvojem technologií byl konstruován l. s vázácím ústrojím, později sběrací l. pístový a svinovací. – Pomocí jednoduchých dřevěných lisů či forem se zhotovovaly cihly, drenážní trubky (od poloviny 19. stol.) a květináče z vhodné zeminy pro předpěstování balíčkové sadby; ruční dřevěné lisy sloužily k rozmělnění vařených brambor pro kuchyň a pečení chleba. [zt]

lisovna viz olejna

list viz lupíněk

Liščí neděle, první nebo čtvrtá postní neděle před Velikonocemi. Poprvé ji popsal V. Krolmus 1847 jako regionální tradici na Hořovicku, Berounsku, Rakovnicku a Křivoklátsku. Lidový název je odvozen od lišky nadělující dětem: v noci před L. n. upekla matka postní preclíky, podle počtu dětí je zavěsila na vrbových prutech do zahrady na stromy. Před východem slunce děti vzbudila, vyzvala k modlitbě a hledání nadílky od lišky. Ojedinele se věřilo, že liška nosí novorozence (na Plzeňsku užívali úsloví *běhá tam liška*, tj. narodí se dítě), její nadílka chrání děti od bolestí zubů. Třetí postní týden (ve středu) je doložena obchůzka lišky v Kostelci u Vorlíka: liška (maskovaná žena) přišla s košem preclíků, vykropila stavení vodou, honila děti i dospělé, šlehala je ocasem ze slámy a trní; pak obdarovala děti. V. t. Družečná neděle.

Lit.: J. Soukup: *Liščí neděle*. ČL 10, 1901, s. 337–340; Č. Zibr: *První neděle postní*. In: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950, s. 205–206. [vf]

literátské bratrstvo viz bratrstvo

litomyšlský kroj, lidový oděv sdružující v sobě archaické prvky odvozené z renesanční oděvní kultury i z mladších oděvních stylů (empír). Chudá, odlehklá, národnostně smíšená oblast (německé Hřebečsko) si udržela svou specifickou vlivy sousedních, módě města bližších regionů (Poličsko, Rychmbursko, Vysokomýtsko) přijímala jen velmi rezervovaně. Konzervativní ráz kroje podporovala domácí přadlácká tradice, proto látky místní proveniencí byly jen okrajově doplňovány kupovanými tkaninami a přípravami. Koncem 19. stol. se stal l. k. zásluhou publicity populární;

později byl zastíněn kroji jiných oblastí. Po formální stránce je l. k. blízký kroji chodskému. – Ženský kroj se nosil do 60.–70. let 19. stol. Do poloviny 19. stol. přetrvávala diferenciací mezi krojem obřadním a svátečním. Obřadní kroj nebyl omezen pouze na úpravu hlavy, ale nevěsta, starosvatky i matka jdoucí k úvodu oblékaly šedavě bílý pelerínový plášť renesančního střihu, modře vyšitý. V 18. stol. byl černý a takový zůstal u Němců na Lanškrounsku. Vdané ženy si pokrývaly hlavu jednoduchým měkkým čepcem přidrženým kovovým *loubkem*. Od čela do týla se vážala *šata*, dlouhý úzký pruh plátna, jejíž konce, zdobené výšivkou smetanové barvy a vzácnou šitou krajkou, splývaly po zádech jako u kroje hanáckého nebo krojů slováckých. Obřadní úprava hlavy nevěsty byla mladší: malý drdolek na temeni, překrytý

korunkou. Ve svátek se dívky česaly stejně a zdobily drdolek stuhami a jehlicemi. Od 40. let 19. stol. mizí ve sváteční úpravě hlavy rozdíl mezi vdanými a svobodnými, poté co nastupují barevné (většinou červené) tištěné šátky vázané v týle. Na Litomyšlsku se nenosily klasické čepce, přestože v celém širším okolí byly velmi oblíbeny. Ve vývoji l. k. došlo k rychlému zlomu, když do konzervativního oděvu byly včleněny produkty tovární výroby. Košile z domácích pláten měla do 30. let 19. stol. široký *krejzlík*. Živůtky (*brusličky*) z tmavých nebo bělavých suken udržovaly krátkou siluetu a šněrovaly se do háčků přes podložku, vyběhající nahoře do dvou hrotů (*zouváček*). Kabátky ze stejných látek, vyšité bavlnou v kontrastní barvě, měly větší výstřih, límec se špicí na zádech a úzké rukávy. Na sukne se používaly domácí vlněné nebo polovlněné

tmavší tkaniny. U dolního okraje měly našitou stuhu (*lemovačka, pentlovačka*). Ve všedním oblečení se udržely sukne sešité se živůtkem, tzv. *courák*. Stejný střih měla i plátěná spodnička (podobně chodská *voblečka, východomoravská leknice*). Sváteční zástěry (*fěrtochy*) byly ve vrcholném stadiu vývoje l. k. plátěné, vyšité hedvábním smetanové barvy. Mladší se šily z barevných vzorovaných látek a nakonec se nosily i bílé vyšité zástěry pod vlivem sousedních oblastí. Punčochy zůstaly až do doby odložení kroje červené, s barevně vyšitými klínky na kotnících. – Mužský kroj postupně zanikal od 30. let 19. stol. Jeho součástí, šité pův. z tuhých domácích suken, tmavozelených nebo šedavě modrých, byly zdobeny bohatou krejčovskou výšivkou. Kabáty, kabátky a vesty měly stojaté límce a úzké přednice, popř. rukávy. Mladší vesty byly městského typu. Koženky přidržoval široký opasek vyšitý pavím brkem. Košile s krejzlem se do 30. let 19. stol. zapínala na zádech. Punčochy byly modré nebo bílé, nosily se k nim střevíce, později holínky. Mladá generace zaváděla od 30. let 19. stol. dlouhé kalhoty (*pantalony*) a městské klobouky. Tradiční byl černý

kami) s plochým dnem a držadlo nebo ucho. Byl z keramiky (polévaná hrnčina, kamenina) anebo kovu (litina, smaltovaná litina, plech). Pokud se l. připravovaly na otevřeném ohništi, měl lívanečník nožky. Tato forma se přestala používat se změnou topného systému na české vesnici od 19. stol., kdy ji nahradily ploché lívanečníky nebo pánve bez nožek, které se kladly na sporák. L. se také pekly přímo na nepřilíš rozpálených plátech plotny. Plotna se umyla, kouskem slaniny nebo kůží od špeku na vidlici se vymastilo kolo, na něž se nalilo těsto ve tvaru velkého lívance. Pekl se po obou stranách, pak se namazal např. povidly a přehnul nebo stočil. L. připravované z ječné mouky se musely konzumovat teplé (studené měly trpkou chuť). Kvalita těsta se mohla zlepšit přidáním sněhu z bílků, rozpuštěným máslem, citronovou kůrou, smetanou. Droždí lze nahradit kypřicím práškem do pečiva. Podle finanční situace rodiny se upečené l. jedly sypané cukrem (se skořicí), mazané povidly, marmeládou, v sezoně rozvařeným ovocem (jahody, borůvky, švestky), sypané tvarohem a v zámožnějších rodinách ještě kapané kyselou smetanou. L. patřily ke všedním a obvyklým jídlům na českém venkově hl. v jarním období, kdy byl dostatek vajec, nebo v létě, kdy bylo ovoce. Připravovaly se jako hlavní jídlo k obědu. V měšťanských rodinách se podávaly také jako moučník; tyto lívanečky byly menší než venkovské l. – Do těsta na l. se mohl přidat muškátový květ, tlučený či strouhaný muškátový oříšek, nastrouhaný studený vařený brambor nebo strouhaná houska. Na Humpolecku se pekly na lněném oleji nebo na sádle, na Kloboucku (jihozáp. Morava) se *litáky* lily na plotýnku pomaštěnou tukem či slaninou. Na Chodsku se připravovaly *lité nízké vdolky*, které byly bez kvasnic, s přidáním kaše ze syrových brambor se nazývaly *dřevěné*. V Polabí se *litáky* (*lítačky*) pekly z ječné mouky na plechu vymazaném slaninou. Vedle obyčejných l. se na jihočeských Blatech pekly *lívance s praženou moukou*, kdy se do hustého lívancového těsta namočila pražená mouka a těsto se uvařilo jako knedlíky. Na Valašsku se z lívancového těsta pekly *podlesníky* (*podlistníky*, *podlistňáky*). Nekynuté těsto se zadělalo sladkým či kyselým mlékem nebo smetanou, nalilo na zelený list, pomastilo a upeklo v peci. L. se mohly polít kyselou smetanou a posypat tvarohem. V Novém Hrozenkově se sypany brynzou. V české kuchyni přelomu 20. a 21. stol. se l. podávají jako hlavní jídlo k obědu nebo k večeři v městských a venkovských domácnostech a také jako

dezert se šlehačkou. Vedle sladké varianty se l. připravují i na slano, např. se špenátem nebo nakrájené s míchanými vajíčky (jižní Čechy). Podobným typem pečiva jako l. byly *beneše*, *béleše*, *litý bochetke*. Připravovaly se z řídkého těsta litého do forem (*benešníků*, *belešníků*) a pekly se v troubě.

Lit.: J. F. Hruška: *Dialektický slovník chodský*. Praha 1907, s. 50; E. Fryšová: *Jihočeská Blata*. Praha 1913, s. 90; M. Ludvíková: *Lidová strava na Kloboucku a Ždánicku*. Mikulov 1967, s. 15; H. Kubálková: *Strava vesnického lidu na středním Polabí*. Poděbrady 1972, s. 35; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980, s. 54; J. Štátná – L. Prachařová: *Lidové pečivo v Čechách a na Moravě*. Praha 1988, s. 75–78. [jh]

Inářství, odvětví rostlinné výroby zabývající se pěstováním a zpracováním lnu pro vlastní spotřebu i k prodeji. Pěstování lnu bylo důležitou zemědělskou prací, sil se v každém hospodářství a zpracovával na plátno pro potřebu rodiny a výplatu čeledi, k tlačení oleje pro postní dny a k hospodářským účelům. Urodilo-li se hodně lnu, prodával se surový nebo zpracovaný v přízi. V některých oblastech č. zemí se pěstoval především na prodej. Kvalitní len pocházel z Českobudějovicka, Královéhradecka, Chrudimska, Čáslavska, Rakovnicka, Českomoravské vrchoviny, opavského a těšínského Slezska a Valašska. – Vzhledem k významu lnu jako obchodního artiklu byly vydávány hospodářské instrukce vysvětlující správný postup při jeho pěstování. Nejstarší panské instrukce byly komorní (1603), lobkovická (1606), frýdlantská (1628) a černínská (1648). V 18. stol. byla vydávána poučení o pěstování lnu v l. 1753, 1763 a 1765. Zkvalitňování pěstování lnu podporovala i rakouská vláda. Marie Terezie (vládla 1740–1780) a Josef II. (1780–1790) nařídili nakoupit za státní prostředky kvalitní řízké semeno a rozdělovat je poddaným na úvěr. – Rozkvět českého l. spadá do 2. poloviny 18. stol. První ořes utrpělo kontinentální blokádou. Ještě v 19. stol. se vrchnosti snažily zkvalitnit pěstování lnu povoláním odborníků hl. z Flander. Pokusy se konaly v Hostinném (Podkrkonoší), ve Zbraslavi, na Kanálce u Prahy, na Moravě ve Žďáru n. Sázavou. – Současně se zdokonalováním pěstování lnu se konaly i pokusy se zaváděním nových postupů v jeho zpracování. Čeští sedláci len rosili, v zemích s výrobou kvalitního vlákna se máčel. Po r. 1813 se podle nizozemského vzoru zavádělo máčení lnu ve vodě u Žatce, na Zbraslavi, v Jilemnicích, Žďáru, Velkém Meziříčí, Lanškrouně a jinde. Dělalý se pokusy i s máčením lnu horkou vodou

širák nebo čepice s lemem z vydří kožešiny s okrajem na jedné straně převýšeným, tzv. *stolice*.

Lit.: T. Nováková: *Lidový kroj a národní vyšívaní na Litomyšlsku*. Olomouc 1890; T. Nováková: *Kroje I. Český*. In: Národopisná výstava československá v Praze 1895. Praha 1896, s. 153–155; B. Beniš: *O litomyšlské korunovační suatbě*. OTS 5, 1925, s. 40–42; K. Chotek: *Lidová kultura a kroje v Československu*. Praha 1937, s. 52–53; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 203–230; D. Stránská: *Lidový kroj v okolí Litomyšle*. In: Nedošínský háj. Praha 1950, s. 69–73; B. Šotková: *Naše lidové kroje 7. Kroj litomyšlský*. Praha 1951; I. Podlahová: *Lidový oděv na Litomyšlsku*. AUC StE 2, 1974, s. 67–85. [iš]

lívance, lité nízké vdolky, nalívance – pečivo z řídkého těsta nalité na plech nebo do formy a upečené. Nář. se nazývá *beneše*, *béleše*, *lívance*, *lívance*, *litáky*, *lité dolky*. L. mohou být kynuté a nekynuté. Z části vlažného oslazeného mléka a droždí se udělá kvásek, nechá se vzejít, přidá se mouka, vejce (žloutek), zbytek mléka a sůl. Těsto se nechá na teplém místě vykynout; nekynuté l. se připraví bez kvasnic. Hotové těsto se postupně lije na tukem potřené železný, litinový plát na nožkách nebo na lívanečník a upeče se. Lívanečník je pánve na pečení l. (nebo volských ok z vajec), kterou tvoří deska kulatého, čtvercového, obdélníkového nebo nepravidelného tvaru s několika okrouhlými prohlubněmi (mis-

(1850 ve Velkých Losinách, poté v Těšíně). Před r. 1821 sestrojil F. Gerstner, profesor na polytechnice v Praze, lacinou a jednoduchou lamačku lnu. Také několik sedláků později sestrojilo vlastní lamačky. – Ještě v polovině 19. stol. se prisuzovalo pomalé

rozšiřování ploch osetých lnem svatebním smlouvám, podle nichž patřil výtěžek ze lnu ženám. Sedláci se snažili o přímý obchod s průmyslem a s již založenými strojními přádelnami. Byly pořádány instruktáže, přednášky, výstavy, poskytovaly se podpory

pro nákup nových typů strojů a náradí. – Protože v pazdernách vznikaly při sušení lnu často požáry, vydalo gubernium nařízení, jak mají být sušárny velké, a především, že zdroj tepla má být mimo budovu. Teplý vzduch měl být veden do sušárny podzemním kanálem. Byla vynalezena také nová řešení sušáků v pazdernách (Dačice, Radotín). – Počátky větších zvelebovacích akcí spadají do poslední čtvrtiny 19. a začátku 20. stol. Od r. 1893 se ustavují lnářská družstva, 1894 byla založena výzkumná lnářská stanice v Trutnově, vznikla rolnicko-lnářská škola v Humpolci (1897), byl založen *Svaz českých lnářů* (1907). Konaly se pokusy o zajištění kvalitního semene z vlastní produkce, aby se omezila závislost na kupovaném řížském semenu. – Počátkem 20. stol. patřily k významným lnářským oblastem severových. Čechy, Českomoravská vrchovina, Pošumaví, Pootaví, opavské a těšínské Slezsko a Valašsko. V této době bylo v č. zemích na 340 tíren lnu. – Po r. 1918 založila lnářská družstva a zemědělci

Ústřední lnářský svaz. Projevila se lnářská krize, osevňovací plochy lnu se v č. zemích silně omezily. Lnářská burza byla zřízena v Praze po r. 1923. Kolem r. 1933 byly drobným pěstitelům, jichž bylo kolem 7 500, udíleny podpory a zavedeny prémie za nejlepší kulturu na poli a za práci v tírně. Všechny tyto pokusy o udržení a zdokonalení domácí produkce lnu měly vliv i na kvalitu příze a další produkty, které si zemědělci zpracovávali pro vlastní potřebu. V. t. len, přadláctví.

Lit.: V. Vilikovský: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*. Praha 1936; M. Pávek: *Textilní výroba v historickém přehledu*. Praha 1972; B. Smutný: *Plátenictví a lnářský průmysl*. In: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 2001, s. 273–278. [jst]

lnička viz olejninny

loci communes [lat.], stejná, ustálená místa, myšlenky, výroky v literatuře; v oblasti lidové slovesnosti zejm. charakteristická pro pohádku a pověst. V pohádce jsou takovými ustálenými místy úvodní a závěrečná formule a některé klíčové okamžiky v průběhu děje (Popelka zvolá při odchodu na ples: *Mlha přede mnou, mlha za mnou!*; když princ odchází z domu s nepořízenou, křičí kohout: *Kikirikí, hezká holka pod koryty!*). – Bohatě využívá l. c. démonologická pověst; po formální stránce lze tato l. c. rozdělit do několika skupin: (1) ustálená věta bývá dvakrát opakována k zdůraznění numinózního prvku i citové emoce: *Vy jídáte podpopelné pagáčky, podpopelné pagáčky!* volá vodník přemožený v zápase chasníkem; (2) l. c. jsou přednášena zvláštní, zpěvavou intonací, výrazně rytmicky členěnou: *Éěj chlebiček s česnekéém!* volá lokální strašidlo *Šumpela* protahovaně, závěrečné slovo stoupá v intervalu velké sexty; (3) věta je formulována ve verších: *Kdo bude pít kozelec, bederec, ten nebude mrec!* zpívají dvě bílé postavy, tančící zjevení v době moru; (4) l. c. mívají nezvyklou gramatickou stavbu, vypouštějí některé větné členy, využívají novotvarů a málo obvyklých koncovek a tvarů slov, kladné věty jsou formulovány jako záporné (*Máš chodě? místo Dovedeš chodit?*; *Pacholiště, udělej mi lopatiště, dám ti za to koláčiště jak rádelní kolečiště!*; *Nepůjčujte nám, nevrátíme vám!* řeknou divoženky, chtějí-li si něco vypůjčit a vrátit). – Výrazné věty se často užívají jako název látky: *Kozo, drž*, je nadpis pohádky v rukopisném záznamu K. J. Erbeny, jíž pak dal definitivní název *Jirka s kozů*. Vypravěč je vyzván v průběhu besedy: *Povídej o tem moháčku, moháčku*; v látce je to klíčový výraz, jímž se posmívá Turek, když unášená dívka volá o pomoc na svého *kmocháčka*. Ustálených výrazů využil i V. Tille, když vytvářel název látky pro pohádkový soupis: *Tříkrát les, tříkrát ves; Všecko jf*). – L. c. se nalézají v mezinárodních látkách formulována různými jazyky, avšak s využitím shodných formálních principů; rýmovaným veršem se třeba udílí rada, která je rozhodujícím obratem v ději: *Polonka, chwyć się dzwonka!* (pol.); *Hebe dein Gewand, dass du nicht berührst Dost und Dorant!* (něm.); *Zdvihni si, babo, rubanu, nech sa ti netkne turanu!* (moravská verze; *ruban, rubásek* je košile, *turan, turánek* apotropaion proti čarodějnicím). – Ustálená místa se nemění po řadu generací: listivé volání *Kačo, Běto, Anko, podte ven!* je doloženo již v kronice ze 17. stol.; epizoda přítom stále tvoří součást aktivní vypravěčské tradice. – Ve vyprávění pro děti hrají l. c. důležitou roli pro rozvíjení dětské paměti i schopnosti reprodukovat

slyšený příběh. Při vyprávění známé látky o bohatém a chudém bratrovi vyzve matka menší z dětí: *Co zavolal Kalousek?* Čtyřletá dcerka správně odpoví: *Hatahytybó, moje vrané koně!*

Lit.: V. Tille: *Soupis českých pohádek I-III/1–2*. Praha 1929–37; J. Polívka: *Slovanské pohádky*. Praha 1932, s. 124–184; D. Klímová: *K metodickým studiám současného stavu pohádky*. In: Lidová kultura východní Moravy I. Gottwaldov 1960, s. 183–205; J. Krzyżanowski a kol.: *Słownik folkloru polskiego*. Warszawa 1965; D. Klímová: *Katalog horňáckých lidových vyprávění*. In: Horňácko. Brno 1966. [dk]

lodní plavba, systematická doprava na řekách prováděná většími typy lodí. Příležitostně se provozovala v pravěku, ale o stálé l. p. velkými loděmi lze hovořit až v novověku. Ve středověku byly pro l. p. v č. zemích vhodné jen některé úseky střední a dolní Vltavy, středního a velkého Labe a dolní Moravy, a to jen za příznivého vodního stavu. Teprve Karel IV. (1316–1378) se pokoušel o splavnění střední a dolní Vltavy a velkého Labe, aby byla zajištěna plynulá plavba do Německa. Byly upraveny šířky propustí v jezích, stanovena cla a zřízen úřad přísežných pražských mlynářů jako hydrotechnických odborníků (zrušen 1771). – Další úpravy střední Vltavy probíhaly od r. 1547 v souvislosti se solním obchodem z rakouských salin. Bylo vyčištěno řečiště, vytrhány balvany, zřizovány potahové stezky a nové typy propustí v jezích. Chyběl však soustavný dozor s pravidelnou údržbou. Iniciátorem nových snah o úpravu střední a dolní Vltavy byl strahovský opat K. Fuk (asi 1584–1653). Úpravy provedl v l. 1640–1642. Na počest prací byl postaven u horní peřeje Svatojánských proudů pamětní sloup. 1673 se pracovalo i na splavnění Sázavy, ale jen pro voroplavbu. Protože chyběl soustavný poříční dozor a pravidelné opravy koryta a břehů, práce přicházely vniveč. Proto se 1708 začalo s novými úpravami a r. 1711 se aktualizovaly staré návrhy na spojení Vltavy s Dunajem. – K radikálnějšímu řešení došlo 1718, kdy byla ustavena komise, která navrhla nová závazná opatření. Protože práce postupovaly pomalu, byly svěřeny navigačnímu kolegiu v čele s inženýrem J. F. Schorem (1686–1767). Ten postavil první plavební komory v č. zemích pod Županovicemi a u Modřan (1729). Obě však sloužily jen krátkou dobu. Splavňovací práce, přerušené válečnými událostmi, byly od r. 1762 založeny na trigonometrickém měření Vltavy a Labe. 1764 vznikla navigační komise, 1766 navigační fond a 1770 bylo vytvořeno navigační stavební ředitelství. 1772 vydala Marie Te-

rezie (vládla 1740–1780) patent o vodním mýtu s tarifem a 1777 navigační patent. Tím byl vytvořen profesionální hydrotechnický sbor a byly kodifikovány zvyklosti týkající se plavby. Ta se značně zvýšila. – V 1. polovině 19. stol. došlo na Vltavě a přítocích k významným regulacím, spojených s Lannovou firmou (od 1834). 1830 bylo navigační ředitelství sloučeno s navigační komisí v *Zemské stavební ředitelství*, 1842 došlo k opětovnému měření vodních toků a 1850 byly řeky rozděleny správně na říšské (dolní Vltava a velké Labe) a zemské. Pravidelné regulace pokračovaly i ve 2. polovině 19. stol. V 70. letech 19. stol. se opět vynořila myšlenka splavnění Čertovy stěny, ale bezúspěšně. Od r. 1893 probíhala systematická kanalizace dolní Vltavy a středního a velkého Labe, jež byla skončena 1934 postavením střekovského zdymadla. Stát se také zavázal podle průplavního zákona č. 66 říšského zákoníku (1901) ke stavbě dunajsko-labsko-oderského a dunajsko-vltavského průplavu, z něhož se realizoval jen malý úsek na Moravě. Z dunajsko-vltavského průplavu se začala realizovat (od r. 1934) výstavba přehrad na Vltavě, kde však přehrady (počítáje slapskou) nemají plavební komory a jsou pro dálkovou l. p. bez významu. V 90. letech 20. stol. je Vltava pro velké lodě splavná od Slap a Labe od Chvaletic, rekreační plavba se provozuje i na některých přehradních jezerech. – Lodní plavci byli členy stejných organizací jako plavci voroví. Na sklonku 20. stol. je zaměstnává *Česká plavba labsko-oderská*, příslušná *Povodí* toků v České republice a další instituce, zabývající se plavbou, vodními stavbami a podobně. V. t. cíla, doprava, dopravní prostředky.

Lit.: *Pamětní spis o státním stavitelství vodním a plavbě v království Českém. Za příčinou Zemské všeobecné výstavby v Praze 1891 na oslavu jubilea první průmyslové výstavby v roce 1791 v Praze*. Praha 1891; M. Machulka: *Říční poměry Vltavy a Labe, poměry plavební a poříční předpisy*; B. Müller: *Provoz plavby lodí*. Obě práce in: Příruční kniha kursů pro lodníky a voraře. Praha 1909, s. 73–126, resp. 361–450; I. Jakubec: *Železnice a Labská plavba ve střední Evropě*. Praha 1997; M. Hlavačka: *Paroplavba na Labi a Vltavě*. In: Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I. Praha 2001, s. 29–31. [vsch]

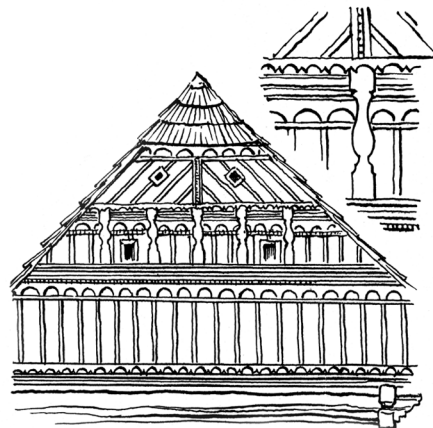
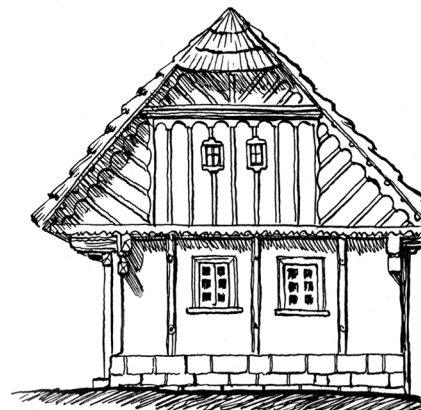
lokální společenství, skupina obyvatelstva založená na principu sdílení společného místa bydliště, nejčastěji vyjádřitelná jako sousedství. Někdy splývá s pojmem vesnická obec. Její počátky jsou spojovány se změnou společenských vztahů a se vznikem státní a územní organizace, kdy

jsou výrazně oslabovány prvotní, příbuzenské vztahy mezi obyvateli lokality. Jednota l. s. je potom vyjádřena společným povědomím o místních dějinách, vlastní kultuře i jazyce a vědomým (pozitivním i negativním) vymežováním se vůči jiným lokálním společenstvím. Zdá se, že v č. zemích byla formální podoba l. s. výrazně modelována vrchnostenskými nařízeními (např. přijímání za souseda). – L. s. je vždy vymezeno ve vztahu k ego, většinou velmi přesně, v závislosti na vzdálenosti hranice společenství. Členové jsou vzájemně vázáni povinnostmi ochrany, pomoci apod. Podle vzdálenosti hranice l. s. lze rozlišit sousedskou skupinu (několik sousedských usedlostí či domů), vesnickou skupinu (v č. zemích měla historické označení *sousedská*), etnografickou skupinu (několik sousedních vesnic). Nejvyšším l. s. je národní stát.

Lit.: G. P. Murdock: *Social structure*. New York 1949; J. Kandert: *Ke studiu etnografických skupin*. Národopisné informácie 1984, č. 3, s. 17–24; B. Geist: *Sociologický slovník*. Praha 1992, s. 180–181; *Evropský kulturní prostor – jednota v rozmanitosti*. ČL 84, 1997, suplement.

[jkt]

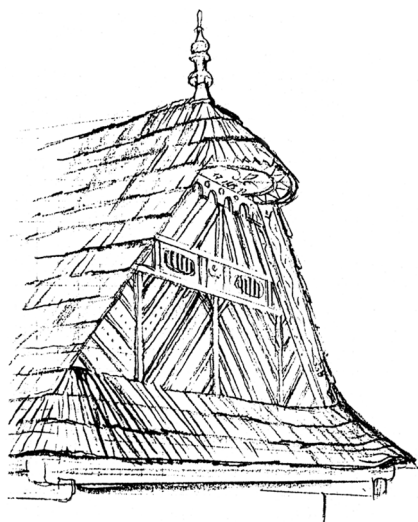
lomenice a) štít trojúhelníkového, lichoběžníkového nebo zvlněného obrysu z různých skládaných prken. Nář. se zve *bedro* či *peření*. L. je doložena v ikonografii české proveniencie (*Liber depictus*) už ze 14. stol. a jako termín v 16. stol. ve vánoční hře; výraz se vyskytuje přímo na lomenicích v textu na záklopovém prkně (např. v Herálci pod Žakovou horou na domě č. 56 z r. 1764, v Úhřeticích na Chrudimsku z r. 1777). L. vychází z nejrozšířenější a nejstarší formy bedněného štítu, tj. se svisle kladenými

Lomenice. Střední a sev. Čechy, 1982

prkny. Lze ji nalézt na Willenbergových vedutách měst po r. 1600 a na nejstarších vyobrazeních řady dalších českých měst (Králíky okolo r. 1700, Žamberk 1712, Brtnice 1723, dále Vrchlábí, Liberec ad.). Svislé bednění lomenic se uplatňovalo až do 19. stol. u většiny menších nebo chudších domů na vsích a v městském prostředí (Rychnov nad Kněžnou: Chaloupky; Hlinsko: Betlém). V období rozmachu členitých zdobných lomenic (cca 1750–1850) si prosté bednění zachovaly i bohatší domy v pásmu kolem hranice s Kladskem a v Broumovském výběžku, ovlivněné domem dolnoslezského typu na vých. Moravě. Svisle bedněné jsou také dřevěné široké štíty s mírným sklonem střechy u šumavského domu (Zvíkov, Horská Kvilda). Svisle bedněná l. tvořila štíty i u hrázděných domů ve Frýdlantském výběžku, na Děčínsku,

Litoměřicku i jinde. Podobně se bednila také horní polovina polohrázděných štítů na Mariánskolázeňsku. Další oblastí svisle bedněných lomenic je Valašsko, kde jejich laťování často lemovaly stupínky po obvodu štítu. Lomenice u domu s podlomením lícují s domovou stěnou nebo jsou od ní mírně odsazeny (Morava, vých. Čechy), zatímco na většině území Čech bývají více či méně předsazeny, a to zvl. u domu s podsíní. – Výzdobou prostého bedněného štítu bylo také malování ornamentů na bílém podkladu, rozšířené u valašských domů, ve vých. a severových. Čechách, zejm. na Chrudimsku (Možděnice: truhlářská dílna), Litomyšlsku a Poličsku (v Bystře je taková l. opatřena velkým letopočtem 1728). Polychromie na l. se neobnovovala od konce 19. stol., a proto zanikla. – Prává l. je sestavena z různě kladených prken. Nejjednodušší

Malovaná lomenice (studie). Valašsko, 1792

formou je jejich skládání šikmo ke střední ose štítu, při němž jdou prkna rovnoběžně s rovinou střešní plochy (s krovky, *střechovitě*), nebo směřují kolmo k rovině střechy (*klasovitě*). Střechovité bednění je časté ve středních a j. Čechách a na záp. Moravě; patří mezi první způsoby zdobenějších úprav bedněných štítů. Spáry mezi prkny jsou kryty lištami, které vzor na l. zvýrazňují. Další formy lomenic vznikaly kombinací uvedených způsobů kladení prken, členěním ploch l. na vodorovná a svislá pole, oddělovaná různě tvarovanými latěmi a římsami. Tvůrci lomenic se dokázali podřídit stejně dobře tradičnímu venkovskému vkusu, jako městskému slohovému cítění, které si diktovalo módní prvky. Největšího rozkvětu dosáhly lomenice v sev. a severových. Čechách, v městském i vesnickém prostředí. Nejvynalézavější tvůrci lomenic byli v českém Podkrkonoší mezi Sobotkou, Jičínem, Hořicemi, Novou Pakou, Semily, Turnovem a Mladou Boleslaví. Do poloviny 18. stol. se v této oblasti ustálilo pojetí dřevěných štítů do dvou základních výtvarných okruhů. První z nich vytvořilo Sobotecko s kosteckým panstvím, druhý představovalo podkrkonošské pásmo od Železného Brodu a celého horního Pojizeří, až po horní Bystřici a horní Labe. Lomenice na Sobotecku měly hlavní pole z překládaných prken ve dvou vrstvách při svislém a šikmém uspořádání. Koncem 18. stol. se vyvinuly v bohatý barokní štít, založený na malebném překlápění prkének, vykrajovaných často do členitých obrysů a propojovaných širokými obloučkovými vlysy pod profilovanými římsami. Mezi zdejší přední tvůrce se řadí tesař Josef Havlík z Vesce u Sobotky, působící koncem 18. stol.

Další výtvarný okruh vytvářejí lomenice českého Podkrkonoší s centrem kolem Lomnice n. Popelkou a Staré Paky. Zásluhou působení tesařských mistrů, pocházejících většinou z Nové Vsi n. Popelkou, se vyvinul neobyčejně bohatý typ l., založený

na rytmickém řazení malých políček. Prkénka jsou kladena v diagonálách střídavě proti sobě. Vzniká tak šachovnice polí lemovaných širokými prkennými pilastry, jejichž povrch je zdoben rytými geometrickými vzorci. Tato prkénka nastoupila ve 2. třetině 19. stol. na místo starších lišt, *vánoček*. K největším mistrům zde patřil novoveský tesař Josef Stránský (od 40. let 19. stol.), dále Jiří a Josef Fendrychové. Zdejší tesaři vytvořili také několik dřevěných štítů, jejichž barokní obrysy přesahovaly obvod střechy (Lomnice n. Popelkou, Stará Paka-Karlov). Výrazným prvkem bedněného štítu byla pavlač (J. Prousek ji nazval *horský štít*), zakomponovaná do lomenic na Českokubsku (např. Březová č. 2 z r. 1794), na Šumavě v oblasti Volyňky i jinde (Malenice č. 63, Hlavňovice-Zvíkov, Stachy ad.). Náznak původních pavlačí v l. představuje balustráda, která však má již jen ozdobnou funkci. Nejvýrazněji se toto řešení uplatnilo na Českokubsku (v Třebušíně č. 39 má balustrádu ve čtyřech vrstvách) a proniklo východněji do horního Pojizeří (Paseky n. Jizerou, Dolánky u Turnova). Další formou dotváření vzhledu lomenic je jejich bílení s barevným nátěrem laťování, a to i těch, které nezdobilo malování. Lze je

nalézt především na Českomoravské vrchovině a Valašsku. K výtvarnému řešení l. dále přispěla štítová okénka a průzory různých tvarů (*doury, vejkrůžky*), vodorovně profilované římsy, ve vých. Čechách s polychromií, na Mladoboleslavsku a v Českém středohoří popř. lomené, záklopová prkna kabřince s nápisy, ornamenty a datování, příčná prkna s podobnou funkcí jako záklopová, umístovaná buď uprostřed l. (Hořicko, j. Čechy), nebo pod kabřince (Poličsko), okřídli s dolním zdobně tvarovaným koncem, po celé ploše bíle natírané a malované jedno- až trojbarevným ornamentem (převážně stylizovaný stvol s květy), ostřešnice, dále svíslé zdobné lišty ve tvaru housek (po obou stranách do obloučků vyřezávané prkénko s dalším, kolmo přibitým, a také po vnější straně zdobeným obloučkem), lišty s vyřezávanými geometrickými vzory, obrázky světců, event. lidové plastiky (Bradlecká Lhota č. 2 na Semilsku, nyní v *Muzeu lidových staveb* v Kouřimi). – Bohatě zdobené lomenice se nejprve objevovaly na zámožnějších usedlostech, rychtách apod., odkud se šířily na ostatní domy a posléze i na menší chalupy, ale nebyly na všech; b) štít domu vůbec.

Lit.: A. Jirásek: *Charakter, Sagen, Trachten, Ortsanlagen und Wohnungen der Slaven*. In: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Böhmen I. Wien 1894, s. 432–433; A. Šolta: *Lomenice chalup na Chrudimsku*. Chrudim 1894; D. Jurkovič: *Malování štítů na Valašsku*. ČL 9, 1900, s. 28–32; T. Nováková: *Východočeské lomenice*. NSČ 10, 1904, s. 12–41; J. Blau: *Böhmerwälder Hausindustrie und Volkskunst I*. Prag 1917, s. 164–172; V. Svobodová: *O výtvarném charakteru lidové architektury na Českomoravské vrchovině*. NA 5, 1968, s. 101–118; L. Štěpánek: *Regionální formy ozdobných lomenic v Československu a jejich problematika*. ČL 57, 1970, s. 141–148; V. Mencl: *Lidová architektura v Československu*. Praha 1980; LA, s. 117, 165–166, 225, 257; J. Langer – J. Vařeka: *Naše lidové stavby*. Praha 1983, s. 98–105; J. Scheybal – J. Scheybalová: *Umění lidových tesařů, kameníků a sochařů v severních Čechách*. Ústí n. Labem 1985, s. 157–178; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 72–97. [Iš]

los 1. náhodný způsob výběru; **2.** technický prostředek losování (lístek, kostka či podobný předmět), jímž se přenechává rozhodnutí nebo volba náhodnému výsledku; **3.** druh cenných papírů: číslovaná poukázka loterie, opravňující držitele k účasti ve výherním podniku, pro jehož účely byl l. vydán, popř. k převzetí výhry, která

na l. připadla při slosování. Zaplacením l. získává účastník naději na výhru podle podmínek stanovených předem v herním plánu loterie. Zakoupit si l. a zúčastnit se tím loterie může kdokoli, anebo se tato možnost omezuje jen na určitý okruh osob. Výhry jsou zpravidla ustanoveny v penězích, předmětem výhry však může být i věc (movitá nebo nemovitá). – L. byl ve starověku i středověku u mnohých národů jedním z prostředků, jímž se v soudních záležitostech (především trestních) prováděl důkaz (*hřebí*). Metání l. jako právní prostředek znali již Židé, Řekům a Římanům sloužilo za volební, hlasovací prostředek. Právním důkazem bylo metání l. také u mnohých národů mladších, včetně Slovanů, mezi nimi i u Čechů. V Čechách vymizelo vrhání l. jako soudní důkaz již někdy ve 14. století. V t. loterie. [ka]

loterie, na náhodě založená hra poskytující naději na výhru v losování čísel. L. se buď může účastnit každý, kdo si koupí nebo jinak získá los, anebo se l. omezuje jen na určitý okruh osob, např. na členy nějakého sdružení či spolku, na účastníky některých slavností. Výhry jsou zpravidla vypláceny v penězích, ale předmětem výhry mohou být i věci movité a nemovité. L., jejíž podstatou jsou malá věčná slosování, se nazývá tombola. L. je zpravidla pořádána státem nebo také soukromým podnikatelem se státním svolením, přičemž vklady a výhry jsou předem přesně určeny. – Počátky rozmanitých loterních systémů spadají do období přelomu středověku a novověku. V té době se rozvíjela l. např. v Itálii, Anglii a Nizozemí. V zemích habsburské monarchie se l. stala předmětem státního zájmu až na počátku 18. stol., kdy byla považována za prostředek přispívající k naplnění snah merkantilistů. Skutečný základ a pevný řád dodal l. císařský patent (1751). Jím byly všechny dosavadní loterní systémy zrušeny a nahradila je l. číslová, zřízená podle italského vzoru (nazývaná proto také l. janovskou). Prvním pronájemcem této l. byl neapolský šlechtic Ottavio de Castaldi, který otevřel počátkem 50. let 18. stol. první loterní ústřednu ve Vídni a vzápětí v Praze, v domě knížete Colloredo-Mansfelda na Mariánském náměstí. První tah se zde uskutečnil 1754. Pražská l. zůstávala v soukromých rukou až do konce 80. let 18. stol., kdy ji do svého vlastnictví převzal stát, jehož pozornosti neušel neobyčejně vysoký zisk plynoucí z l.: byl důvodem k převzetí l. do státní režie. – Loterní plán rakouské číslové l. byl založen na 90 číslech. Sázet bylo možno na 1–5 čísel najednou, nej-

nižší vklad činil 3 krejcarey. Sázelo se na libovolná čísla z oněch devadesáti, a to buď na jedno vůbec (*estratto*), nebo na jedno číslo v určitém pořadí (*estratto nominato*), na 2 čísla (*ambo*), na 3 (*terno*), na 4 (*quaterno*) nebo na 5 (*quinterno*). Výše výher pak byla určena násobkem peněžní výše vkladu (čtrnáctinásobek u *estratta*, dvěstěčtyřicetinásobek u *amba*, čtyřtisíceosmisetnásobek u *terna*). Rakouská číselná l. vynášela státu asi 40 % ze vsazených částek. Proto zůstávalo dlouho bez odezvy horlení rozumných lidí proti této tzv. dani z lidské hlouposti, jak byla nazývána číselná l., těžící hl. z hráčské vášně nejchudších vrstev. – Vedle oficiální l. existovala l. pokoutní (modrá), kterou státní orgány přísně stíhaly. V 1. polovině 19. stol. ovládla především sev. Čechy. Modrou l. vlastnili bohatí sedláci, mlynáři a hostinští, pro které pracovali pocestní *kolektoři*, obcházející okolní vesnice a přijímající sázky za výhodnějších podmínek. Právě tato l. byla přístupná i nejchudším vrstvám, avšak vyplácené výhry byly nižší než u státní l. – Obecně proti l. od samého počátku ostře vystupovala řada odpůrců. Patřili k nim především kněží a příslušníci inteligence, kteří kritizovali sázkařskou horečku a zvl. brojili proti morálnímu i existenčnímu prohrěškům, které z překotného sázení vyplývaly. Tito aktivisté vydávali protestní tiskoviny, letáky, brožury a knihy, v nichž odhalovali pravou podstatu l. a sázení. L. pranýřovali na stránkách denního tisku, novin i časopisů, horlili proti ní z kazatelen, byla prohlašována za znemravňující, neboť sváděla ke hře a bezostyšně ozebračovala chudé. Hráčská vášeň, spojená s pověřivostí a výkladem snů (snáře často uváděly čísla do souvislosti se snovými symboly), přivedla na mizinu jednotlivce i celé rodiny. Pod vlivem této skutečnosti pomýšlely vlády některých evropských zemí na zrušení l. V habsburské monarchii se k tomu kompetentní orgány chystaly již 1790, později v revolučních l. 1848–1849 a konečně 1869. Nejvíce námitek mravokárců tehdy vzbuzovala tzv. malá l. (*lotto*). Pod jejich tlakem omezil stát počet sběren i tahů, avšak k úplnému zrušení se nikdy neodhodlal. Zisk z l. byl nezanedbatelným zdrojem státního důchodu. V t. los.

Lit.: J. Javůrek: *Loterie a jiné podobné hry*. Praha 1992. [ka]

loučení se svobodou, vítí věnečeků, štando, štandrlé, zastaveničko, věnečky, vyhrávání (odehrávání) vínku, svíca – poslední setkání ženicha a nevěsty s jejich svobodnými vrstevníky před vstupem do

manželství. Koná se zpravidla v předvečer svatby. Ve starém Římě trávila nevěsta den před svatbou v rodičovském domě naposled pod otcovskou pravomocí, chráněna domácími bůžky. Na domácím oltáři obětovala své dívčí šaty a hračky. K rituálům předsvatebního dne patří obecně očištná koupel nevěsty i ženicha, a to v konkrétním i přeneseném smyslu slova. U evropských národů je stále živá lidová tradice, že se schází svobodná mládež, družičky u nevěstinych, mládenci u ženichových rodičů. Podle místních zvyků a možností doprovází jejich aktivity vyhrávání muzikantů. V č. zemích se někde vyhrávalo pouze před stavením rodičů, hl. nevěsty (Zlínsko, Podluží, Poděbradsko), jinde zašly nebo byli pozváni i do nevěstina domu (Plzeňsko, Brumovsko, Dolníácko), kde ten večer družičky obyčejně vily svaatební věnce a rozmarýnové kytičky nebo společně s mládenci upravovaly tzv. svaatební strom (Podluží). Tento obyčejový akt měl celou řadu krajově diferencovaných názvů: *štrandrle* (j. Čechy, Chodsko, Plzeňsko), *vyhrávání*, *ohrávání vínků* (luhačovické Zálesí, Uherskobrodsko, Zlínsko), *ohrávání suobody* (Hornácko), *orfrej* (Opavsko) a *obveselka* (Brumovsko). Označení *svíca*, užívané na Moravském Slovensku, se přenáší na celý předsvatební večer. Podle F. Bartoše je název odvozen od hořících svíček, které se rozsvěcovaly, když chasa a muzikanti přišli k nevěstě. Už při zvaní na tuto slavnost nosil starší mládenec v ruce svíčku ozdobenou rozmarýnem nebo myrrou. Jako pozůstatek někdejších rituálů je doloženo i rozplétání a stříhání vlasů nevěstě (jinde až při sundávání věnečku, před čepením), tedy loučení s dívčí okrasou, se symbolem svobodného stavu. Pokud se nevěstě a družičkám s předstihem též zdobila hlava, mělo to důvody praktické, protože svaatební pentlení bývalo složité a pracné. Dívčímu večeru odpovídaly citově laděné písně (o vítě věnečku, o lásce, o loučení se svobodou a s otcovským domovem), mezi nimiž bylo mnoho archaických, zpívaných jen při této příležitosti. Obyčej přikazoval, aby nevěsta byla posmutnělá a aby si i poplakala. Teprve po příchodu ženicha s mládenci a muzikanty, kteří nejdříve zahráli pod okny zastaveničko (*štando*, *svícu*), se zpívaly písně veselejší a večer mohl končit tancem, který však netrval dlouho. V nejnovější době se loučí se svobodou zpravidla jen ženich, a to obvykle v restauračním zařízení s kamarády několik dní před svatbou.

Lit.: F. Bartoš: *Moravská svatba*. Praha 1892; J. Škarda: *Svaatební obyčaje z okolí plzeňského*.

Praha 1894; J. Tomeš: *Společenský a rodinný život*. In: Hornácko. Brno 1966, s. 283–359; J. Komorovský: *Tradiční svatba u Slovanov*. Bratislava 1976. [ih + zm]

loudavá, starší párový tanec menuetového typu v 3/4 taktu, který ještě v 90. letech 19. stol. zapsal J. Vycpálek na Tábořsku. Jeho název je v lidovém tanečním repertoáru ojedinělý. Tanec má společné znaky s tanci zvanými couračka, couravá, lidový minet. Nápěvově jsou mu blízké některé třídobé tance v guberniální sbírce, opatřené tempovým označením *zdlouha*. Zvláštností tábořského záznamu l. je jeho hudební doprovod na způsob polonézy. Taneční provedení se nejvíce podobá lidovému menuetu, kdy v základním postavení páru tanečníci stojí proti sobě bez držení a s rukama v bok. V první fázi prvního taktu tanečník i tanečnice poskočí dvakrát na místě, ve druhé fázi se krok opakuje, ale s vyhoupanutím na přední část chodidel, ve třetí fázi došlápnou s dupnutím na obě chodidla. Obě fáze se ve druhém taktu opakují. Třetí takt obsahuje přísunný krok s vykročením pravé nohy a přísunem levé s vyhoupanutím a spuštěním pat. Ve čtvrtém taktu učiní totéž směrem vlevo; dvojice se od sebe vzdaluje a zase se schází. V. t. minet.

Tanec loudavá. Tábořsko, Vycpálek 1921, s. 72

Lit.: J. Michal: *Lidové písně a tance z Hradecka*. Hradec Králové 1959, s. 111; J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*. Praha 1987, s. 604, 616, 618, 629; G. Dąbrowska: *Tańcujże dobrze*. Warszawa 1991, s. 297–302; T. A. Kunz: *Böhmische Nationalgesänge und Tänze I-II*. Vyd. L. Tyllner. Praha 1995, I, s. 57. [hl + lt + ds]

loutka viz luční hospodářství

loutka, figurka zhotovená ze dřeva, hlíny, kamene, textilu, papíru, kůže a jiných materiálů, ztělesňující určitou bytost nebo abstraktní představu, většinou způsobila vyjádřit pohyb. V předkřesťanském období měla důležité místo v náboženském životě, po jeho převrstvení křesťanstvím přežíva-

la v původní funkci v lidových zvycích a obřadech do konce 19. a namnoze i do 20. stol., např. v průvodech s l., resp. figurínou jako *vyndášení smrti*. L. byla zároveň protagonistou loutkového divadla, které již od antiky procházelo společným vývojem s divadlem živého herce. Na českém území se dochovaly zprávy o loutkovém divadle z 16. a 17. stol. Teprve v polovině 18. stol. se rozšířilo v lidovém prostředí, kde sehrálo důležitou úlohu v procesu národního obrození. Představení s loutkami (*hajduláky*, *kankrdásky*, *klacíky*, *maňásky*, *mrňaty*, *panáky*, *panáčky*, *pimprlaty*, *pimprlaty*, *podobkami*, *škvřňaty*, *tajtrlíky*, *tatrmánky*) provozovali kočující loutkáři. Nejpoužívanější byly závěsné dřevěné loutky voděné shora, marionety, s pevným drátem zasazeným v hlavě, jejichž ruce a nohy zavěšené na nitích byly ovladatelné pomocí vahadla. Pokročilejší typ marionet měl závěs v zádech, což umožňovalo pohyb hlavy nebo jejích částí, l. mohla otvírat ústa nebo koulet očima. Složitější konstrukcí a většími nároky na loutkáře se vyznačovaly loutky artistické či varetní (např. tanečnice, žonglér, kostlivec), jejichž zvláštní skupinu tvořily tzv. metamorfózy (kustnfigurky, např. *dupák*, který jedním pohybem zvětšil svou výšku). Utváření loutek se přizpůsobovalo praktickým potřebám. Tělo bylo vyřezáno a odlehčeno vydlabáním dřeva v zádové části, pomocí dřevěných kolíků bylo možné uvolnit nohy a zkrátit výšku l. (obvykle 60 cm, někdy však i přes 1 m), což usnadňovalo transport. Pozornost řezbáře se soustředila na utváření vlasů, později nahrazených parukou, a obličje, jehož výraz se rozhodující měrou podílel na vystižení charakteru předváděné postavy. K tomu přispívalo ještě pečlivě zhotovené výrazné oblečení dovedené do všech detailů a bohatě zdobené lesklými prýmkami, korálky a sklíčky. Kočovní loutkáři používali také tzv. mikrlata, zesponu vedené loutky, s jednou nohou prodlouženou vodící tyčkou, provádějící samovolné komíhavé pohyby. Technickým způsobem zhotovení i celkovým vzhledem se shodovala s marionetami a byla určena pro *ušlechtilý* repertoár. Tvůrci loutek byli často anonymní řezbáři figurální výzdoby sakrálních staveb, nežádka si je vyřezávali sami loutkáři (např. K. Maizner ve Vrchlabí na počátku 19. stol.), z historických záznamů se lze dovědět, že loutky vyřezával v 2. polovině 18. stol. A. Brada v Náchodě, v 19. stol. vznikaly v Suchardově řezbářské dílně v Nové Pace, v Sichrovského nebo Zelenkové dílně v Míroticích ad. L. sloužila jen pro prezentování jedné postavy (*Don Šajn*, *Faust*), výji-

mečně mohla vystupovat za jinou. Počet a jednotlivé typy odrážely hraný repertoár českého loutkového divadla, v němž měl důležitou roli *Kašpárek*. Loutky náležely k nejcennějšímu majetku loutkáře a jeho rodiny, dědily se z generace na generaci a pečlivě se opatrovaly. Druhý typ loutek s dlouhou tradicí představoval maňásek, prstová l. s řezbářsky provedenou hlavou voděná zespodu, která se navlékala na ruku jako rukavice. Maňásková představení, hraná převážně v létě na jarmarcích nebo o poutích kočujícími loutkáři, se však více pojí s městským prostředím, kde bylo jejich provozování drobným obchodníkem, řemeslníkům a sezonním dělníkům příležitostí k vedlejšímu výdělku. Ti přes zimní období v 2. polovině 19. stol. až do 80. let předváděli v Praze tzv. jesle: zvláštní představení s menšími plochými loutkami voděnými zespodu, v nichž vystupovaly také dobové figurky převzaté z pražské ulice (*lampář, komíník, dráteník, vandrouník*).

Lit.: J. Veselý: *O loutkách a loutkářích*. NVČ 5, 1910, s. 121–146; P. Bogatyrev: *Lidové divadlo české a slovenské*. Praha 1940; J. Káš: *O řezbářích a tiskařích lidových českých loutkářů*. Čl. 34, 1947, s. 153–156; J. Malík: *Loutkářství v Československu*. Praha 1948; O. Sirovátka: *České lidové divadlo*. Čl. 49, 1962, s. 49–54; *Dějiny českého divadla I*. Praha 1968; A. Robek: *Společenský a rodinný život pražských dělníků v první polovině devatenáctého století*. Praha 1975; J. Telcová: *Morauské lidové loutky*. Brno 1979; F. Pavlíček – J. Vaňková: *O dřevěné komedii na Moravě*. Brno 1987; NEČVU I, s. 457–460; ELKS I, s. 24–26; J. Blecha: *Nástin historie českého loutkového divadla*. Praha 1998; D. Toncová: *Lidové divadlo*. In: LKM-VM, s. 274. [ak]

lov, lovectví – činnost zaměřená na ulovení zvěře a ryb, obvykle s použitím rozličných pomůcek, nástrojů a zbraní. L. se sběrem jsou jednou z nejstarších činností člověka k zajištění potravy a některých dalších předmětů a později i potřeb společenských. Po vzniku zemědělství význam l. podstatně poklesl, s výjimkou oblastí, v nichž se dlouho uchovávaly primitivnější civilizace lovců a sběračů. Rovněž rybolov, zvl. l. mořských ryb, ale v některých oblastech i l. ryb ve sladkých vodách si podržel svůj původní význam. Na území č. zemí l. zvěře jako zdroj potravy ztratil na důležitosti již v mladší době kamenné a v dalším období vývoje byl jeho podíl na výživě vedlejší. L. však postupně získával významnější funkci ve sféře společenské, hl. pro některé skupiny obyvatelstva. Záměrná racionální úprava podmínek pro pravidelný l. zvěře přecházela v soustavnou péči o zvěř

a vznik myslivosti s chovatelskými prvky (regulace stavu zvěře, introdukce dalších druhů, omezování volného lovu, vznik obor, krmení a příkrmování). Už usnesení českého sněmu z r. 1573 obsahuje nařízení o ochraně zvěře. Volně se mohla lovit pouze škodná, především vlci. Šlechtě zůstal lov, pro péči o les a zvěř vzniklo myslivecké řemeslo. Pro myslivce z povolání se stavěly myslivny a hájovny přímo v honitbách, myslivci získali určité výsady, byli např. osvobozeni od roboty a mohli být i propuštěni z poddanství. Zelený myslivecký oděv byl znám již v 16. stol. Jako součást péče o dostatečný počet zvěře vznikl obor péče o zvěř v zimním období. Myslivost a s ní spojený l. má význam obecně kulturní (zábava, sport, umění) a v novověku je důležitým prvkem tvorby a uchovávání kulturní krajiny. – Lovce bez nástrojů nebo pomocných nástrojů a zařízení lovil zvěř na ochozech, na pastvě, u napajedel a zvěř zalehlou. Lovili jednotliví lovcé nebo skupiny lovců (stáda, velká zvířata; nadhánění, hon, štvání). L. byl pův. volný, omezen na svobodné občany, ve feudální společnosti si l. vyhrazoval panovník, vrchnost a od 18. stol. (patenty 1766, 1777) byl upraven ve vztahu ke škodám působeným lovnou zvěří a k vlastnictví pozemků i porostů na půdě (císařský patent o úpravě honebního práva 1849 a později zemské zákony). – V 1. polovině 14. stol. začaly vznikat obory a bažantnice, umožňující chov zvěře při značné koncentraci a přípravě zvěře pro l. přímo v oboře. Vypuštění lovné zvěře z obor (hl. jelenů), pořádání štvanic a usmrcení uštvané zvěře loveckým oštěpem nebo tesákem bylo v Evropě šířeno v 17. stol. Móda parforsních honů, tzv. francouzské štvanic, využívající při štvání smeček psů, se do Čech dostala z Anglie a Francie a je tu doložena nákupem smečky anglických psů pro švarcenberské panství na Hluboké (1684). K parforsním honům bylo třeba v lesích vytvořit průseky pro jezdce, myslivci museli ovládat jízdu na koni, hru na lesní roh, povinnosti psovodů bylo vycvičit a ovládat smečku psů. Trubkami se dávaly domluvené signály, kde se nalézá štváný jelen, a podle toho se řídila dráha celé družiny. Závěrečná fanfára *À la mort* byla počtou padlému zvířeti, trofej (pravý

přední běh) náležela pánu lovu. Parforsní hony se konaly v 18. stol. především na panství Šporků na Kuku, v Jemništi a ve Sv. Hubertu. Na rozdíl od určité elegance parforsních honů v hlubokých lesích se *štvanice* odvíjely v přehledném terénu, kde lovečtí psi mohli sledovat honěnou zvěř. Ceremoniál honu byl přesně dodržován a panstvo i myslivci měli speciální odění. Mezi zábavy šlechtických jezdců, převzaté později členy jezdeckých klubů, patřil *hon na lišku*. V počátcích to byla živá liška, kterou jezdci se svými psy pronásledovali, později se stal liškou symbol: liščí ocas, který vedoucí honu ukryl na určitém místě. Vedoucí měl zelenou šerpu přes prsa a určoval trasu, směr a rychlost jízdy. Jezdci museli být zkušení, každé provinění proti pravidlům se trestalo stržením bodů. Vítězem byl ten, kdo liščí ocas našel. Na závěr honu se konal soud, kde byla jízda zhodnocena, vítěz a jezdci byli dekorováni zelenými stužkami. Konec zlatého období l. nastal za Marie Terezie, která nehumánní způsob l. příkazy omezovala. 1841 byla založena šlechtická parforsní společnost v Pardubicích, která 1874 při parforsním honu uspořádala velký překážkový dostih. Parforsní hony byly velmi nákladné a mohli je pořádat jen nejbohatší majitelé panství; zanikly 1914 a po 1. světové válce již nebyly v č. zemích obnoveny. – Po zrušení roboty bylo právo myslivosti spojeno s vlastnictvím půdy. Sedláci je chápali jako jeden z výdobytků emancipace selského stavu. 1923 byla založena *Myslivecká jednota* a 1929 byl vydán *malý honební zákon*, který stanovil dobu lovu a hájení zvěře. Zákonem o myslivosti č. 23 z r. 1962 příslušelo právo lovu mysliveckým sdružením (tzv. lidovým myslivcům). Na přelomu 20. a 21. stol. je právo myslivosti opět přiznáno majitelům půdy. – Způsobu l. byly ovlivněny především druhem lovné zvěře, loveckou výzbrojí a loveckými pomůckami, používáním cvičených zvířat, cílem l. a vývojem myslivosti. Do skupiny ručních loveckých nástrojů se řadí obušky, pěstní klíny, kamenné mláty, sekery, oštěpy, harpuny, meče, šípy, vidlice, háky, nože, tesáky, sekáče, kleště, dále střelné zbraně, jako luky se šípy a kuše se šípkami, a konečně palné zbraně, tj. většinou pušky: doutnákové, s kolečkovým nebo křesacím zámkem, perkusky, zadovky a opakovačky, včetně příslušenství. Pasti k l. zvěře se dělí na uvěznující (chytačí ohrady, chytáky na vysokou a černou zvěř, vlčí zahrádky, vlčí jámy, jámy na zvěř, truhlíky, truhličky, chytací klece na ptáky, jestřábí koše, sklopky, rukávníky, kačeníky, vlčky, králíčí měchy, sítě na vydry, vrše na ondatry), chápavé

(stupky, torsní pasti, železa, skřípce, ptačí pérové pasti) a oka (sklon, pruhlo, pletka, plůtek, špruhle a tlůcky). Při l. zvěře se dále používají vertikální sítě (tenata, tenátka, zajecí tenata), nárazové sítě (obuzek), a sítě horizontální (přívlaček, skřivánčí příkrajník, podražec, sklonec a humenec). K loveckým pomůckám se řadí též nářadí k usměrnění zvěře (zradidla, plachty, draky), k nahánění zvěře (hole, štíty, šňůry s rolničkami a klepačky), vábnice či vábničky (řevnice, srnčí vábničky, vábničky na kachny aj., skřivánčí zrcátko, balabán, divoký holub, makety kachen), lovecké trubky (rohové, olifanty, plechové), nářadí k dopravě (transportní bedny, nosítka, nůše na koroptve, řemínky na koroptve, vozy a saně k dopravě pomůcek a zvěřiny, lovecké vozy), oděv pro lovce (obuv, klobouky, brašny, hole), dalekohledy a stavby pro chov a l. zvěře (krmelce, lizy, zásypy, posedy, tetřeví výslechové stánky, tetřeví boudy, záštity, chodníky, obory, ploty, lovecké zbrojnice, myslivny a lovecké chaty). – Lovecké palné zbraně se v č. zemích začaly používat koncem 15. stol. Byly to ručnice zapalované doutnákem a některé mohly být již vybavovány doutnákovými zámky. Začátkem 16. stol. byl sestrojen kolečkový zámek (1515–1517), který se pravděpodobně od 30. let 16. stol. začal používat i u loveckých ručnic. Střediskem výroby pušek v č. zemích v 1. polovině 16. stol. byla Praha a později se lovecké pušky vyráběly i v dalších městech. Od poslední třetiny 17. stol. se začaly šřit lovecké ručnice s jednoduššími křesadlovými zámky, křesačky. Koncem 18. a v 1. polovině 19. stol. se několik vynálezů a výrobců podílelo na vzniku perkusního zámku. Během 2. poloviny 19. stol. byly perkusky vystřídány již různými typy zadovek s jednotným nábojem. V polovině 19. stol. se užívaly lefošky, dvouhlavňové brokovnice, později flobertky, lankasterky a hamerlesky a posléze kulovnice opakovačky. – Při používání starších typů palných zbraní museli lovci nosit s sebou různé pomůcky: prachovnici se střelným prachem, doutnákovou šňůru, střelivo v pytlíku, ucpávku a nabiják. Na odlévání kulí byla nutná forma, kleště a naběračka na olovo. V období kolečkových a křesacích zámek měl lovec rezervní křesací zámek, pazourek, odměrku na prach, kapslovníci na roznětky a spirálový vyťahovák, později brašny a pásy s pouzdry na náboje, pomůcky na domácí přebíjení vystřelených nábojnic a vytěrák pro čištění. – Používání cvičených zvířat k l. má počátky v pravěku. Na území střední Evropy byl pes rozšířen v mezolitu a v neolitu. O plemenech loveckých

psů na území č. zemí jsou informace od 12.–13. stol., ale podrobnější až z 2. poloviny 14. stol. v Kletových slovnících. – Zvláštní způsob l. je sokolnictví, využívající cvičených dravců (sokol, jestřáb, krahujec, orel ad.) k l. většinou menší zvěře. Sokolnictví bylo na území č. zemí rozšířeným způsobem l. od raného středověku a bylo poměrně časté až do 2. poloviny 18. stol., kdy se vývoj myslivosti a l. začal ubírat jiným směrem. Zájem o l. pomocí cvičených dravců byl částečně obnoven po 1. světové válce a zvl. ve 2. polovině 20. stol. K l. divokých králíků se používá fretka, domestikovaný tchoř světlý s bílou zažloutlou srstí, a tmavá fretka tchořovitá, kříženec předešlé s tchořem tmavým. Fretka vpuštěná do nor při tzv. fretkování vyhání králíky a lovcí je střílejší. – Podobným způsobem l. je norování, při němž se k l. zvěře žijící v brlohu a norách používá cvičených psů, tzv. normíků a jamníků (jezevčík, nízkonozí teriéři jako foxteriéři, velšteriéři, jagdteriéři, skotští a čeští teriéři). Nejčastěji se norováním lovily lišky a jezevci. – L. se postupně stal významným prvkem myslivosti, umožňujícím získávání zvěřiny a dalších produktů (kůže, kožky, kožšiny, trofeje), úpravu početních stavů zvěře, a tím omezení škod působených zvěří na polních a lesních porostech, získávání živé zvěře pro zavěřování jiných oblastí, ovlivňování vývoje některých druhů vyřazováním jedinců nevhodných k chovu, snižování nebezpečí šíření některých nemocí (vzteklina). – L. v myslivosti se dělí na l. odstřelem, který lze dále členit na lovy osamělé, při nichž je lovec sám nebo se psem (čekaná, šoulačka, slídnění se psem v zarostlém území a hledání v otevřené krajině), s lovy lestnými, při nichž se vábením (srnci, jeleni), lákáním (kachny), dráždění (pomocí výrů) a vnaďením na újeď láká zvěř, a na lovy společné čili hony (polní, lesní, vodní), na nichž se podílí více střelců, honců a loveckých psů (ploužení, kruhová leč, naháňky, nátláčky a nadháňky). Do skupiny lovů zvláštních se řadí norování, fretkování, sokolnictví a vodní hony. Samostatnou skupinou jsou lovy odchyt, při nichž se odchytává živá užitková zvěř pro přesun na jiná území. L. zvěře na území č. zemí vedl v minulosti k vyhubení některých druhů (pratur, los, zubr, bor, medvěd). – Zvěř se označují divoce žijící druhy savců a ptáků určených k l. Myslivci rozdělují zvěř na srstnatou a pernatou, na užitkovou a škodnou a dále na velkou a drobnou. Do zvěře velké se řadí zvěř spárkatá (parohatá, rohatá a černá), tetřev hlušec, drop velký, krocán divoký, medvěd brtník, vlk, rys ostrovid, orel, or-

lovec říční, výr veliký; ostatní jsou zvěř drobná. V č. zemích se (kromě vyhubených druhů) z původních domácích druhů zvěře lovili: jelen evropský, srnec obecný, prase divoké, zajíc polní, tetřev hlušec, tetřev obecný, jeřábek lesní, drop velký, koroptev polní, divoké kachny a husy, lyska černá, divocí holubi, sluka lesní, bekasina otavní, kvíčala obecná, liška obecná, kuna lesní a skalní, tchoř tmavý a světlý, lasice hranostaj a kolčava, jezevec lesní, vydra říční a veverka obecná; z introdukovaných druhů daněk skvrnitý, jelen sika, jelenec viržinský, muflon, koza bezoárová, králík, velmi rozšířený bažant obecný, poměrně často hrdlička zahradní, málo krocán divoký, orebice a výjimečně i další. Do skupiny tzv. škodné zvěře se řadili dravci, sovy, výři a krkavcovití. – Jelen byl nejvýznamnější lovnou zvěří téměř po celé historické období. Od pravěku ho bylo možno lovit pomocí luku, pak štvanicemi se psy, do tenat, od 14. stol. kušemi a posléze ručnicemi. 1985–1990 bylo v č. zemích ročně uloveno asi 19 000 kusů. Pro značné škody na lesních porostech a polích byly stavy jelenů redukovány. Velmi rozšířen je srnec obecný; koncem 80. let 20. stol. se ročně lovilo asi 80 000 kusů. K rozšíření stavů srnčí zvěře došlo od 2. poloviny 19. stol. v souvislosti s omezením zvěře jelení. – Prase divoké bylo po zákazu volného chovu černé zvěře 1770 chováno pouze v oborách. V Čechách byl údajně poslední volně žijící kus zastřelen 1801 na Hluboké. Teprve po r. 1945 se černá zvěř z obor dostala do volné přírody a během krátké doby se značně rozmnožila. Koncem 80. let 20. stol. se v č. zemích ročně ulovilo asi 38 000 kusů. – Zajíc polní, velmi rozšířená zvěř v 1. polovině 19. stol., kdy ročně odstřel byl kolem 1,5 milionu kusů, se v 80. letech 20. stol. lovil v množství 200–260 tisíc kusů ročně. – Rozšířenou lovnou zvěří byla koroptev polní. Ročně se ve 30. letech 20. stol. lovilo přes 1 milion kusů. Radikální změnou životního prostředí její stavy v č. zemích poklesly po r. 1950 až na 1 % předválečných, takže je celoročně hájena. Z ostatní původní pernaté zvěře jsou ve větší míře loveny kachny, zvl. kachna divoká, divocí holubi, lysky černé a méně husy. Vzrostly především stavy lišky obecné, přenašeče vztekliny. Ročně se loví asi 30–40 tisíc kusů. – Z nepůvodních druhů zvěře se od poloviny 15. stol. v oborách choval daněk skvrnitý, koncem 19. stol. vysazený jelen sika, od poloviny 19. stol. jelenec viržinský a muflon a počátkem 20. stol. koza bezoárová. Po několika neúspěšných vysazeních alpských kamzíků v 16. a 19. stol. se je-

jich introdukce podařila začátkem 20. stol. u České Kamenice (1907, 1917) a v Jeseníkách (1913–1914). Asi od 13. stol. se šířil králík divoký, v 2. polovině 20. stol. decimovaný opakující se myxomatózou (roční úlovky asi 10–20 tisíc kusů). Od 14. stol. jsou doloženy na území č. zemí chovy bažanta obecného, později více geografických ras. Krocán divoký se zde začal šířit v 19. stol. a choval se do r. 1950. Po 2. světové válce se rozšířila hrdlička zahradní. 1905 byla v č. zemích vysazena severoamerická ondatra pižmová, která se pak rozšířila v sev. Euroasii. Po neobyčejně rychlém rozšíření ondatery (20. léta 20. stol.), poskytujících žádanou kožešinu, a v návaznosti na hospodářskou krizi začátkem 30. l. vznikla skupina lidových lovců ondatery, tzv. myšářů. Lovili ondatry vyháněné z nor do pytlovitých sítěk nebo do vrší z drátěného pletiva. – V bažantnicích se jako škodná loví sovy, vrány a straky, sojky, kavky a havrani. – S vývojem l. a myslivosti souvisí vývoj loveckého oděvu, od obuvi, zdobených klobouků, brašen a holí až po uniformy a speciální oblečení vyžadované k určitým úkonům. Na jednotlivých panstvích i v širších oblastech tradovaly myslivecké zvyky a vytvářela se i myslivecká mluva, k čemuž přispívala především určitá stavovská sounáležitost. Dlouho se udržovaly různé pověry a předávaly čáry a kouzla. – Myslivecké zvyky a obyčeje mají své kořeny ve středověku. Lovecké signály trubkou, halali, znamení a povely, pozdravy a hlacholy, symboly úlomků a záloмок, znamenající poslední pozdrav lesa ulovenému kusu, stráž u zhaslého kusu se přenášely z generace na generaci myslivců. Ceremoniální přijímání za myslivce, *pasování*, bylo opředeno tajemstvím očarování zbraní a kouzelných kulí. Od dob vzniku mysliveckých sdružení se datuje obřad *poslední leče* spojený s hostinou, která je příležitostí k vyprávění skutečných i vymyšlených příhod zv. *myslivecká latina*. Myslivci se zdraví pozdravem *Lovu (Myslivosti) zdar!* Připíjejí si se sklenicí v levé ruce. – Etika lovu, která byla a je součástí vztahu mezi lovcem a zvěří, byla porušována pytláky, kteří přes hrozící tresty buď z nedostatku, nebo z lovecké vášně lovili zvěř nedovolenými způsoby. Patronem lovců byl od 2. stol. n. l. sv. Eustach (20. 9.) a od 8. stol. sv. Hubert (3. 11.), zobrazovaný s jelenem, který má v paroží kříž. Občanský řád sv. Huberta, pův. založený hrabětem Šporkem 1695, byl obnoven v Kuksu, kde pořádá svatohubertské slavnosti. – Myslivost měla a má odraz v kultuře, především v populární hudbě. Dříve to byla lovecká

hudba na zámčích, novodobě hrají písně s mysliveckými motivy dechové orchestry. Lovci si uchovávají jako trofeje paroží, kly a kůže, ze zubů divočáků (*grandlí*) se dělají šperky. Vysoké hodnoty dosáhlo umělecké puškařství. Beletrie zná mnoho děl s loveckou a mysliveckou tematikou (J. Vrba a K. Klostermann). – Během doby se značně měnil výčet, poměr i význam jednotlivých druhů zvěře. L. se stal součástí stále významnějších chovatelských zásahů. Postupně se změnila i funkce myslivosti a její postupy byly přizpůsobovány měnícím se podmínkám zastoupení původních i introdukovaných druhů zvěře. V. t. čížba, pytláctví, rybolov.

Lit.: F. Špatný: *Mluva myslivecká*. Praha 1868; Č. Zíbrt: *Myslivočké pověry a čáry za starých časů v Čechách*. Písek 1889; Č. Zíbrt: *Myslivočké obyčeje a pověry dle šesti rukopisů staročeských*. VKČSN 11, 1897, s. 1–35; G. E. Chadt-Ševětinský: *Dějiny lovu a lovectví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Louny 1902; Č. Zíbrt: *Bobr v zemích československých*. Praha 1929; K. Šiman: *Česká mluva myslivecká*. Praha 1946; F. Vodička: *Zvěř a myslivost ve světle věků*. Praha 1948; A. Mikula: *Lov zvěře odstřelem a odchytem*. Praha 1954; J. Čabart: *Vývoj české myslivosti*. Praha 1958; Vach-Kovařík: *Myslivočké zvyky a tradice*. Praha 1973; J. Andreska: *Vývoj myslivosti*. Praha 1980; C. Rakušan a kol.: *Základy myslivosti*. Praha 1979; P. Martan: *Jihočeské halali*. České Budějovice 1991; J. Andreska – E. Andresková: *Tisíc let myslivosti*. Vimperk 1993. [zt + osk]

lovecké bratrstvo viz bratrstvo

Lucie (zemř. 304, Syrakusy, Sicílie), mučednice, světice (13. 12.). L. je patronka slepců, nemocných dětí, krejčích, švadlen, písařů, nevěstek, sklářů, tkalců, přadlen a příslušníků dalších řemesel závislých na dobrém zraku. Byla žádána o pomoc při chorobách očních, krčních, infekčních a krvácení. Souvislost jejího jména s lat. *lux* (světlo) byla patrně důvodem, proč jí byl v 6. stol. přidělen jako svátek 13. prosinec, do zavedení gregoriánské reformy kalendáře (1582) termín zimního slunovratu. Dokladem tohoto faktu jsou staré pranostiky, které předbíhají současný kalendář: *Svatá Lucie noci upije, ale dne nepřídá* (celoevropská), nebo z Hlinecka: *Kdo se nevyspal do Lucie, už se nevyspí*. Je pravděpodobné, že církev nahradila někdejšího předkřesťanského démona slunovratu svou světlicí, která však v lidové interpretaci převzala i některé prvky starých představ, především jako ochránkyně proti čarodějnicím (doklad 1629), jimž přechodový čas slunovratu otvíral pole

působnosti. Celá řada magických praktik na den L. směřuje proti možnému škození čarodějnic na dobytku, např. důsledné uzamykání chléva, aby si čarodějnice nemohla vzít ani kousek hnoje, jímž by ucpala díru v uchu rendlíku, a tím škodila a odmítala užitek po celou dobu existence této ucpávky. Z Valašska je známa pověra, že ten, kdo se o jitřní mši vánoční posadí v kostele za oltářem na stole, vyráběném od dne L. do Božího hodů vánočního, a podívá se směrem do chrámové lodi dírou po vypadlém suku v prkně z rakve, uvidí všechny čarodějnice, protože každá z nich bude mít na hlavě hrotek (dížku). Na Luciin den býval též zahajován dvanáctidenní cyklus předpovědí počasí na příští rok. V č. zemích býval svátek L. vyplněn všeobecně rozšířenými občůzkami maškar. Jejich společným jmenovatelem byla osoba zv. *lucie, luca, lucka, loucka, lucina* apod., obvykle jedna, tři i více a v novější době až několik desítek osob. Lucku představovala vdaná žena, ale i dvanácti- až čtrnáctileté dívky (např. na středním Povltaví), muž (v j. Čechách), ba i několik mužů (na moravských Kopanicích). Lucky chodily oděny nejčastěji do bílé plachty, ale také s celým tělem ovázaným hrachovinou (Prachaticko, Domažlicko, Napajedlesko), s tvářmi obvykle zamoučenou, začerněnou nebo také se škraboškou opatřenou velkými, z řepy nebo tuřínu vykrojenými zuby (Kyjovsko, Zlínsko), na Budějovicku s velkým čapím zobákem a na Benešovsku s koňskou hlavou. Luca bývala prostovlasá (Domažlicko), mívala na hlavě třeba slaměnou čáku (j. Čechy) nebo také dřevěnou palici na úpravu čepců (Budějovicko) či hrotek k dojení (Slovácko, Zlínsko); v ruce držela nejrůznější věci od košíku s vařečkami nebo pazdřím (Slovácko), přadláčkové kužele (Budějovicko), husí peroutky (Kyjovsko, Valašsko), metly a štětky (moravské Kopanice) až po nůžky (Slovácko), srp nebo kosu a brousek (Kyjovsko), cep či přeslici (Prachaticko) a kartáč, ale i bodláčí, trny a ježčí kůži (např. na středním Povltaví). Po příchodu do světnice luca zpravidla vůbec nemluvila a buď se jen tiše ukláněla, syčela, nebo vydávala zvuky na způsob ptačího típání (*tu, tu, tu*). Kromě toho příslušně manipulovala s předměty, které si přinesla: peroutkou ometala, štětkou líčila, metlou zametala, vařečkou klepala přes prsty špatné přadleny, brousila srp nebo kosu a tím (stejně jako košíkem s pazdřím a nůžkami) strašila děti, že jim setne hlavy nebo rozstříhne břicha a vycpe je pazdřím. Trny a bodláčím vyhrožovala a popř. i pobodávala neposlušné a nedbalé

přítomné osoby. Také v č. zemích se obdobně jako jinde v Evropě dodržoval úplný zákaz předení na den sv. L. Kdo tento zákaz nedodržel, byl luckou na místě potrestán; podle starších pramenů bývala před okna žen, které zákazu nedbaly, stavěna maska bílého koně (luhačovické Zálesí). Vznik tohoto zákazu (i zákazů dalších pracovních činností, hlasitého smíchu a hovoru v předvánočním a vánočním období) souvisel pův. s kultem předků a s vírou v moc a mstu nadpřirozených sil v přechodovém období adventu. Luca vykazuje některé funkční rysy společné s dalšími obyčejovými postavami adventního období (s peruchtami, některými maškarami mikulášské družiny): vyvolávání děsu a strachu zvl. u dětí, zlovolné napadání a útočení, motivované obvykle snahou o nápravu některých nedostatků v chování (neznalost modliteb, nedodržování tradičních zákazů či střídmosti v jídle). Obchůzky lucek byly v č. zemích již před 1. světovou válkou na ústupu. Podle výsledků dotazníkové akce z konce 70. let 20. stol. se konaly v Čechách méně než na Moravě a ve Slezsku.

Lit.: F. Racek: *Chození s Luckami v Kostelci u Vorlíka*. ČL 3, 1894, s. 230–232; K. Rozum: *Chození sv. Lucie v jižních Čechách a Barborek v Roudnici*. ČL 16, 1907, s. 136–138; L. Buzek: *Kulturně-historické pozadí mikulášských obchůzek na moravském Valašsku*. In: Moravsko-slovenské vztahy v lidové kultuře. Ostrava 1974, s. 155–172; H. Bočková: *Výroční obyčej na jihu a západě Českomoravské vrchoviny*. In: Výroční

obyčej. Současný stav a proměny. Brno 1982, s. 164–192; V. Frolec a kol.: *Vánoce v české kultuře*. Praha 1988. [zm]

lučec viz niněra

luční hospodářství, lukařství – odvětví zemědělství zabývající se pěstováním a využíváním lučních porostů. L. h. rozlišuje louky přirozené a louky umělé, vzniklé rozoráváním luk nebo pastvin přirozených a založením luk nových. V č. zemích měly louky v minulosti značný význam ve všech hlavních soustavách hospodaření. L. h. byla věnována velká pozornost nejpozději od 16. stol. (hospodářské instrukce), neboť píče z luk a pastvin byla hlavním zdrojem živin pro chov skotu, koní, ovcí a koz. Od 2. poloviny 18. do poloviny 20. stol. byl podíl ploch luk a pastvin na zemědělské půdě výrazný zvl. v některých oblastech, i když v tomto období docházelo k jeho trvalému poklesu v Čechách i na Moravě. 1873 byl na Moravě průměrný podíl luk na zemědělské půdě 10,5 % a pastvin 12,4 %, tj. celkem 22,9 % trvalých travních porostů. V přirozené oblasti Jeseníky to bylo 15,6/12,0//27,6; na Hané 7,7/5,1//12,8; zatímco v přirozené oblasti Karpat 14,5/32,1//46,6 %. L. Loudil (1980) zjistil, že ve struktuře roční výroby krmných jednotek (KJ) v Čechách v l. 1870–1873 louky průměrně poskytovaly 35 % KJ a pastviny 13,3 % KJ (trvalé travní porosty tedy 48,3 % KJ), přičemž v přirozených oblastech to bylo v České

nížině 17,8 /7,4//25,2 % KJ, v Budějovické pánvi 43/17//60 % KJ a v horské krajině Šumava 54,1/24,0//78,1 % KJ. Regionální rozdíly, dané klimatickými a půdními podmínkami, se podobně výrazně projevovaly ve výrobě stravitelných bílkovin (SB). Průměrný podíl na výrobě SB v zemědělských usedlostech a na velkostatkách v Čechách v l. 1870–1873 činil 41,9/18,1//60,0 % SB (v České nížině 25,6/11,9//37,5 % SB; v Budějovické pánvi 48,8/21,7//70,5 % SB a v horské krajině Šumava 58,4/29,2//87,6 % SB). Podíl trvalých lučních a pastevních porostů v poměru k plužině a lesům v období tradičního zemědělství podstatně ovlivňoval způsob hospodaření, a tím i způsob života v jednotlivých regionech. – Základem l. h. byly louky, tj. trvalé travní porosty pravidelně jednou nebo dvakrát ročně sečené (sena, otavy) a výjimečně na podzim po otavách spásané. L. h. charakterizovala sklizeň sena. Naproti tomu pro pastviny byla typická pastva; sklizeň sena byla jen doplňková nebo výjimečná. Ošetřování luk spočívalo především v pravidelné úpravě povrchu (odstraňování krtinců, mravenišť, náletů dřevin, sbírání kamene) a vodních poměrů (odvodňování zamokřených půd, zavlažování suchých luk, udržování povrchových struh, stružek, úpravy břehů potůčků a jiných drobných melioračních staveb, provzdušování a odmechování), v hnojení (močůvkování, vápnění, pohazování kompostem, hnojem) a ve sklizni porostu. – Senoseč byla velmi důležitou prací, jejíž výsledky, spočívající v množství a kvalitě sklizeného sena, do značné míry ovlivňovaly vývoj hospodaření od podzimu do příštího jara. V době senoseče bylo třeba louky rychle pokosit, seno usušit a uskladnit pod střechou, aby nezmoklo a nezkazilo se (*když prší, seč, když hezky, suš; málo sena v kupách, málo peněz v rukách; hojná píče, plný krajáč*). Seno se svázelo na žebřinovém voze; muselo být dobře uloženo a staženo pavůzou, aby se fůra v kopcovitých polohách na vymleté vozové cestě nepřevrátila. V době senoseče bývalo často bouřkové počasí (červen), a proto při spěchu docházelo někdy k neštěstím (úrazy, zavalení fůrou) a v bouřkách i k zabití bleskem (v těchto místech se stavěly kříže, boží muka). V nejmenších hospodářstvích se seno ještě v polovině 20. stol. z některých poloh svázelo na malých ručních žebřinových vozících, na trakařích, či se snášelo na zádech. V Krkonoších se ještě v polovině 20. stol. svázelo pomocí smyků, nebo je snášeli v plachtách, nůších a krosnách. – Seno se ukládalo na půdě nad chlěvy,

popř. i nad světnicí, aby nepromrzalo, ve stodolách, samostatně stojících senících, zřídka i ve stohu. Kromě dopravních prostředků bylo k lukařství zapotřebí dalšího nářadí: k sečení luk sloužily kosy (včetně příslušenství, tj. brouseků, toulců, kladívek a kovadlinek na babkách či koníku), k rozhazování, obracení, kopčení (vrstvení do kopek) a shrabování hrábě, k sušení různé druhy sušáků (ostrve, sušáky z kůlů ve tvaru trojbokého jehlanu), k nakládání a při ukládání vidle, podávky nebo jen paže (náruč sena). Ošetřování a využívání luk se různilo podle polohy louky (údolní a rovinné, rašelinové, ve svahu, horské). V. t. agrární občeje, hospodářská soustava, pícniny.

Lit.: V. Černý: *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v 15.–16. století*. Praha 1930, s. 181–186; F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 22–23; M. Karel: *Zemědělství*. In: *Plešsko II*. Praha 1938, s. 81–84; A. Klečková – J. Fabián – E. Kunz: *Pícninářský plán v osevním postupu a využití starých zkušeností*. Praha 1942; J. Demela: *Praktické lukařství*. Praha 1957; J. Štastný: *Tradiční zemědělství na Valašsku*. Praha 1970, s. 116–120; L. Loudil: *Vývoj živočišné výroby na území ČSR v období kapitalismu druhé poloviny 19. století*. *Prameny a studie* 22, 1980, s. 1–142; M. Kubát: *Album ze starých Krkonoš*. Hradec Králové 1982; L. Loudil: *Vývoj živočišné výroby v českých zemích v období monopolního kapitalismu (1900–1945)*. *Prameny a studie* 25, 1983, s. 1–140; J. Jančár: *Tradiční způsoby zemědělského hospodaření na Slovácku*. Strážnice 1987, s. 58–59; A. Paládi-Kovács: *Trocknungsgeseräte für Futtergras im Karpatenbecken*. *ESS* 28/29, 1996/97, s. 27–41. [zt]

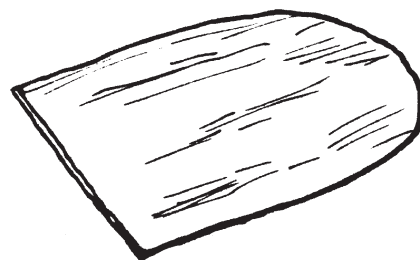
Ludmila Česká (kolem 860 Pšov na Mělnicku – 921 Tetín), prvomučednice a první česká světice (16. 9.), tzv. matka české země. Jako dcera knížete Pšovana byla vychována v pohanství, jako manželka prvního pokřtěného přemyslovského knížete Bořivoje I. se stala horlivou zastánkyní křesťanství a vzdělanosti. Byla zavražděna uškrcením na svém vdovském sídle Tetíně z popudu snachy Drahomíry. Její vnuk kníže Václav se zasloužil o vznik Ludmilina kultu. Již ve 12. stol. byla jmenována mezi českými patrony, je ochránkyní vinařů, babiček, matek, vychovatelů, v lidových představách též tepla a světla. (Nazývá se po ní značkové víno z vinic v okolí Mělníka.) Bývá zobrazována v dlouhém řasnatém šatě, s hlavou pokrytou závojem nebo s knížecí čapkou, často vyučuje malého sv. Václava z otevřené knihy. Jejími hlavními atributy jsou dále šál,

provaz, staroboleslavské paladium nebo miska s hrozny.

Lit.: V. Remešová: *Ikografie a atributy svatých*. Praha 1991, s. 40; P. Piřha: *Čechy a jejich svati*. Praha 1992. [lp]

lůj, snadno tuhnoucí tuk přežvýkavců, zejm. skotu, ovcí a koz. Podle místa výskytu v těle zvířete se syrový l. označuje jako povrchový, vnitřní, osrdečníkový, ledvinový, brániční, obžaludkový a střevní. Kvalita l. je závislá na krmení, individuálních vlastnostech zvířat, na jejich druhu (nejchutnější je l. hovězí, ostatních se v kuchyni téměř neužívalo) apod. Před tavením syrového l. bylo obvyklé odstraňování zbytků krve, masa a nečistot. Přetavený (vyškvařený) l. se uchovával v chladu v dobře přikrytých kameninových hrncích. Jakost taveného l. je závislá na jakosti l. syrového, na teplotě tavení, obsahu nasycených a nenasycených mastných kyselin. Teplota tání se udává mezi 30–50 °C. Kvalitnější l. má vyšší bod tání, světle žlutavou barvu, jemnou lojovitou chuť a konzistenci. – l. se běžně používal k přípravě pokrmů (pečivo, jíška, maso), mastí a obkladů, podřadnější l. ke svícení, zhotovování svíček, mazadel a mýdla. Lojové škvarky většinou zkrmovala drůbež. Až do začátku 20. stol. se l. běžně užívalo v lidové stravě, odkud jej vytlačilo vepřové sádlo a rostlinné tužené tuky. [zt]

lupínek, list, jazyček, tráva, kůrka – nejjednodušší aerofon, sestávající jen z oscilátoru. Nejprimitivnější formy jsou tvořeny pouze listem trávy nebo stromu vloženým mezi rty hráče a napínaným pomocí prstů. Foukáním je list rozechvíván a rozezvučován, jeho vypínáním se pak mění výška tónu. Někdy je list vložen do štěrbině vniklé přiložením palců rukou k sobě. Technika hry je stejná. Tímto způsobem lze zahrát jednoduché melodie. Časové ani územní hranice l. nelze s jistotou určit. Rozšířen je téměř celosvětově, v Evropě je výhradně součástí dětského hudebního instrumentáře. Daleko složitější modifikací l. je tzv. kůrka. Jde

Lupínek – kůrka

Lupínek – list

o pečlivě vybranou pružnou vrstvu březové kůry, ztenčenou asi na 0,2 mm a vystřiženou do tvaru obdélníka o rozměrech asi 25 × 35 mm, přičemž dva rohy užší strany jsou zaoblény. Kůrka tak získá tvar uzavřeného písmene U. Takto upravený nástroj se vkládá mezi spodní ret a spodní dásně a zuby, přičemž jeho zaoblená část dosahuje asi do poloviny pootevřených úst hráče. Foukáním je kůrka rozechvívána a rozezvučena. Tisknutím spodního rtu k dásním a zubům se kůrka ohýbá podél delší osy a tím se vlastně zkracuje její volná chvějící se část, čímž se mění výška vydávaného tónu. Hra je velmi namáhavá a intonačně obtížná. Kůrka proto vždy patřila mezi improvizované hudební nástroje především starší mládeže, někdy i dospělých mužů. Ještě ve 20. stol. se na několik kůrek s doprovázející harmonikou hrávalo i při chudších svatbách ve středních a j. Čechách. Na Moravě bylo možné se s takovou hrou setkat v okolí Hodonína. Rozšířenější byla v přímořských oblastech sev. Německa. V zákopech 1. světové války byla kůrka oblíbeným nástrojem vojáků.

Lit.: J. Režný: *Lidové hudební nástroje v Čechách*. Praha 1975, s. 7. [pk]

luskoviny, kulturní rostliny z čeledi bobovitých. Na území č. zemí se od pravěku pěstoval hrách setý, čočka jedlá (kuchynská), bob obecný, vikve (zvl. vikev setá), v pravěku též vikev čočková. Jen v některých oblastech se v minulosti pěstovala cizrna a hrachor setý. Fazol obecný a fazol ohnivý či mnohokvětý původem z Ameriky se začaly častěji pěstovat od 18. stol., ale

k jejich všeobecnému rozšíření došlo až od 2. poloviny 19. stol. Lupina úzkolistá, žlutá, a lupina vytrvalá získala určitý význam jako meliorační rostlina a krmná plodina na chudých písčitých půdách. Pokusy s pěstováním soji v Čechách a na Moravě začaly v 1. polovině 20. stol. Pěstovala se jen v malém množství. – V klimatických podmínkách č. zemí byl z l. nejdůležitější hrách, který se v různých formách a odrůdách pěstoval na polích i v zahradách jako potravina, krmná plodina pro dobytek a již v době trojhonné soustavy jako plodina zúrodnující pole. Byly pěstovány hrachy jedlé pro konzum zrna, hrachy na zelenou pící, zvl. do směsek a na zelené hnojení. Z hrachů zahradních se nejčastěji pěstovaly hrachy k vylupování, ostatní, jako hrachy cukrové a dřeňové, jen v omezeném množství. Od 19. stol. byly poměrně rozšířeny krmné hrachy (drobnozrné, pelušky, ozimé a jarní). Pěstování vikví se rozšířilo s rozvojem osevních postupů v soustavách střídavého hospodářství (ozimá, jarní, na zrno nebo ve směskách). – V záp. Čechách se až do poloviny 20. stol. k mletí vikve jako přídatku ke krmení běžně používaly ruční kamenné žernovy a na Jičínsku a v některých dalších místech kamenné třecí misky. – Čočka jedlá, obvykle drobnosemenná, se pěstovala v teplejších a sušších oblastech, avšak méně často než hrách. Bob obecný, pěstovaný jako potravina i na krmení (koňský, holubí, svinský, drobnozrný, velkozrný), byl v různých dobách a oblastech v různé míře rozšířen. Pěstování velkozrného zeleninového bobu se neujalo. – Ve většině venkovských zahrad se koncem 19. a v 1. polovině 20. stol. běžně pěstovaly oblíbené fazole ohnivé pro zrno na polévku a v teplejších polohách různé odrůdy fazolu obecného pro lusky i zrno (semena). Z Podunají a Slovenska zasahovala na j. Moravu oblast pěstování cizrny a hrachoru setého. – Kulatá semena l. se někdy nazývala hromadným termínem *kulatina*, semena l. spolu s obilkami obilnin termínem *zrno* a obilniny a l. společným termínem *zrniny*. – Význam pěstování l. pro výživu člověka, jako bílkovinného krmiva a zelené píče i jako rostlin s příznivým účinkem pro zlepšování úrodnosti půdy byl poměrně dobře znám širokému okruhu zemědělců od 19. století.

Lit.: F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 17–18, 26. [zt]

luštěniny, jedlá semena luskovin, jako hrachu, čočky, fazolí, vikve, bobu a cizrny, jež se požívala různě upravená. V Čechách stál na prvním místě oblíbený hrách, pak čočka (čočka, čočovice), méně se konzumova-

ly fazole (fazole, fizule, boby), naopak na Moravě a ve Slezsku častěji. Vikev a bob byly spíše nouzovými a náhražkovými potravinami v době neúrody a hladu (chléb vičňák, knedlíky, kaše). Cizrna (římský hrách) se zmiňuje jen v nejstarších dokladech. Časté jsou údaje o kombinaci dvou druhů l. v pokrmech nebo o kombinaci l. s některou obilovinou: hrách s kroupami (čočkou) nebo čočka s kroupami. L., někdy i jáhly, se označovaly souborným názvem vařivo, vaření nebo strava, což svědčí o jejich významu ve výživě lidí. Jejich kombinace v pokrmech měly své krajové názvy (*pospolka*, *kočičí tanec*, *kočičí svarba*, *kočičák*). L. upravené jako polévky nebo kaše byly všeobecně rozšířeny. Z fazolí se připravoval těž salát, z fazolových lusků omáčky. Vařené l., ať jednoho druhu, či smíchané, se podávaly s kyselým zelím, okurkami, salátem. Chudší je jedli jen pomáštěné usmaženou cibulkou, sedláci s vařeným uzeným masem nebo se škvarky (*oškvarky*). Před rozšířením brambor byly velice častým pokrmem, pak se upravovaly v kombinaci s nimi. Byly jednou z nejpodstatnějších složek postních pokrmů ve všech vrstvách obyvatelstva. L. se vyskytovaly také mezi poddanskými dávkami, byly naturální odměnou za vykonanou práci i součástí koled. Místo l. ve stravě sedláků i čeledi dokládají texty některých lidových písní. – L. patřily mezi plodiny a potraviny, jimž se přikládala magický a plodonosný význam: symbolizovaly hojnost, plodnost, bohatství. Hrály přitom významnou roli o výročních svátcích, především o Vánocích. L. na štědrovečerním stole a v pokrmech z nich připravených údajně zajišťovaly v příštím roce bohatou úrodu i blahobyt v rodině. V masopustním období měla obdobnou roli hrachovina obtočená okolo maskary představující medvěda, jež se přidávala husám do hnízda. – Pojídání *pučálky* (napučený, opražený a ochucený hrách, připravovaný především v postním a velikonočním období) mělo plodonosný význam. Nezastupitelná byla role hrachu o svatbě (pohazování nevěsty nebo obou snoubenců hrachem zabezpečovalo jejich plodnost stejně jako jeho zrnka vsypaná nevěstě do střevíce před odchodem do kostela anebo umístěná mezi ozdobami nevěstina koláče). Hrachová kaše politá medem patřila mezi staré svatební pokrmy. – Ve stravě všedních dnů se l. nejčastěji vyskytovaly ve formě polévek a kaší. Z l. se kuchyňsky upravovala především suchá zrna. Hrášek a fazolky v nedozrálém stavu byly spíše pochoutkou než potravou. V měšťanské kuchyni se používaly jako příloha k masu, často s dušenou mrkví,

jako zavářka do polévky, jako salát nebo jako ozdoba pokrmů. L. z jídelníčku postupně vytlačovala rýže, brambory a stále oblíbenější knedlíky. Od l. také odrazovalo zdlouhavé vaření a kypění, zvl. na plynových a elektrických sporácích. Úprava nekvalitních l. za světových válek a jejich časté podávání ve školních a továrních kuchyních a ve veřejných stravovnách necht k nim jen posílily. Novodobě se pokrmy z l. (ponejvíce z předvařených) upravují zřídka, polévky se kupují v instantní formě; jsou oblíbené pro snadnou a rychlou úpravu. V t. luskoviny.

Lit.: J. Krbec: *Malý zelinář, aneb krátké naučení o zahradnictví*. Praha 1841; Z. Winter: *Kuchyně a stůl našich předků*. Praha 1892; L. Kaizl: *Strava v Podkrkonoší*. Lidová výživa 1. Praha 1944, s. 64, 154; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 151–153, 158–160; J. Štátná: *Poddanské povinnosti ve vztahu ke stravě venkovského obyvatelstva Čech (konec 18. a 1. polovina 19. století)*. ČL 68, 1981, s. 145–155. [jš]

Lžičník. Rožnov p. Radhoštěm

lžičník, zařízení (schránka, košíček, pouzdro) k ukládání lžic, popř. měchaček a kvedlaček. L., nář. *užičník*, *vařašník*, je různých typů a bývá zhotoven z rozličných materiálů. Obvyklý je l. závěsný; visel na stěně světnice, kde se vařilo a stolo-

valo, nebo v kuchyni poblíž kamen. – Nejjednodušší formou l. je půlkruhová, méně často obdélná polička s otvory, kolmo zasazená do svislé části zavěšené na stěně. Lžice se do otvorů zastrkávají miskou vzhůru, na stojato. Nejčastěji bývá zhotoven z dřevěných destiček a je buď prostý, nezdobený, nebo se zdobí především nástěnná část: bývá ozdobně profilovaná, prořezávaná, zdobená vruborezem, zakuřováním, vypalováním, řídčeji i polychromií. Tento typ l. se často vyráběl podomácku a užívalo se ho především v karpatské oblasti, ale i všude jinde. Tým konstrukční typ l. bývá proveden drátenickou technikou nebo továrně ze smaltovaného plechu. Tak zdomácněly i v maloměstských kuchyních. – Druhým typem je l. ve tvaru truhlíčky (obvykle bez víka) s nástěnným dílem k zavěšení nebo s nožkami k postavení, nejčastěji se dalo kombinovat oboje. Do něho se lžice pokládaly na ležato. Obvykle byl rámové dřevěné konstrukce (nebo s kostrou z vrbových hůlek za tepla ohýbaných), se stěnami vyplétanými ze štípaných, někdy obarvených loubků. Je to tedy jakýsi závěsný hranatý košík. Jedno ze středisek jeho výroby bylo v Třnávě na Podřevnicku,

v oblíben byl na Brněnsku, Hané, Slovácku i jinde. Některé lžičníky měly stěny ze širokých, svisle kladených loubků, pěkně profilovaných nebo prořezávaných. Truhlíčkové lžičníky byly i splétány ze slámy (jako ošatky) s ozdobným prolamovaným okrajem, nebo se dělaly celodřevěné, různě zdobené, anebo to byly drátěné košíky či plechové i smaltované schránky. Daly se sejmut se zdi a postavit na stůl, ale nebylo to obvyklé. – Jiným typem byly lžičníky ve tvaru schránky postavené na výšku, materiál i výzdoba byly obdobné jako u typů předchozích. – Následují stupňovité, poschodové typy lžičníků. Jedním z nich je několikastupňový policový l. z mosazného plechu určený k zavěšení i k postavení. Bývá bohatě tepaný, s rostlinnými motivy či s monogramem a ptáčky. Vyskytuje se poměrně vzácně. – Ornamentálně prořezávané desky má stupínkový vařečník z luhačovického Zálesí. – Výlučné jsou dřevěné lžičníky malované, s nimiž bylo možno se setkat především v severových. Čechách a na českém i moravském Horácku. Je to schůdkovitá závěsná police ze tří podlaží odsazených nad sebou, s otvory pro zasunutí obvykle tuctu lžic; je upevněna do zadní stěny, ze stran částečně

bedněná a vpředu krytá zvednutou stříškou podpíranou soustruženými sloupky. Někdy stojí l. na soustružených nožkách, některý je lemován profilovanými listami. Tento typ l. bývá bohatě malován květy a jinými rostlinnými motivy, někdy se zakomponovanými iniciálami, letopočtem, svatým obrázkem apod. Jeho vznik spadá do začátku 19. stol. – Nejstarší doklady lžičníků jsou z 18. stol. Vyráběly se často jako součást krajové podomácké výroby (Podřevnicko, okolí Valašské Bystřice, jihočeské vesnice pod Kletí). Roznášeli je podomní obchodníci, nebo se kupovaly na trzích. Drátenické lžičníky vyráběli i prodávali slovenští dráteníci z Trenčanska. Individuálně pracované lžičníky bývaly často dárkem z lásky, stejně jako dřevěné lžičníky malované, vyráběné ponejvíce na zakázku (řemeslný truhlářský výrobek pořizovaný do výbavy zámožné nevěsty). Na počátku 21. stol. se lžičníků používá jen výjimečně, přibory se ukládají do zásuvek stolu, kredence či skříňky v kuchyňské lince.

Lit.: I. Stolařík: *Hrčava*. Ostrava 1958, s. 166–167; K. Pavlišník: *Domácká výroba dřevěného nářadí na Podřevnicku*. Zlín 1993; E. Večerková: *Lidový nábytek na Moravě*. Brno 1994. [ap]

M

Maďari v českých zemích, národnostní menšina patřící k novodobým alochtonním minoritám. Imigraci Maďarů do č. zemí lze sledovat teprve od vzniku Československa 1918, kdy začali do Prahy či jiných větších měst přicházet Maďari ze Slovenska i Podkarpatské Rusi. V sociálním složení této migrace převažovala inteligence a vysokoškolská studenti. Svědčí o tom i statistika obyvatelstva z r. 1921, která v č. zemích zachytila 7 049 osob maďarské národnosti. Výrazný příliv Maďarů nastal zvl. po 2. světové válce. Podle kvalifikovaných odhadů se jednalo téměř o 45 000 osob. V uvedeném odhadu se promítají i Maďari násilně vysídlení ze Slovenska do českého pohraničí 1945–1947. Tito maďarští přesídlenci se však většinou v č. zemích natrvalo neusídlili. Oficiální statistické údaje ze sčítání lidu zaznamenaly od vzniku republiky nejvyšší počet Maďarů v č. zemích až r. 1991: definitivní výsledky hovoří o 19 932 osobách, což v demografické struktuře obyvatelstva tehdejší ČR představovalo 0,2 %. Podle cenzu 2001 jde o 14 672 osoby. Maďari v č. zemích žijí disperzně usídlení po celém území státu s relativně největší koncentrací v Praze.

Silnější je osídlení v průmyslových aglomeracích, v severomoravském, severočeském a západočeském regionu. Nejmenší zastoupení v demografické skladbě obyvatelstva mají Maďari v jihočeské a jihomoravské oblasti. V meziválečném Československu měla maďarská menšina několik svých národnostně menšinových organizací také v č. zemích, po 2. světové válce nebyla jejich činnost obnovena. Národnostně menšinový život Maďarů v č. zemích začal nabývat konkrétní podoby až po r. 1989. V únoru 1990 byl založen v Praze *Svaz Maďarů žijících v českých zemích*, následně vznikly také jeho regionální pobočky ve větších městech (Brno, Ostrava, Plzeň apod.). Svaz Maďarů pořádá každoročně *Dny maďarské kultury v ČR*, kulturní akce se konají v Praze, Brně, Ostravě, Litoměřicích, Plzni a Teplicích. Svaz dále zajišťuje v rámci klubových aktivit kurzy maďarského jazyka, vzdělávací programy pro děti a vydává vlastní národnostně menšinový tisk, např. čtvrtletník *Prágai Tükör* (Pražské zrcadlo) nebo časopis *Brünni Magyar Futár* (Brněnský maďarský kurýr).

Lit.: I. Molnár: *Kapitoly z poválečných dějin Maďarů vysídlených do Čech*. Střední Evropa 19,

1991, s. 74–90; P. Sadílek – T. Csémy: *Maďari v České republice. Magyarok a Cseh köztársaságban 1918–1992*. Praha 1993; Z. Ujváry: *Bezdomovcem ve své vlasti. Deportace Maďarů do Čech*. Praha 1994. [as]

maděra, maděr, maďara, nimra – párový tanec ve 2/4 taktu s různými nápěvy doprovodných písní. Dělí se na: a) m. s nápěvem *Strejček Nimra koupil šimla* ze sbírky J. Vycpálka, kde převládá proměnný polkový krok kombinovaný s tzv. dvojpolkou. Tento typ připomíná tanec *ekoséz* a varianty české šotyšky. V jeho tanečním motivu bývá často spatřován původ typizovaného kroku polky. Variantu nápěvu zapsal K. J. Erben s incipitem *Váša slouhú ten má troubu*; b) m., jejíž melodika

Tanec maděra. Urřínovice u Solnice, Vycpálek 1921, s. 105